

Р. ҚУРБОНГАЛИЕВА

ЎРТА АСРЛАР ТАРИХИ

ЎҚУВ-МЕТОДИК
ҚЎЛЛАНМА

*ЎзССР халқ таълими вазирлиги
ўқув-методика кенгаши томонидан
педагогика институтларининг тарих
факультети студентлари учун
ўқув-методик қўлланма сифатида
тавсия этилган*

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1991

Қўлланмада Фарбий Рим империясининг қулашидан инглиз буржуа революциясигача бўлган даврни ўз ичига олган ўрта асрлар тарихи курсидан семинар машғулотлари ўтказиладиган темалар бўйича методик масалалар баён қилинади, айниқса ўрта асрлар тарихига доир биринчи манбаларга ва улардан фойдаланиш методикасига, студентларнинг ўрганиши зарур бўлган адабиётларга алоҳида эътибор берилади.

Қўлланма педагогика институтларининг тарих факультети студентлари учун мўлжалланган бўлиб, ундан ўрта мактабларнинг тарих ўқитувчилари, университетларнинг тарих факультети студентлари ва ўрта асрлар тарихи билан қизиқувчилар фойдаланишлари мумкин.

Қ $\frac{4306020600}{353(04)} - 156$ 83 — 91

ISBN 5—645 — 01371 — 9

© «Уқитувчи» нашриёти, 1980
© «Уқитувчи» нашриёти, қайта ишланган ва тўлдирилган иккинчи нашри, 1991.

КИРИШ

Ўрта асрлар тарихи курси феодализмнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва унинг емирилишидан иборат тарихий тараққиёт жараёнини ўрганади. Бу курс V асрдан, яъни қулдорлик империясининг қулашидан то XVII асрнинг 40- йилларида бошланган инглиз буржуа революциясигача бўлган даврни ўз ичига олади.

Ўрта асрлар тарихи курси қуйидаги учта катта даврга бўлиб ўрганилади:

1. Илк ўрта асрлар (V — XI асрлар). Бу даврда феодал ижтимоий-иқтисодий тузум ташкил топди.

2. Феодал муносабатларнинг ривожланган (XI—XV асрлар) даври. Бу даврда феодал ишлаб чиқариши, маданият, санъат соҳасида жиддий ўзгаришлар рўй берди.

3. Феодализмнинг сўнгги даври (XVI аср — XVII асрнинг биринчи ярми). Бу давр феодал муносабатларнинг емирилиши ва феодализм заминида капитализм элементларининг пайдо бўла бошлаши билан характерланади.

Ўрта асрлар тарихининг хронологик чегараси кенг ва мураккабдир.

Чунки феодал тузум жаҳондаги давлатларнинг айримларида III асрда, баъзиларида эса VII асрда бошланди. Биз қўлланмада жаҳон халқлари тарихидаги яхлитликни бузмаслик мақсадида Европа халқлари хронологик доирасини асос қилиб олдик. Бу ўрта асрлар тарихи мазмунининг бутунлигига путур етказмайди. Чунки бу даврда феодал муносабатлари Европадагина эмас, балки шарқ давлатларида ҳам устунлик қиларди. Ана шунини эътиборга олиб қўлланмага Европа давлатлари билан бирга энг йирик ва характерли бўлган шарқ давлатлари — Византия ва Араблар давлати тарихига оид материаллар ҳам киритилди.

Ўрта асрлар тарихида материал ҳажмининг кенглиги ва мураккаблиги студентларнинг бу курсни ўзлаштиришида жиддий қийинчиликларни туғдиради.

Студент ўқув йилининг дастлабки кунларидан бош-

лаб зарур адабиётлар устида мунтазам мустақил иш олиб боргандагина мазкур қийинчиликларни енгиб, уни мукамал ва пухта ўзлаштириб олиши мумкин. Мазкур қўлланмада ўрта асрлар тарихидаги энг муҳим социал-иқтисодий муаммоларга, яъни варварларда уруғчилик тузумининг емирилиши, феодал муносабатларининг вужудга келиши, феодал ишлаб чиқариш усулининг ривожланиши, ўрта аср шаҳарларининг ўсиши, уларда цех ҳунармандчилигининг пайдо бўлиши ва тараққий этиши, XIII—XIV асрларда деҳқонлар ва шаҳар меҳнаткашлари аҳволининг ёмонлашиши, деҳқон қўзғолонлари, абсолют монархиянинг таркиб топishi ва феодализм давридаги йирик деҳқон урушларига студентларнинг диққати жалб этилади ва шу муҳим масалаларни чуқурроқ ўрганишга ёрдам бериш кўзда тутилади.

Бу муҳим масалаларни ёритиш учун ушбу қўлланмада ўрта асрлар тарихининг уч даврига оид ва ўқув программасида кўзда тутилган Европа ва Шарқ давлатлари учун характерли бўлган 14 та тема олинган.

Қўлланмада ҳар бир тема учун план, методик кўрсатмалар ва қисман манбалар берилади¹.

Семинар машғулоти, коллоквиум, имтиҳонга ва курс ишини ёзишга тайёрланишда аввало педагогика институтлари ва университетларнинг студентларига мўлжалланган Е. А. Косминский, С. Д. Сказкин ва бошқалар таҳрири остида чиққан «История средних веков» (I ва II жилдлар, 1952, 1954 йй.); С. Д. Сказкин, Е. В. Гутнова, А. К. Данилов ва Я. А. Левицкий таҳрири остида чиққан «История средних веков» (I жилд, М., 1966); «Всемирная история» (III—IV жилдлар, М., 1980) дарсликлари ва бошқа ўқув қўлланмаларининг танланган темага доир қисмини ўрганиб чиқиш керак. Бу студентларнинг ўрта асрлар тарихини ўрганишида асосий йўл кўрсатувчи қўлланма бўлиб хизмат қилади.

Ўрта асрлар тарихининг асосий назарий муаммолари марксизм-ленинизм классикларининг асарларида ёритиб берилган. Марксизм-ленинизм классикларининг

¹ Эслатма: қўлланмада манбалардан берилган текстларни муаллифнинг ўзи тўплаб эркин таржима қилган. Китобнинг ҳажми ортиб кетганлиги сабабли моддалардаги айрим параграфлар қисқартирилди.

асарлари Ғарбий Европа, Византия, Араб давлатлари тарихини ўрганишда илмий ва методологик асос бўлиш билан бирга, кўп ҳолларда фактик материалларни ўз ичига олган манба сифатида ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Марксизм-ленинизм классикларининг ўрта асрлар тарихини ўрганишга қўшган ҳиссалари билан танишишда С. Д. Сказкиннинг «В. И. Ленин и некоторые проблемы медиевистики» деган мақоласи («Ўрта асрлар» тўплами, 1960, 18-сон) катта аҳамиятга эга. Шунингдек, Л. М. Саприкиннинг «История средних веков», (МДУ нашриёти, 1971); Е. В. Гутнованинг «Основные проблемы истории средних веков в трудах К. Маркса и Ф. Энгельса» (МДУ нашриёти, 1970), Ю. М. Саприкиннинг «Основные проблемы истории феодального общества в трудах В. И. Ленина» (МДУ нашриёти, 1970) асарларини чуқур ўрганиш зарур. Машғулотга мустақил тайёрланишда ўтмиш ҳақидаги билимларимизнинг асосий манбаи бўлмиш тарихий ҳужжатларни ўрганишга алоҳида аҳамият берилиши лозим, чунки улар студентларга тарихий манбалардаги маълумотларни илмий нуқтаи назардан таҳлил қилиш малакасини сингдиради. Аввало, тарихий манбага танқидий ёндашиш, унинг воқеани қанчалик даражада тўғри акс эттирганини аниқлаш зарур. Масалан, Цезарининг қадимги германлар ҳақидаги маълумоти, кейинги йилларда тўпланган барча материаллар, хусусан археологик, этнографик маълумотлар билан текширилиб аниқланиши зарур. Студент Тацитнинг «Германия» асаридан фойдаланганда варварлар патриархал тузумини идеаллаштирувчи жиҳатларини эътиборга олиши керак.

Тарихий манбаларни ўрганишда турли усуллардан фойдаланиш мумкин. Масалан: «Сали ҳақиқати» матни устида ишлашда кенг маънодаги материалларни солиштиришда битта манба доирасида иш олиб борилса, «XIII—XIV асрларда француз деҳқонларининг аҳволи ва Жакерия» темасига оид ҳужжатларни ўрганишда эса турли манбалардаги маълумотларни кенг кўламда солиштириб таҳлил қилиш керак бўлади.

Студент ҳар бир тарихий манбани ўрганишда, унинг қачон ва қандай шароитда пайдо бўлганлигини эътиборга олиб мустақил ҳолда манбага тўғри баҳо бера олиши лозим.

Ҳақиқатдан ҳам, ҳар бир тарих, шунингдек, ўрта

асрлар тарихи ҳам ўз даври воқеаларини реал акс эттирган асл манбалар билан узвий алоқада бўлмаса, ўз қийматини йўқотади. Шунинг учун ҳам тарих факультетларида тарих фанини ўқитишнинг энг муҳим методларидан бири тарихий манбалар билан ишлаш ҳисобланади.

Студентларни бевосита тарихий манбалар билан таништириш ўтмиш воқеаларини илк тасвири ҳолида кўриш ва тарихий жараёнларни янада яхшироқ ўрганиш имконини беради.

Лекция, семинар, коллоквиум ва бошқа машғулотларда манбалардан унумли фойдаланиш дарс жараёнини фаоллаштиради, ўрганилаётган масалага бўлган қизиқишни ҳамда эътиборни оширади, студентларда тарихий муаммоларни мустақил равишда илмий таҳлил қилиш қобилиятини уйғотади. Буларнинг барчаси ўтилган материални янада яхшироқ ва чуқурроқ ўзлаштиришни таъминлайди.

Демак, тарихий манбалар билан ишлашнинг аҳамияти бениҳоя каттадир.

Ушбу қўлланмада келтирилган тарихий манбалар иккинчи даражали фактлар ва кам аҳамиятли воқеалар ҳисобига қисқартирилган. Бироқ конкрет тарихий манбанинг асосий мазмуни сақланган. Айрим манбалар асосий манбаларнинг асл нусхасидан олинган.

Студент семинар, коллоквиумга тайёрланиш, доклад ва курс иши ёзишда, фақатгина дарсликда берилган қисқача манба маълумотлари билан чегараланиб қолиши мумкин эмас. У ўз билим даражасини ва дунёқарашини атрофлича бойитиши учун «Хрестоматия по истории средних веков» китобининг ҳамма томларини, шунингдек, совет тарихчи олимлари ва буржуа тарихчиларининг ҳам ишларини қунт билан ўрганиб чиқиши зарур.

Ҳозирги замон буржуа фани намояндалари ўрта асрлар тарихи ҳақидаги фактларни сохталаштириб, ибтидоий жамоа тузуми ҳеч қачон бўлмаган, хусусий мулкчилик доимо мавжуд бўлган, демак, кишини-киши томонидан эксплуатация қилиш доимий ва абадийдир, у «табиат» қонунидир дейдилар. Улар ҳатто тарихий ҳужжатларни нотўғри талқин қиладилар. Масалан, Франция тарихчиси Фюстель де Кулянж «Сали ҳақиқати» VII аср ўрталаригача вужудга келмаган ёки С. Штейн «Сали ҳақиқати» IX асргача ҳам бўлмаган

деб исбот қилишга уринади. Лекин улар ўз фикрларини асосли равишда исбот қилиб бера олмайдилар. Австрия реакция тарихчиси А. Допш бўлса, каролинглар даврида «вотчина капитализми» формасидаги капиталистик хўжалик ҳукм сурган, деган уйдирма фикри билан бу даврда феодал поместьесининг натурал хўжаликка асосланганлигини инкор қилмоқчи бўлади. Лекин ўрта асрлар даврида ёзилган воқеаларни реал тасвирловчи манбалар реакция тарихчиларнинг сохта, асоссиз фикрларини тўлиқ фош этади.

Совет олимлари ва жаҳоннинг прогрессив тарихчиларининг энг муҳим вазифаси марксизм-ленинизм назарияси билан қуролланган ҳолда ўрта асрлар тарихини илмий асосда ўрганиб, эксплуататорларнинг манфаати учун хизмат қилувчи реакция тарихчиларнинг асоссиз, нотўғри фикрларини ўз асарларида доимо фош қилиб боршдан иборатдир.

Тажриба шуни кўрсатмоқдаки, студентлар айрим давлатларнинг географияси билан етарли таниш эмас, бу ҳам тарихий материалларни ўзлаштиришда студентга анча қийинчилик туғдиради. Шунинг учун ўқув йилининг бошидан бошлаб бу камчиликларни йўқотиш мақсадида академик Е. А. Қосминский ва доцент А. П. Ливановскийларнинг «Атлас по истории средних веков» картографик қўлланмасидан фойдаланиш зарур. Ундан ташқари дарсликлардаги тарихий хариталардан, шунингдек, проф. В. Ф. Семёнов, проф. А. А. Кириллова таҳрири остида чиққан «Атлас по истории средних веков» (М., Учпедгиз, 1960), проф. В. Ф. Семёнов ва проф. А. А. Кириллова тузган «Альбом иллюстрации по истории средних веков» қўлланмасида (М., Учпедгиз, 1960) берилган иллюстрацияли материаллардан ҳам фойдаланиш лозим.

Студентлар курсни пухта эгаллаш учун справочник қўлланма сифатида «Советская историческая энциклопедия», «Большая советская энциклопедия»дан ҳам фойдаланишлари мумкин.

Темага доир дарсликларни, марксизм-ленинизм классикларининг асарларини, манбаларни ва тарихий асарларни пухта ўрганиб, проблеманинг моҳиятини тўлиқ тушуниб олинганидан кейин ҳар бир темага доир план тузилади. Сўнгра, темага раҳбарлик қилувчи ўқитувчидан ҳам консультация олиб ишни ёзишга киришиш лозим. Теманинг асосий масалаларини ёритиш билан бир-

га фойдаланган адабиётларга обзор, манбаларга қисқача характеристика бериш керак. Темадаги масалалар изчил, аниқ, бир-бирига боғланган ҳолда изоҳланиб, пландаги ҳар бир масала алоҳида хулосаланиб, сўнгра темага умумий яқун ясалади.

Курс ишини ёзишга нисбатан талаб семинар машғулотидаги докладга нисбатан яна ҳам мураккаб ва масъулиятлидир. Чунки курс иши студентнинг илмий иши ҳисобланиб, бунда манбалардан, марксизм-ленинизм классикларининг асарларидан ва махсус тарихий адабиётлардан тўлиқ ва ҳар томонлама фойдаланиб, уларни чуқур ва илмий таҳлил қила билиш керак.

Курс ишининг темаси баъзида семинар машғулотидаги темалар билан бир хил бўлса, баъзида эса кенгроқ бўлади.

Курс иши ёзишда унинг структурасига ҳам катта эътибор бериш керак. Ишнинг биринчи бетида теманинг номи, студентнинг исми ва фамилияси кўрсатилиши лозим.

Ишнинг бошида темадан кейин унинг плани берилди. Ҳужжат ва адабиётларга изоҳ текстда эмас, балки ҳар бир бетнинг пастида берилиши зарур. Биринчи марта манба ва ишларни изоҳлаганда унинг тўлиқ номи, томи, йили ва қаерда нашр қилинганлиги, муаллифи, асарнинг номи, боб, параграф, бетлар кўрсатилади. Шу асар ёки манбага иккинчи марта мурожаат қилинганда асар қисқартирилган формада берилиб фақат боб, параграф ва бетлар кўрсатилади.

Студент ўқув йилининг бошидан бошлаб кўрсатилган талабларга амал қилса, ўрта асрлар тарихи курсини мукамал ўзлаштира олади.

Лекин тарихий саналарни, терминларни, ўқиладиган материалнинг мазмунидан ажратилган ҳолда ёдлаб олмаслик керак.

Курсни мустақкам ўзлаштириш ва вақтни тежаш учун ҳар бир студент қисқа, лекин мазмунли конспект дафтари тутиши, муҳим хронологик саналар, тарихий шахсларнинг номлари, терминлар, у ёки бу воқеанинг қаерда ва қачон бўлганлиги ва ҳоказоларни ёзиб бориши лозим.

Мазкур ўқув-методик қўлланма педагогика институтлари тарих факультети студентларининг ўрта асрлар тарихидан олиб борадиган мустақил ишлари: семинар машғулоти, коллоквиум, курс ишини ёзиш ва бошқа

машғулотларга тайёргарлик кўришда йўл-йўриқлар кўрсатишга мўлжалланади. Унда студентларга ўрта асрлар тарихидан муҳим муаммоларни ўрганиш, семинар машғулотлари ва коллоквиумга тайёрланиш, курс ишини ёзиш бўйича жуда муҳим баъзи методик кўрсатмалар билан бирга ана шу масалаларни мукамал ўрганишга ёрдам берадиган асл манбалардан парчалар келтирилади. Қўлланмадаги манбалар студентларнинг ўрта асрлар тарихидаги баъзи бир энг муҳим муаммоларни тўғри тушуниб олишларига, буржуа олимларининг баъзи халқларнинг ўрта асрлар тарихини атайлаб сохталаштирганликларига қатъий ишонч ҳосил қилишларига ёрдам беради.

Қўлланманинг юзага келишида ўзларининг қимматли маслаҳатлари билан катта ёрдам берган тарих фанлари доктори, профессор З. Р. Нуриддинов, УзССР ФА тарих институтининг катта илмий ходими, тарих фанлари доктори Р. Г. Муқминова, тарих фанлари номзодлари, доцентлар: А. С. Саъдиев, А. Н. Набиев, М. Қ. Бобоева ва бошқа ўртоқларга муаллиф чуқур миннатдорчилик изҳор этади.

Муаллиф қўлланма ҳақидаги фикр ва танқидий мулоҳазалар учун элдиндан миннатдорчилик билдиради.

1-ТЕМА. ЭРАМИЗДАН АВВАЛГИ I АСР ВА ЭРАМИЗНИНГ I АСРИДА ҚАДИМГИ GERMANLARНИНГ ИЖТИМОИЙ ТУЗУМИ

Бу темани тахминан қуйидаги план асосида ўрганиш тавсия этилади:

1. Тарихий манбаларга, ҳужжатларга характеристика.
2. Қадимги германлар жамиятида аграр муносабатларнинг ривожланиши.
3. Қадимги германлар жамиятининг сиёсий тузумида эволюция.
4. Қадимги германларда уруғчилик муносабатлари.

Методик кўрсатмалар

Ушбу темани ўрганишда аввало ишлаб чиқаришнинг характери, унинг тараққиёт даражаси (биринчи галда деҳқончилик ва чорвачиликнинг жамоа формалари), ижтимоий тузуми, бошқариш тартиби ва бошқа масалаларга алоҳида эътибор бериш зарур, чунки реакция буржуа историографияси қадимги германлардаги жамоа ер эгаллиги ва ҳарбий демократиянинг мавжудлигини қатъий равишда инкор қилади. Германлардаги жамоа тузуми К. Маркс билан Ф. Энгельс асарларида¹ мукамал характерлаб берилган.

Ушбу тема бўйича студент эрамиздан аввалги I аср ўрталари ва эрамизнинг I аср охирида герман қабилаларидаги хўжалик тузуми, ижтимоий, диний, оилавий муносабатлар ва бошқариш системасини характерлаб берадиган тарихий манбалар билан танишиб чиқиши керак. Шу давр ичида германларда уруғчилик тузумининг емирилиши натижасида уларнинг турмушида муҳим ўзгаришлар юз беради, деҳқончилик системаси такомиллашади, бошқариш органлари ўзгаради. Г. Ю. Цезарнинг «Записки о галльской войне» («Галлия уруши ҳақида хотиралар») ва П. Қ. Тацитнинг «О происхождении и местожительстве германцев» («Герман-

¹ Ф. Энгельс. Марка. — К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч.; 19- том, 327—345- бетлар.

ларнинг келиб чиқиши ва жойлашиши тўғрисида») ёки қисқартирилган номи «Германия» каби тарихий манбаларда бу ўзгаришлар ҳақида кўп маълумотлар бериллади.

Гай Юлий Цезарь (эр, ав. 100—44 йй.). Машҳур рим саркардаси давлат арбоби ва ёзувчи. У эр. ав. I асрнинг 50-йилларида германларнинг Галлияни истило қилишида қатнашди. Г. Ю. Цезарнинг, айниқса IV китобининг 1—3 ва VI китобининг 21—22-боблари муҳим. Бироқ шуни айтиш керакки, Цезарь герман қабилаларининг ички ҳаёти билан чуқур таниша олмаган, шунинг учун ҳам унинг маълумотларини танқидий ҳолда текшириб ўрганиш зарур.

Қадимги рим тарихчиси Публий Корнелий Тацит (тахминан 54—120 йй.) асарларида қадимги германлар ҳақида анча тўлиқ ва мукаммал маълумотлар келтирилган. У Германияга яқин Бельгик вилоятида ноиб сифатида (89—93 йй.) яшаб, рим ёзувчиларининг бизгача етиб келмаган асарларидан фойдаланади. Германияда бўлган савдогарлар ва солдатлар орқали қадимги германлар ҳақида маълумотлар тўплайди ва ўзининг «Германия» номли этнографик асарини (98 й.) ёзади. Лекин Тацит германлардаги тартибларни рим жамиятидаги тартибларга қийслаб ёритади. У Римдаги император ҳокимиятига қарши муносабатда бўлиб, герман жамиятининг дағал ва содда ахлоқини маълум даражада идеаллаштириб, уни Римдаги ахлоққа қарама-қарши қўяди.

Грек тарихчиси ва географи Страбон (тахминан эр. ав. 64 — янги эрнинг 19-йилларида яшаган) нинг «География» китобида ҳам қадимги германлар ҳақида маълумотлар мавжуд.

Гай Плиний Старшийнинг (тахминан янги эрнинг 24—79 йиллари) «Естественная история» («Табий тарих») асарига келтирилган парчалар ҳам муҳим аҳамиятга эга. Плиний Старший ўз асарида қадимги германларнинг турмуши ҳақида маълумотлар келтиради. Плиний қадимги герман қабилалари асосий группасининг жойланиши, уларнинг турмуш шароити, машғулоти, ерни ўқитлаш усулларини характерлаб ёзади. Лекин қадимги ёзувчилар герман жамоасидаги тартиблар билан етарли даражада чуқур таниш бўлмаганликлари, уларда қисман коллектив мулк эгаллиги ва ерни биргаликда ишлаш тартиблари мавжуд бўлганлиги туфайли

варварларни «ёввойн»лар ва жуда урушқоқ халқ қилиб тасвирлайдилар. Уларда деҳқончилик қўшимча машғулот бўлган дейдилар. Бироқ шунга қарамай, антик ёзувчиларнинг асарларида келтирилган германлар ҳақидаги ёзма маълумотлар жуда катта аҳамиятга эга. Лекин уларнинг берган маълумотларини танқидий нуқтаи назардан ёндашиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Марказий ва Шимолий Европа аҳолисининг Рим империяси давридаги ҳўжалиги ва ижтимоий тузумини ўрганишда тўғри тушунчаларга эга бўлиш учун фақат ёзма манбалардангина фойдаланиб қолмай, кейинги йилларда тўпланган археология, этнография, тилшунослик, тарих, география маълумотларига ҳам таянишимиз керак.

Г. Ю. Цезарь таърифича («Галлия уруши ҳақида хотиралар» VI китоб, 22- боб), германлар деҳқончилик билан айтарли шуғулланмаганлар. Улар асосан сут, ёғ, гўшт ва пишлоқ билан овқатланганлар. Уларда ер умумий бўлган, уларнинг ҳеч қайсиси аниқ белгиланган ҳажмдаги ер участкасига эгалик қилмаганлар ва хусусий мулк ҳам бўлмаган.

П. К. Тацит замонида ҳам ер хусусий мулк эмас эди. Ернинг бош ҳўжайини (эгаси) уруғ ва қабила эди. Жамоа ҳар йили бошқа участкага экин экиб, ўтган йилги экин ерига дам берар ёки уни бутунлай ташлаб қўяр эди. Аҳоли сони оз бўлганлиги учун бўш ерлар мўл бўларди, шу сабабли ер учун ҳеч қандай низолар келиб чиқмас эди.

Бу маълумотларнинг деҳқончилик ривожининг қайси босқичига тааллуқлигини аниқлаб олиш зарур. Агар биз фақат ёзма манбаларга таянсак, германларнинг турмуш тарзи Цезарь ёзиб қолдирганидек ярим кўчманчи характерда бўлган. Тацит давридаги деҳқончилик эса бўз ерларда олиб борилган. Археологик материаллар билан танишилгандан сўнг бу муаммони ёритиш бошқача характер олди. Энди шуни аниқлаш лозим: 1) Цезарь маълумотларига асосланиб, германларда деҳқончиликка нисбатан чорвачилик биринчи ўринда бўлган дейиш мумкинми? 2) Тацит маълумотига қараганда герман қабилаларидаги деҳқончиликни Германиянинг ҳамма жойларига ҳам тааллуқли деб хулоса қилиш мумкинми? Бу ўринда яна бир бошқа муаммони — германларда уруғчилик тузумининг тараққиёт босқичини ҳам аниқлаш зарур. Тацит асарларида уруғ

группалари, она ҳуқуқи ва хун олиш каби масалалар юзасидан ҳам кўп маълумотлар келтирилади. Студент учун уруғ-жамоа тузумининг емирилишини аниқлаш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бу проблемани ўрганишда Тацит даврида германларда ишлаб чиқаришнинг қанчалик индивидуаллашганлигини аниқлаш ҳам зарур.

Уруғ тузумининг емирилиши мулкӣ ва ижтимоӣ тенгсизликнинг пайдо бўлишида ўз аксини топди. Мулкӣ ва ижтимоӣ тенгсизликнинг пайдо бўлишини ўрганиш — тема устида олиб борилаётган ишнинг навбатдаги вазифасидир. Бу ўринда асосий эътиборни қулларнинг пайдо бўлишига эмас, балки келгусидаги ҳукмрон синфларнинг таркиб топишига ва оддий германларнинг тенглиги ва эркинлигини йўқотиб бораётган тарихий жараённинг ривожланишига қаратиш лозим. Бу жараённинг баъзи бирлари жамоа ерини тақсимлашдаги янги тартибларнинг туғилиши билан, баъзилари эркин бўлмаганларни эксплуатация қилиш билан, баъзилари эса урушлар характерининг ўзгариши билан боғлиқдир.

Бу вақтда герман қабилаларида ишлаб чиқарувчи кучларнинг тараққиёт даражаси анча паст бўлган.

Юлий Цезарь («Галлия уруши ҳақида хотиралар», IV китоб. 1- боб) уларнинг хўжалигида асосий ролни чорвачилик ва овчилик ўйнаган деб ёзади. Археологик топилмалар эса қадимги германларнинг асосий аҳолисининг машғулотни деҳқончилик бўлганига шубҳа қолдирмайди. Археологик топилмаларнинг кўрсатишича, Марказий ва Шимолий Европада бронза давридаёқ деҳқончиликда омовдан фойдаланиш кенг тарқалган. Омов билан ерни ҳам узунасига, ҳам кўндалангига ҳайдашган.

Эрамиздан аввалги I асрда герман қабилаларида ерга хусусий мулкчилик бўлмаган. Ерни ишлаш бутун бир уруғ жамоаси томонидан олиб борилган. Демак, германларда у вақтларда ердан фойдаланишда жамоа тартиби ҳукм сурган. То халқларнинг буюк кўчишига қадар германларнинг уруғ-уруғ бўлиб яшаганлиги шубҳасиз. Свевлар тўғрисида Цезарь («Галлия уруши ҳақида хотиралар», VI китоб, 22- боб) улар уруғ-уруғ бўлиши ва бир-бирига қариндош группаларга бўлиниши ўрнашганлар деб аниқ ёзади. Ф. Энгельс: «Бу германларнинг ҳаммасига ҳам алоқадор эди: улар ҳатто истило қилинган Рим провинцияларида ҳам, чамаси, уруғ-уруғ бўлиб ўрнашганлар. Дунайнинг жанубида

германлар томонидан забт этилган ерларда германларнинг уруғ-уруғ бўлишиб ўрнашганликлари «Алемани ҳақиқати»да тасдиқланади (Ф. Энгельс, «Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши», 1967, 162—163-бетлар). Уруғ группалари тепасида уруғ оқсоқоллари турган. Уруғ оқсоқоллари ичидан ҳарбий бошлиқлар тайинланган. Халқ мажлислари катта аҳамиятга эга бўлиб, уларда қабила бошлиқлари сайланган.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Тацит ўзининг «Германия» деган китобида герман қабилаларининг бизнинг эрамизгача бўлган I аср охиридаги турмушларини тўлиқ тасвир этган. Бу вақтда германлар Юлий Цезарь даврига қараганда деҳқончиликда анча ютуқларга эришганлар. Хўжаликда ерни дам бериб экиш системаси ҳукмрон бўлган. Ерни узоқ вақт шудгор қилиб қўйиб, сўнгра янгидан ишлаб экин экканлар. Уларда ерга хусусий мулк Цезарь давридагидек ҳали ҳам бўлмаган. Тацит аввало бутун қишлоқ ерни ишлаб, кейин уни алоҳида хўжаликларга бўлиб берилгани ҳақида ёзади. Бундай хўжаликлар айрим хонадонлар, оилавий жамоалар бўлган бўлиши эҳтимол.

«Фақат бир қанча асрлардан кейин, — деб ёзади Ф. Энгельс, уй жамоалари аъзоларининг сони ўша пайтдаги ишлаб чиқариш шароитида умумий хўжаликни олиб боришга имкон бермайдиган даражада кўпайган вақтда бу жамоалар тарқалиб кетади; шу пайтгача умумий мулк бўлиб келган экинзор ва пичанзорлар эндиликда пайдо бўлган айрим уй хўжаликлари ўртасида маълум тартиб билан тақсим қилина бошланади, аввал бошда муваққат равишда тақсим қилинган бўлса кейинроқ абадий равишда тақсим қилинди, ҳолбуки ўрмонлар, яйловлар ва сувлар тақсим қилинмасдан умумий мулкликгича қолган эди» (Ф. Энгельс «Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши», 1967, 171-бет).

Тацит ўз асариди («Германия», XXVI боб), германлар ишлаган ерни ҳар йили алмаштирадилар (ёки яна қайтадан тақсим қиладилар) ва шу билан бирга, етарли миқдорда умумий ер ҳам қолади деб изоҳлайди. Ф. Энгельс, «бу — деҳқончилик ва ердан фойдаланишнинг шундай босқичдирки, бу босқич германларнинг ўша вақтдаги уруғдошлик тузумига аниқ мос келади» деган эди (Ф. Энгельс. Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши, 1967, 170-бет).

Юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, Тацит замонида германларда ҳамон уруғчилик тузуми ҳукмрон бўлган. Уруғдошларга бирор киши озор берса, уруғ аъзолари ўлдирилса ёки шикастланса, у киши учун вергельд (хун) олишарди. Жиноят учун солинадиган жарималарни бутун уруғ тўплаган. Ота ва қариндошлар бировга дўст ёки душман бўлганлари тақдирда уларнинг ворислари ҳам шу кишиларга дўст ёки душман бўлиши мажбуриятлари тўлық уруғдошлик тузумига хос хусусиятлардир. Никоҳлаш, мулк бериш ёки мулкдан маҳрум қилиш каби масалалар ҳам уруғ аъзолари ўртасида ҳал қилинган. Алоҳида ҳарбий отрядлар қариндошлардан ташкил топган. Ёш германларни ҳарбийлар қаторига қабул қилиш қариндошларнинг иштироки билан бўлган.

Тацит замонида германларда она уруғи ўрнини ота уруғи (патриархал уруғчилик) эгаллаган эди. Улар катта патриархал оилалардан иборат бўлиб, ўз ичига бир отадан туғилган бир неча бўғинни бирлаштирган. Қадимги германларда уч бўғинни ўз ичига олган бир неча ўн кишилик катта патриархал оилалар яшайдиган уйлар кўп хонали, ёғоч ёки тошдан қурилган бўлиб, 100 метрга етадиган узунликда эди. Катта патриархал оилага бош бўлган ота ёки унинг катта ўғли умумий хўжаликни бошқарган. Болалар оталарига ворис бўлар эдилар. Болалар бўлмаган тақдирда ака-укалар ва амаки, тоғалар ворис бўларди. Лекин ҳали узоқ вақтгача она ҳуқуқи излари сақланиб қолган. Бундай ҳолни германларнинг аёлларни жуда ҳам ҳурмат қилишларида кўриш мумкин. «Агар германлар билан шартнома тузадиган бўлсалар, аслзодалар оиласига мансуб бўлган герман қизларини энг яхши гаров деб ҳисоблар эдилар; германлар хотин ва қизларнинг асорат ва қулликка тушиши мумкинлигини ўйлаган вақтларида жуда ҳам ҳаяжонга келар эдилар ва бу нарса жанг вақтида уларга ҳаммадан кўра кўпроқ мардлик берар эди; улар хотин кишини муқаддас ва пайғамбарона бир нарса деб билар эдилар. Ҳатто энг муҳим ишларда ҳам хотинларнинг маслаҳатига юрар эдилар» (Ф. Энгельс. «Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши» 1967, 167- бет).

Қадимги германларда махсус мудофаа қилинган қишлоқлар бўлиб, хавф-хатар пайтида у ерга хотинлар ва болалар ҳамда уй ҳайвонларини жойлаштираганлар.

П. К. Тацит вақтида германлар ичидан уруғ зодагонлари ажралиб чиққан. Агарда ёш йигит зодагон оиласидан чиққан бўлса, «ҳарбий бошлиқ» унвонини олиши ҳам мумкин бўлган. «Қирол»ни, одатда, уруғ зодагонлари ичидан, «ҳарбий бошлиқлар» орасидан сайлаганлар. Ҳарбий бошлиқларни эса насл-насабларини суриштирмасдан, фақат қобилиятларига қараб сайлаганлар. Уларга берилган ҳуқуқ ҳам катта эмас эди, улар ўзлари ўрнак кўрсатиб бошқаларга таъсир қилишлари лозим эди. Германларда синфларнинг ташкил топиш жараёни бошланган эди. Қулчилик ўзининг бошланғич формасида пайдо бўлган. Тацит қадимги германлардаги қулнинг аҳволини тасвир қилади. Тацитнинг айтишича, германлар қуллардан римликлардек фойдаланмаганлар. Қулларни қул эгаларининг хўжаликларига банд бўлган айрим ишлаб чиқариш группаларига тақсимлаганлар, ҳар бир герман қулининг шахсий уйи ва хўжалиги бўлган. Қул ўзининг хўжайинига оброк тўлаб, бу жиҳатдан у эрамизнинг I асридаги Рим колонига ўхшаш бўлган.

Қадимги германлардаги қулчилик қулдорликнинг бошланғич босқичидаги «патриархал» қулчиликдир. Қадимги германларда мулкӣ тенгсизликда катта фарқ бўлмаган. Бу ҳол аниқ кўриниб турибдики, Тацит давридаги табақаланиш бошланғич жараёнда бўлган уруғ-аймоқчиликдаги боғлиқлик ҳали ҳам кучли бўлган. Қишлоқ аҳолиси битта уруғга тегишли бўлиб, уруш вақтида улар биргаликда жанг қилганлар. Зодагонлар уруғ жамоалари ичидан чиққан. Лекин зодагонларнинг ажралиб чиқиши қанча бўш бўлмасин, уруғчилик тузуми элементлари чириб бораётган эди. Уруғ зодагонлари ўзларининг қўлида катта ер участкаларини, кўп сонли уй ҳайвонларини тўплаб, бировларнинг меҳнатидан фойдалана бошлаб қабила ҳукмдорига айланиб борганлар. Тацит ифодасича, германларда ижтимоий табақаланиш жараёни бошланиши билан «урушқоқлик» доимий касб тусини олади. Тацит («Германия», XIV боб) германларни ер ҳайдаб ҳосил олишдан кўра, душманга қарши жангга чиқариб, ярадор бўлишга кўндирмоқ осонроқ, улар, ҳатто кўпинча, урушиб қон билан топиш мумкин бўлган нарсани сотиб олиш данга-салик ва журъатсизлик деб ҳисоблайдилар, деб ёзади.

Тацит давлат ҳали бўлмаганини, ҳокимият халқ мажлиси қўлида эканлигини айтади. Аввалгидек, халқ

мажлиси идора қилишнинг бош органи бўлиб, халқ мажлисига ҳамма эркаклар тўпланган. Аммо, Тацитнинг баён қилишича, халқ мажлисида энди кўпроқ зодагонларга яқин кишилар нутқ сўзлаган. Қирол ёки қабила оқсоқоли раислик қилган. Халқ ўз қарорини чиқарган; рад қиладиган қарорни ҳайқириб норозилик билдириш йўли билан, тасдиқланадиган қарорни маъқул деб хитоб қилиш, қурол ўйнатиш йўли билан қабул қилганлар. Қурол билан маъқуллаш, маъқуллашнинг энг юқори усули ҳисобланган. Германлар ҳар қандай ишни ҳам қуролсиз ҳал қилмаганлар. Лекин уларда қабила қурол тақишга лойиқ деб топилмагунча олдиндан қурол тақиш одати бўлмаган. Халқ мажлисида оқсоқол ёки отаси ўсмирга қалқон ва найза топширган. Шундан кейингина у қабила аъзоси бўлган. Халқ мажлиси айни замонда суд хизматини ҳам бажарган, шикоятлар билан халқ мажлисига мурожаат этганлар ва уларни шу ерда ҳал қилганлар, ўлим ҳукмини ҳам чиқарганлар, кўрқоқ, ўз қабиласига хиёнат қилганларни, қочоқларни ўлим жазосига ҳукм қилиб, ботқоққа чўктирганлар, дарахтга осганлар, енгилроқ жиноятлар учун жарима солганлар. Ф. Энгельс бу ҳақда шундай деб ёзади: «Уруғлар ичида ва бошқа қисмларда ҳамма биргалашиб, оқсоқолнинг раислиги остида суд вазифасини бажара беради, оқсоқол германларнинг қадимги судлов ишларини юритишнинг ҳаммасидаги сингари, фақат судга раҳбарлик қилиши ва масалаларни қўйиши мумкин эди; германларда ҳукм ҳар вақт ва ҳар ерда коллектив равишда чиқарилар эди» (Ф. Энгельс. «Оила, ҳусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши», 1967, 174-бет).

Тацит маълумотига кўра, ҳамма ерда оқсоқоллар кенгаши мавжуд бўлиб, халқ мажлисларида ҳал қилинадиган баъзи мумкин бўлмаган масалалар оқсоқоллар кенгашида ҳал этилган.

Тацитнинг хабар беришича, баъзи қабилаларда, айниқса, Эльба дарёсидан шарқда яшаган қабилаларда, ўша вақтлардаёқ қирол ҳокимияти мавжуд бўлган. Лекин бундай ҳокимият Рим империяси территориясида германлар жойлашганидан кейин келиб чиққан сўнги даврдаги «Қирол ҳокимияти» дан жуда фарқ қилган. Ўша замонлардаги «қирол» ўз қабиласининг ҳарбий етакчиси эди.

Қадимги германларда синфий муносабатларнинг авж

олмаганлигини археологик топилмалар ҳам тасдиқлайди: зодагонларнинг қабри оддий герман кишисининг қабридан жуда кам фарқ қилиб, ҳарбий бошлиқларнинг қабрига қилич қўйилса, оддий аскарлар қабрига камон қўйилган.

Қадимги германлар табиат кучларига сиғинганлар. Цезарнинг айтишича, германлар қуёшни, ерни, ойни ва шунингдек, ўрни илоҳийлаштирганлар. Уларда фол очишлар кенг тарқалган. Тацит вақтида германларнинг умумий динлари бўлмаган. Ҳар бир қабиланинг эркак ва хотин худолари, ўзларининг диний урф-одатлари бўлган. Германларда эрамизнинг I асридаги дин аввалги асрдаги диндан фарқ қилган. Коҳинлар, авлиёлар ва муқаддас жойлар, худоларнинг суратлари пайдо бўлган. Лекин қадимги германларда алоҳида ҳукмрон ва бадавлат коҳинлар ажралиб чиқмаган. Қадимги германларда синфий муносабатларнинг авж олмаганлигини уларнинг динлари ҳам кўрсатиб турибди.

Демак, Цезарь ва Тацит даврида қадимги германларда уруғчилик муносабатлари ҳали сақланган эди. Сўнгги даврларда қадимги германлар Рим империяси территориясига бостириб кириб, Рим жамиятидаги эзилган синфлар билан биргалашиб жанг қиладилар, натижада қулдорликка асосланган ишлаб чиқариш усули емирилади.

Манбалар

Цезарь «Галлия уруши ҳақида хотиралар»¹
(«Записки о галльской войне»)

I китоб, 31- боб... Арверни ва секванлар (галл қабилалари) германларни тўлов йўли билан ёрдамга чақирадилар. Аввалига германлардан 15 мингга яқин киши Рейн орқали келиб галларга қўшилди. Лекин бундан кейин бу ёввойи варварларга галларнинг ери, турмуш шароити ва бойликлари ёқиб қолиб, улар жуда кўплаб галлар томонга ўта бошладилар, ҳозирги пайтда Галлияда уларнинг сони 120 мингга яқинлаб қолди.

33- боб. Цезарь кўрдик, германлар аста-секин Рейндан ўтишга ўрганиб қолсалар, улар Галлияда кўпайиб

¹ «Древние германцы». Сборник документов. Сост. М. Н. Греков, С. П. Моравский и А. И. Неусихин. М, Соцэкгиз., 1937, 11—29- бетлар.

кетадилар ва бу ҳол Рим аҳолиси учун катта хавф туғдиради.

Цезарь германлар — бу ёввойи варварлар, бутун Галлияни эгаллаган Рим вилоятига (Трансальпийская) юриш қилиб, у ердан Италияга ўтишини яхши тушунарди.

48- боб... Ариовист шу кунлар ичида ўзининг пиёда қўшинларини лагерда ушлаб, фақат отлиқ қўшинларини ҳар кунги тўқнашувга чиқариб турди... германлар катта тажрибага эга эдилар. Германларда ҳаммаси 6 минг сувори ва яна шунча пиёда қўшин бўлиб улар жуда қўрқмас, эпчил бўлганлар. Ҳар бир чавандоз ўзининг мудофаасига биттадан пиёда аскарни олган. Улар жангда ўз чавандозларига эргашиб уларни кузатиб борадилар. Суворийлар уларнинг панасида чекинарди. Агар вазият оғирлашса, пиёдалар ҳужумга ўтар, агар кимки отидан йиқилса, оғир ярадор бўлса, улар уни ўраб олишарди. Агар юриш масофаси жуда узоқ бўлса, ёки тезлик билан орқага чекиниш зарур бўлса, яхши машқ қилганликлари туфайли пиёдаларнинг юриш тезлиги шундай ошардики, улар отнинг ёлини ушлаб олиб суворийлардан орқада қолмас эдилар.

50- боб. Цезарь асир тушганлардан, нима сабабдан Ариовист ҳужумга ўтмаганлигини сўраб, бунинг сабаби германларда мавжуд бўлган одатга боғлиқлигини билиб олди: оиладаги оналар ҳужумга ўтиш мақсадга мувофиқми ёки йўқмилигини билиш учун фол очиб, янги ой туғулгунча ҳужумга ўтилса, германлар ғалабага эришмайдилар, деганлар.

51- боб. Шунда зарурат туфайли германлар ўз қўшинларини лагердан чиқариб улар ҳар бир қабилани; гарудлар, маркоманлар, трибоклар, вангионлар, неметлар, седусилар, свевларни бир-биридан баробар масофада тартиб билан қатор-қатор қилиб қўйишди. Улар ўзларининг жанговар чизиқларини аравалар билан тўсиб олиб, аёлларни араваларга ўтқазишди. Аёллар жангга кетаётган қўшинлар билан қўлларини чўзиб, йиғлаб хайрлашиб, уларни римликларга қулликка бермасликларини сўрадилар.

IV китоб. I- боб. Келгуси қишда Гней Помпей ва Марк Красса (эр. ав. 55 й.) нинг консуллик йилларида герман қабилалари узипетлар ва танктерлар Рейннинг денгизга қўйиладиган томонига яқин жойга оммавий равишда ўтиб жойлашдилар. Кўчиб ўтишнинг сабаби

свевлар кўп йиллардан буён уларга қарши уруш қилиб, сиқиб бордилар ва ерни ишлашга халақит бердилар.

Свев қабилалари — герман қабилаларининг энг йириги ва урушқоғи эди. Уларда юзта округ бўлиб, ҳар бир округ ҳар йили ўзидан ташқари — урушга минглаб қуролланган қўшинларни жўнатади. Қолганлари уйда қолиб, ўзларининг ва урушга кетганларнинг оилаларини боқардилар. Бир йилдан кейин улар (кейингилар) ўз навбатида урушга жўнайдилар (аввалгилари уйда қолади). Шунинг учун деҳқончилик ишлари ҳам, ҳарбий ишлар ҳам узилиб қолмайди. Лекин ер уларда бўлинмаган ва хусусий мулк йўқ эди.

Улар нондан кўра асосан сут ва чорва маҳсулотларини истеъмол этишган, кўпроқ овчилик билан шуғулланишган. Кундалик ҳарбий машқ, эркин турмуш, болалигидан ўз эрки истагига қарши турмаслик, ҳеч қандай кучга бўйсунмаслик уларнинг кучини мустаҳкамлаб, бўйларини ҳам ўстириб юборган. Булардан ташқари, улар жуда совуқ иқлимли мамлакатларда яшаб, ҳайвон терисидан бошқа кийимни киймасликка ўзларини ўргатиб, баданларини чиниқтирганлар, ҳайвон терисининг ҳажми жуда кичик бўлиб, баданнинг кўп қисми очиқ қоларди. Улар шунингдек дарёда чўмилишга одатланганлар.

2- боб. Улар четдан товар киритишдан кўра, урушда олинган ўлжаларни сотиш учун чет эллик савдогарларнинг ўз ерларига кириб келишига йўл очиб берадилар. Германлар ҳаттоки бошқа жойдан келтирилган отлардан фойдаланмайдилар. Германлар ўзларининг маҳаллий жуда кўримсиз ва паст бўйли отларидан фойдаланиб, ҳар куни улар билан машқ қиладилар. От билан жанг олиб борганда, улар кўпинча отларидан сакраб тушиб пиёда жанг қиладилар, отлари эса ўзлари қўйган жойда туришга ўргатилган бўлиб, зарур бўлиб қолса яна отларига миниб жангни давом эттирганлар.

3- боб. Улар кенг территорияга эга бўлишни, унинг атрофида бўш, ишланмаган ва ҳеч ким фойдаланмаган ерлар бўлишини ҳалқ учун энг катта шон-шухрат деб тушунадилар. Шунда, уларнинг фикрича, кўп қабила-лар бу халқнинг кучига қаршилиқ кўрсата олмайдилар. Свевлар области чегарасининг бир томони бўш, тахминан 600 минг қадам (900 км)¹ кенгликдаги территория бўлган деб айтишади. Бошқа томондан улар убилар би-

лан чегарадош. Свевларнинг тушунишича, уларнинг мамлакати катта ва гуллаган Рейн қирғоқларида жойлашган бўлиб, халқи бошқа германларга қараганда анча маданиятли бўлган. Уларга кўплаб бошқа савдогарлар келиб турган, убилар галларга яқин яшаганликларни учун уларнинг ахлоқ қоидаларини ўзлаштириб олганлар. Свевлар кўп жангларда улар билан битим тузишган. IV китоб, 21—23- боб.

21- боб. Германларнинг (турмуши) Цезарнинг VI китобининг 12—20- бобларида ёзилган галларнинг ҳаёти тарзидан бутунлай фарқ қилади. Уларда худо йўлига хизмат қилувчи друндлар¹ йўқ, улар садақа беришга унчалик ҳаракат қилмайдилар. Германлар ўз кўзлари билан кўрган табиат кучларинигина — қуёш, олов ва ойни худолар сифатида илоҳийлаштирадилар, уларнинг ҳамма ҳаёти ов, жанг машғулотларида ўтади, улар ёш болалик давридан бошлаб, ҳаётнинг оғир томонларига ўзларини ўргатиб, чиниқтириб борадилар.

22- боб. Улар деҳқончилик билан сизқидилдан шуғулланмайдилар. Асосан, сут, ёғ ва гўшт билан овқатланадилар. Улардан ҳеч қайсиси аниқ белгиланган ҳажмдаги ер участкасига эга эмас эди, ..., лекин амалдор шахслар ва оқсоқоллар ҳар йили бирга яшовчи қариндошларига қайси жойдан қанча ер зарур деб ҳисоблашса, шунча ерни ажратиб беришарди, бироқ келгуси йилга уларни бошқа жойга кўчиб ўтишга мажбур қиладилар. Германлар бундай тартибни изоҳлаш учун кўплаб асосларни келтирадилар: (уларнинг фикрича) гўёки у буларга ўтроқ ҳаёт кечиринишга ва ҳарбий ишни деҳқончилик билан алмаштиринишга йўл қўймайди. Шу тўғрисида ҳеч ким ўз мулкини кенгайтириш учун ҳаракат қилмайди, анча қудратлилар бир оз кучсизларни ердан ҳайдаб чиқазмайди ва ҳеч ким совуқ ва иссиқдан сақланиш учун уй қуришга ҳам кўп уринмайди (яна бутартиб), пулга қизиқишнинг пайдо бўлишига қаршилик кўрсатади..

23- боб. Қатор қўшни областларни босиб олиб, ўзларини кенг, бўш ерлар билан ўраб олган қабилалар анча катта шон-шарафга эга бўлганлар. Қачонки, қабилалар қарши ёки мудофаа урушини олиб борса, ҳарбий бошлиқлар вазифасини олиб борувчи амалдорларни сайлаганлар, улар қабила аъзоларининг турмушда учрайдиган турли маросимларга, шу жумладан, ўлим маросимларига ҳам бошчиллик қилганлар. Тинчлик вақ

тида эса қабилаларнинг умумий бошлиғи, область ва округлардаги алоҳида шахслар ўртасидаги жанжалларни тинчитиб суд ишларини олиб борадилар.

Босқинчилик урушлари агар шу қабиланинг территориясида олиб борилмаса айб иш ҳисобланмайди... Халқ йиғинларида қабилладаги бирор киши биринчи бўлиб, ўзининг ҳарбий ишига бошчилик қилишга тайёр эканлигини хабар қилиб, кимки тайёр бўлса кетидан боришга чақиради, сўнгра тайёрлар ўрнидан туриб бошлиқни ва юришни маъқуллайдилар ва унга ўз ёрдамларини ваъда қиладилар, ваъда қилганлардан кимки (бошлиқ) кетидан бормаса, у қочоқ ва хоин ҳисобланиб, кейинги ҳамма ишончлардан маҳрум этилади. Германлар меҳмонни ҳақоратлашни гуноҳ билишади; қандайдир сабаб билан меҳмон келмай қолса, улар уни хафа қилишдан ҳимоя қиладилар, уларнинг шахси муқаддас, тегиб бўлмайди, деб уларга ўз уйларида жойлашишни таклиф қиладилар ва унинг билан ўз овқатларини бўлишиб ейдилар.

Публий Корнелий Тацит германларнинг келиб чиқиши ва жойлашиши тўғрисида¹ («О происхождении и местожительстве германцев»)

I боб. Германлар тўлиқ ҳолда, галлар, ретлар ва панонлар (мамлакатларидан) Рейн ва Дунай дарёлари орқали, сармат ва даклардан эса тоғлар² орқали ажралиб турган, бошқа томонларини эса қўлтиқ ва жуда катта оролларни³ ўз ичига олган Океан ўраб турган.

Рейн Альпнинг тикка тушган жарликлари ва ўтиш мумкин бўлмаган баландликларидан бошланиб, ғарбга катга бўлмаган бурилиш ясаб, Шимолий Океанга қуёйилган...

II- боб. Мен ўйлайманки, германлар мамлакатнинг туб аҳолиси ҳисобланган, бошқа халқлар билан бутунлай аралашмаганлар... кимки кўчиб ўтишни хоҳласа кемада эмас, қуруқлик орқали келган. Океан бизга қарама-қарши томонда, Германиянинг у томонида жуда

¹ «Древние германцы». Сборник документов, Сост. М. Н. Греков, С. П. Моравский и А. И. Неусихин. М., Соцэкгиз, 1937, 55—81- ботлар.

² Карпат тоғлари.

³ У пайтда Скандинавияни орол деб ҳисоблашарди.

катта территорияга чўзилиб кетган бўлиб, бизнинг томондан кемада жуда кам ўтишган. Қўрқинчли, бепоён денгизда сузишнинг хавфлилигини ҳисобга олмаганда ҳам, яна шуниси борки, ким Осиё, Африка, Италияни ташлаб, манзараси кўримсиз, иқлими совуқ, ғамгин ҳаётга дучор қиладиган Германияга келишга ҳаракат қилади, агар у унинг ватани бўлмаса?

Германлар ягона тарихий ёдгорлик ва йилнома ҳисобланган қадимги кўшиқларда, ўз қабилаларининг асосчиси сифатида ердан туғилган Туiskon ва унинг ўғли Маннонни шарафлайдилар, улар Манноннинг уч ўғли бўлган деб, Океанга яқин германлар — ингевонлар, мамлакатнинг ичкарасида яшовчилар — германлар, бошқалари бўлса истевонлар деб уларнинг номи билан аталганлар. «Германия» номи янги бўлиб, яқинда қўлланила бошланган...

IV боб... Уларнинг ҳаммасида (яъни германларда) бир хил ташқи кўриниш... кўзлари ғазабли қорамтир-зангори, сочлари олтин ранг, гавдалари катта, лекин фақат босқинчилик урушларидагина кучли, меҳнатда эса чидамсиз, иссиқ ва қуёшни унча ёқтирмайдилар, совуқ ва очликка иқлим шароити ва унумсиз ерлари туфайли ўрганганлар.

V боб. Уларнинг мамлакати кўп даражада турли кўринишда бўлса-да, умуман олганда у қўрқинчли ўрмон ва қабиҳ ботқоқликлардан иборат. Унинг Галлияга қараган томони — анча зах. Норик ва Панонияга туташган қисмида шамол кўп, экин экиш учун у ҳосилдор, лекин мевали дарахтлар ўстириш учун ноқулай, чорва моллари кўп, лекин уларнинг кўпчилигини бўйи паст, ҳатто иш ҳайвонлари кўримсиз, ўз шохлари билан мақтовга эга эмаслар. Германлар чорванинг кўп бўлишини яхши кўрадилар, бу уларнинг кўнглига ёқадиган бирдан-бир бойлигидир.

Олтин ва кумушни худолар уларга беришдан бўйин товлаганлар, билмадим — уларга илтифот қилганларими, ёки жаҳл қилганларими? Лекин мен Германияда олтин ва кумуш конлари бутунлай бўлмаган деб айтмайман ким уларни разведка қилиб кўрган? Горманлар қимматбаҳо металлга эга бўлиш учун унчалик иштиёқ билан (бошқа халқлар сингари) интилмаганлар ҳам. Уларда элчилар томонидан совға қилинган қадимги кумуш идишларни кўриш мумкин, бу кумуш идишларга сопол идишларга нисбатан кам назар ташлайдилар.

Шуниси ҳам борки, Рейн ва Дунайга яқин жойлашган қабилалар савдода олтин ва кумушни қўллашни юқори баҳолайдилар; улар бизнинг чақа пулларимизнинг баъзи турини ҳам қадрлайдилар ва яхшироқ деб биладилар, мамлакатнинг ичкарасида яшовчилар, савдонинг жуда содда ва қадимги формасидан фойдаланганлар. Аниқроғи — айирбош формасидан. Улар чақа пуллардан қадимдан буён аниқ бўлган — серрат ва бигат¹ чақа пуллари билан муомала қиладилар. Улар умуман олтинга нисбатан кумушга кўпроқ эътибор берадилар, бу албатта унга нисбатан меҳр қўйиш билан боғлиқ бўлмай, балки оддий, арзон нарсалар билан савдо қилишда кумуш пул запасига эга бўлиш қулайроқ эди.

VI боб. Уларда темир ҳам кўп эмас, буни уларнинг уруш қуроллариининг характериға қараб изоҳлаш мумкин. Улар қилич ва узун найзалардан ҳам фойдаланадилар, ингичка ва калта, темир учлик (уни улар фреймей деб аташади) найза билан ҳаракат қилишган, бу шунчалик ўткир ва қулай қурол эдики, шу битта найза билан улар шаронгга қараб, найзабозлик ва узоқ-узоққа иргитиб жанг қилишарди. Ҳатто чавандозлар фреймей ва қалқон билан кифояланадилар, пиёдалар бўлса, яланғоч ёки калта плашларни кийиб олиб найзаларни узоқ масофаларга отадилар. Германлар (қуроллариини) безашда мақтана олмаганлар, улар фақат қалқонларини озгина бўёқ бериб ялтиратганлар. Жуда озчилиги совутга эга, металл ёки чармдан ишланган қалпоқ битта ёки иккитасида зўрға топиларди. Уларнинг отлари ташқи кўринишлари билан ҳам, тез юришлари билан ҳам ажралмайдилар, германлар бизнинг одатимиздек ҳар хил эволюциялар қилишни ўрганмаганлар; улар ҳеч кимдан орқада қолмаслик учун (ўзларининг отларини) тўғри ёки ўнгга қараб айланма саф тортиб юриладилар.

Умуман, улар пиёдаларни (отлиқларга қараганда) кучли ҳисоблашган, шунинг учун ҳамма отрядлар арашиға жанг қилганлар, отлиқлар билан пиёдалар жангга биргаликда кирганлар; бундай пиёдаларға ҳамма ёшлардан танлаб олиниб уларни урушда сафнинг олдиға қўйганлар. Улар отлиқлар билан келишиб, бунга тезда мослашганлар, уларнинг сони аниқ — ҳар бир

¹ *Серрат* — рим кумуш чақа пули, *бигат* — икки от қўшилган аравача тасвири туширилган кумуш динар.

округдан юз кишидан олинган, шунинг учун ҳам бу германларда юзлар деб аталган...

Ҳарбий саф (германларда) учбурчак шаклида қўйилган, чекиниш ва янгидан ҳужум қилиб бориш (уларда) қўрқоқлик эмас донолик ҳисобланган. Улар ўлганлар ва ярадорларни жанг майдонидан ҳатто энг қўрқинчли ва оғир вақтда ҳам олиб чиқишган. Ўз қалқонини жанг майдонида қолдириш уят эди. Натижада ўз шарафини йўқотган деб тоат-ибодатларга ёки халқ йиғинларида иштирок этиш ҳуқуқига эга бўла олмаган. Бундай кишилар ўзларини осиб ўлдирганлар.

VIII боб. Баъзида айтиладики, тарқалиб кетган иккиланувчи қўшинлар сафини аёллар билан тўлдиришган.

XI боб. Унча аҳамиятли бўлмаган ишлар ҳақида оқсоқоллар кенгашганлар, халқ ҳукм чиқарадиган муҳим ишлар қарори эса дастлаб оқсоқоллар томонидан муҳокама қилинган. Сўнгра йиғилиш учун маълум кун, яъни янги ойнинг бош кунлари ва ойнинг тўлган кунини белгилашган, агар кутилмаган ва тўсатдан бўладиган бирор нарса рўй бермаса, германлар иш бошлаш учун бу кунлар энг бахтли кун эканлигига ишонганлар ва шу кунлари йиғилишганлар. Германлар муносабат ўрнатиш, битим тузишда вақт ҳисобини биз сингари кун билан эмас, балки кечаси билан ҳисоблаганлар, уларнинг фикрлашича, кеча ўз кетидан кунни олиб келар эмиш. Улар эркинликлаги туфайли шундай камчиликларга йўл қўйилган: белгиланган бир кишининг буйруғи билан улар тезда йиғилмаганлар, секинлик билан йиғилиш натижасида икки-уч кунни йўқотганлар.

Ҳамма йиғилганлар қуроллари билан келиб, қуролланган ҳолда ўтирганлар. Қоҳинлар томонидан жимлик ўрнатилган, акс ҳолда қоҳинлар жазо бериш ҳуқуқига эга эдилар. Сўнгра қирол ёки оқсоқоллардан бирортасининг нутқи эшитилган. Қирол ёшига, шон-шухрати, ҳарбий кучига, нотиклигига қараб сайланган. У буйруқ йўли билан эмас, ишонтириш йўли билан ҳокимиятга эгалик қилган. Агар унинг фикри ёқмаса, шовқин-сурон билан уни рад этганлар. Агар маъқул бўлса, найзаларни бир-бирига уриб овоз чиқарганлар. Қурол билан маъқуллаш, маъқуллашнинг энг юксак усули ҳисобланган.

XII боб. Халқ мажлисида шунингдек, ўлим жазосигача тортадиган жиний ишларни кўриб чиқиш ҳам

тавсия қилинади. Жиноятга қараб жазо ҳар хил бўлади. Хоин ва қочоқлар дарахтга осилади, қўрқоқ ва қочоқлар, шунингдек ўз баданини жароҳатлаганлар лой ва ботқоққа чўктирилиб, устига шох ташланади... Анча енгил жиноятлар ҳам ўзларига лойиқ ҳолда жазоланади; айби очилганларга белгиланган миқдорда от ёки чорва билан жарима солинади; тўловнинг бир қисми қиролга ёки қабилага тўланса, бир қисми жабрланганга ёки унинг қариндошига тўланади.

Шу йиғилишларнинг ўзида оқсоқоллар сайлови ҳам ўтказилиб, улар округ ва қишлоқлардаги суд ишларини олиб борадилар..

XIII боб. (Германлар) ҳеч қандай ишларни, ижтимоийларини ҳам, шахсийларини ҳам қуролсиз ҳал қилмайдилар. Лекин уларда қабила қурол тақишга лойиқ деб топмагунча, олдиндан қурол тақиш одати йўқ. Унда оқсоқол ёки отаси ёки қариндоши халқ йиғинининг ўзида ўсмирга қалқон ва фрамей (найза) топширади, уларда бу тоғу¹ нинг ўрнини бажаради, бу ўсмирнинг биринчи иззат-ҳурмати ҳисобланади: бунгача улар оила аъзолари эдилар, энди давлат² аъзолари бўладилар. Отасининг юқори обрўйи ва жуда катта хизматлари ўсмирни ҳаттоки бошлиқ (вождь) унвонига эга қилади, бошқалари анча кучли ва илгаридан (жангда) синалганларга қўшиладилар ва кимнингдир дружинаси ҳисобида туриш ҳеч қандай уятли иш эмас. Дружиналар орасида ўзининг қабила бошлиғи олдида биринчи ўринни олиш учун, бошлиқларнинг ўзлари ўртасида эса кимнинг дружинаси мард ва кўпчиликни ташкил қилишини кўрсатиш учун мусобақалар бўлиб туради. Шунда унинг ҳурмат-иззати, кучи доимий ҳолда сайланган ўсмирлар оломони билан ўраб олинганлигини, тинчлик вақтидаги фаҳри, уруш пайтида эса мудофааси ҳисобланади. Бошлиқ ўзининг қабиласидагина эмас, агар унинг дружинаси кўп сонлилиги ва жасорати билан ажралиб турса, қўшни қабилаларга ҳам машҳур ва шарафли бўлади, элчилар унга зўр бериб совғалар юборадилар ва кўпинча унинг битта ғалабаси урушнинг натижасига асос бўлади.

XIV боб. Жанг пайтида ҳарбий бошлиққа (ўзининг

¹ Тоғу — балоғатга етганлигини тан олиш одати.

² У вақтда германларда ҳали давлат йўқ эди. Тацит уларга Рим тартибларини кўчиради. Қабила кўзда тутилади.

дружинасида) жасурликда устун чиқмаслик уят бўлиб, дружиначига бошлиқ билан тенглаша олмаслик уят; бошлиқ ҳалок бўлган жанг майдонидан дружиначининг тирик чиқиб қайтиши ўзини бутун умри давомида номусда қолдириб, бадном қилиш демакдир. Дружиначи қиролни ҳимоя қилиши, сақлаши унинг шон-шуҳратига ўзининг ғалабаларини қўшиши керак. Дружиначининг муҳим қасами: бошлиқлар ғалаба учун, дружиначилар — бошлиқ учун жанг қиладилар...

Дружиначилар ўз бошлиғидан саҳийлик билан урушда миниладиган от ва қон билан қизиган ғалаба найзасини кутадилар, уларга маош ўрнига мўл-кўл зиёфатлар уюштирилади. Бундай мўл-кўлчиликни таловчилик ва урушлар етказди.

(Бу одамларни) ер ҳайдаб ҳосил олишдан кўра душманга қарши жангга чиқариб ва ярадор бўлишга кўндирмоқ осонроқ, улар ҳатто кўпинча уруш, қон билан топиш мумкин бўлган нарсани сотиб олишни дангасалик ва журъатсизлик деб ҳисоблайдилар.

XV боб. Улар жангга бормаганларида ўз вақтларини фақат овда ўтказадилар, яна бўш вақтларининг кўпини уйқу ва овқатланиш билан ўтказадилар, демак уларнинг энг кучлилари ва жанговарлари ҳеч қандай иш қилишмайди, уй ҳақидаги, ер ҳақидаги юмушларини аёлларга, қарияларга ва умуман ўзларининг ожиз оила аъзоларига топшириб қўядилар. Улар ўзларининг дангасаликлари билан яна ҳайрон қоларлик даражада, табиатлари қарама-қарши, шу одамларнинг ўзлари ҳаракат қилмасликни яхши кўрадилар, лекин тинчликни ёқтирмайдилар.

Герман қабилаларида шундай одат мавжудки, ҳамма кўнгилли ҳолда ўз бошлиқларига бир неча чорва моллари ёки деҳқончилик маҳсулотларидан олиб келишлари керак. Бу фахрий совға сифатида қабул қилинади, лекин шу билан бир пайтда эҳтиёжини қондириш учун хизмат қилади. Бошлиқларни айниқса қўшни қабилалар томонидан алоҳида шахс номидан эмас, балки қабилянинг ҳамма аъзолари томонидан юбориладиган ва танланган отлар ҳамда фалер¹, қимматбаҳо қурооллар ва мунчоқлардан иборат бўлган совғалар хурсанд қилади; биз уларни пул олишга ҳам ўргатдик.

XVI боб. Етарли даражада аниққи, герман халқи

¹ Отларнинг эгар-жабдуғини бозайдиган қимматбаҳо тўқа.

шаҳарларда бутунлай яшамайдилар ва ҳаттоки уйлари-нинг бир-бирига тегиб туришини ҳам ёқтирмайдилар, улар бир-бирдан узоқроқда, айрим-айрим ҳолда (қаер-да, кимга, қандайдир) сой ёки ўтлоқлик ёки ўрмон кў-риниб ёқиб қолса, шу ерга жойлашадилар, улар қиш-лоқларини бизникига ўхшатиб бир-бири билан боғлан-ган ва уйларини бир-бирига туташган қилиб қурмай-дилар, лекин ҳар бири ўз уйини ёнғиндан сақланиш учун ёки қурилишни яхши қилмаганлиги сабабли (ало-ҳида) бўш ер билан ўраб олади. Уларда (қурилиш учун) шағалдан ва томга ёпиладиган черепицадан фойдала-ниш одати йўқ. Улар (қурилиш) материални тайёрлан-маган ҳолда қўллайдилар ва иморатнинг чиройли, кўзни қувонтирадиган бўлишига ҳаракат қилмайдилар. Шун-га қарамай баъзи жойларини шундай тоза ва очиқ ранг-ли лой билан шувайдиларки, худди гул туширилгандек таассурот қолдиради. Уларда қиш учун панаҳгоҳ ва маҳсулотлар сақлайдиган жой сифатида ер тагини ков-лаб кириш одати бор, унинг устига кўп миқдорда гўнг ташлайдилар, бундай жойлар қаттиқ совуқни бир оз юмшатади, душманнинг бостириб кириш ҳавфи пайдо бўлганда эса ҳамма очиқ жойлари беркитилади, яши-рилган ва кўмилган нарсалар билинмай қолади...

Улар ошиқ ўйнайдилар, шуниси ҳайрон қоларлики, бу билан жиддий иш сифатида энг ақллилар ҳам, ана шундай қизиқиш билан ютиб чиқса ҳам, ютилса ҳам шуғулланадилар, қачонки ҳеч нарса қолмаса, охири марта ошиқни ташлаш олдидан ўз эркини қўядилар. Ёнгилган ихтиёрый равишда ёшлигига ва кучлилигига қарамай, ўзининг қул қилиб сотилишига мажбур бўла-ди. Аҳмоқона ишда уларнинг қатъийлиги шундай, буни уларнинг ўзлари содиқлик деб атайдилар. Бунинг син-гари қулларни улар (бундай) ғалабанинг уятидан қу-тилиш учун, сотувчи қўлидан бировга оширадилар.

XVII боб. Ҳаммаси учун калта плаш кийим сифати-да хизмат қилиб, белдан тўқа билан тугмаланади, у бўлмаса тиканак билан боғланади, бошқа ҳеч нарса кий-май, улар бутун кунларини ўчоқдаги олов олдида ўтка-задилар (уларда) энг бадавлатлари кийимлари билан фарқ қиладилар, лекин уларда ҳам сармат ёки парфян-ларники сингари кийим тараққий этмаган... Қирғоққа¹ яқин жойлашганлар ёввойи ҳайвон терисини ёпиниб

¹ Дунай, Рейн қирғоқлари.

юрадилар. Қандайи йўлиқса шундай ҳайвоннинг терисини шилиб олиб, кийим қилиб киядилар, чунки уларда савдодан (олинадиган) кийим-бош йўқ...

Аёлларнинг кийими эркаларникига ўхшаш бўлиб, фарқи фақат шундаки, улар кўпинча бўздан чойшаб ёпиб юришади... уларнинг устки кийимлари енгсиз бўлиб, қўллари ва унга яқин кўкракларининг бир қисми очиқ қолади.

XVIII боб. Шунга қарамай уларда никоҳга нисбатан талаб анча катта бўлган. Германлар ахлоқининг бирор томони айтарли мақтовга сазовор бўлмаса ҳам деярли улар битта хотин билан ўтадилар. Жуда камчилигининг бир неча хотини бўлган, лекин бу севгига ортиқ мойиллик қўйилганлиги учун эмас, балки уларнинг мулкдорлиги учун кўп никоҳ таклиф этилган.

Сепни эриникига хотин олиб келмасди, эр хотинга берарди. Бунда ота-онаси ва қариндошлари иштироқ этиб, (унинг) совғасини баҳолардилар, совға аёлнинг кўнгли учун ёки янги никоҳланганларнинг кийиниши учун, уй жихози учун танланмасди—бу ҳўкиз, юганланган от, қалқон билан найза ва қиличдан иборат бўларди. Шу совғаларга хотин олиниб, у ҳам ўз навбатида эрига қандайдир қурол олиб келарди. Бу уларда энг мустаҳкам боғлиқлик ҳисобланиб, муқаддас сирлар ва никоҳ худолари ўрнини босарди. Хотин урушнинг тасодифлари ва ғалабалари ҳақидаги фикрларни ўзига бегона сезмаслиги учун, биринчи никоҳ одатлари унга шуларни эслатадики, у (эрига) меҳнатда ҳам, хавфхатарда ҳам, тинчлик вақтида ва урушда ҳам ўртоқ бўлиб (эри сингари) мардлик кўрсатиши керак, ҳўкизнинг қўшилиши, отнинг юганланиши ва унга берилган қуроллар худди шў ролни ўйнайдикки, у шундай яшаб, шундай ҳалок бўлиши керак ва бузилмас нарсаларни қабул қилиб, ҳалоллик билан (кейин) болаларига (ўғилларига) улардан буни унинг келинлари олиши лозим бўлган, улар эса ўз навбатида (уни) неваларига қолдирадилар.

XX боб. Биз ҳайрон қоламизки, (болалар) ҳар бир уйда яланғоч, ифлос ўсадилар, бадан аъзолари, гавда тузилишлари билан (қувватли) бўлиб етишадилар. Болаларнинг бирортасини хизматкор ёки энагага бермасдан, онанинг ўзи кўкрак сути билан боқади. Шунинг учун бола тарбиясида ҳўжайин ва қул ўртасида фарқ кўринмайди. Ҳўжайин болаларининг тарбиясида

ҳеч қандай дабдабали фарқ йўқ. Улар ёши етиб ўз эркинликлари билан ажралмагунча ўша ерда, чорва ўртасида яшайдилар...

XXI боб. Ҳеч бир халқ меҳмондўстликда (германларга) ўхшаб сахийлик қилолмайди. Улаётганларга бошпана беришдан бош тортиш гуноҳ ҳисобланади. Ҳар ким ўзининг давлатмандлигига қараб энг яхши таомлар билан меҳмонни сийлайди. Қачонки меҳмон қилиш учун таом тугаб қолса, унда уй эгаси ҳамроҳига кўрсатма қилади ва улар (ҳеч қандай) чақириқсиз яқинроқдаги уйга борадилар, буни ҳеч ким гап қилмайди, икковлари ҳам меҳмонни бир хил илиқлик билан қабул қиладилар.

Меҳмондўстлик ҳуқуқи муносабатиде ҳеч ким таниш-нотанишларни ажратмайди. Агар меҳмон кетишида ниманидир талаб қилса, одат бўйича унга (шу нарсани) бериш керак, шунингдек, ўз навбатида (ундан ҳам) (ниманидир) талаб қилиш мумкин.

XXII боб. Германлар уйқудан тургач ўша заҳотиёқ ювинадилар, кўпинча илиқ сув билан, чунки уларда қиш йилнинг узоқ даврига чўзилади. Улар ювиниб овқатга ўтиришади, бунда ҳар бири бошқа-бошқа ўзининг алоҳида столига ўтиради. Сўнгра қуролланганлар ўз ишларига, кўпинча зиёфатларга кетадилар, Уларда тинимсиз кечаю кундуз ичиш айб ҳисобланмайди. Мастлар ўртасида тез-тез жанжаллар бўлиб туради, камдан-кам (фақат) сўкишлар билан тугайди, кўпинча ўлдириш ва ярадор қилиш билан тугалланади. Лекин бундай зиёфатлар вақтида улар ғаразлиларни яраштириш ҳақида, ниқоҳ иттифоқини тузиш ҳақида, оқсоқолларни сайлаш ҳақида, ниҳоят тинчлик ва уруш ҳақида оддий суратда кенгашиб ҳам оладилар, уларнинг тушунчасича, бошқа ҳеч бир пайтда хийласиз фикрлар учун, қалб шундай очиқ бўла олмайди ва бўёқ ишларга одамлар ўзини шунчалар осон руҳлангириши мумкин эмас. Бу халқ маккор ҳам, қув ҳам эмас. Эркин ҳазиллар билан илгари қалб тўрида яшириниб ётган нарсаларни очиб берадилар...

XXIII боб. Арпа ёки буғдойдан ачитиш орқали олинган винога ўхшаш суюқлик ичимлик сифатида хизмат қилади. Дарё яқинидаги винони сотиб ҳам оладилар. Озиқ-овқат уларда оддий; ёввойи ҳолда ўсувчи мевалар, янги ушланган парранда, ёки қатиқ ва бошқалар.

Озиқ-овқатлар махсус ҳолда тайёрланмасдан ва ҳеч қандай зироварсиз улар томонидан истеъмол этилади.

XXV боб. Қуллар билан улар биздаги сингари муносабатда бўлмайдилар, ҳовли хизматкорлари сифатида улар ўртасида хизмат вазифалари тақсимланади, ҳар бир қул ўз уйида, ўз хўжалигида хўжалик ишларини бошқаради. Хўжайин фақат ундан колонга ўхшатиб белгиланган миқдорда дон ёки қорамол, ёки кийим-кечақ (оброк кўринишида) олади, фақат шунда унинг қул сифатидаги мажбурияти изоҳланади. Уйдаги бошқа ҳамма вазифаларини (хўжайиннинг) хотини ва болалари бажаради. Қул аҳён-аҳёнда калтакка мубтало бўлади, кишанга солинади, мажбурий ишларга тортилади, кўпинча уни ўлдирадилар, бу жазо қаттиққўллик туфайли эмас, балки аччиқ ва жаҳл устида... бундай қотиллик жазосиз қолдирилади. Озод қилинган қул қулдан озгина устун...

XXVI боб. Германлар пулни процент олиб — кўпайтириб қайтариб олишни билмайдилар.

Ер ҳамма томонидан биргалликда, ишловчининг сонига қараб галма-гал ишланади, аниқроғи улар уни қадр қимматига қараб, ўзаро бўладилар. Ер майдонининг кенглиги туфайли бўлиш осонлашади, улар ҳар йили ерни алмаштирганлар (шунга қарамай) ҳали ишланмаган эркин далалар¹ қоларди. Улар табиий, серунум ерлардан меҳнат ёрдамида унинг ҳажмини ошириш учун курашмайдилар, мевали боғлар етиштирайдилар, яйловлар ажратмайдилар, полизларни суғормайдилар, улар ердан фақат экилган (дон) ҳосилнигина оладилар. Шу билан бирга улар биз сингари йилни бир неча қисмга ажратмайдилар; уларда қиш, баҳор ва ёз тушунчаси ва унга мос келадиган сўзлар мавжуд бўлиб, фақат куз номини ва унинг нозу неъматларини билишмайдилар.

XXVII боб. Дафн маросимида ҳеч қандай манманлик одатлари германларда кўринмайди. Улар фақат таниқли эркакларнинг жасадларини ёндиришда алоҳида дарахт навини ишлатадилар. Дафн маросимидаги гулханни улар гилам ва ҳар хил нарсалар билан уйиб ташламайдилар: унда ҳар бир (мурданинг) қуроли, баъ-

¹ Баъзи бир тадқиқотчиларнинг кўрсатишича: «ер ҳамма қишлоқ томонидан хўжалик аъзоларининг сонига қараб эгалланади ва улар уни сифагига қараб ўзаро бўладилар.

зиларининг оти ёндирилади. Қабр чим билан ёпилади. Улар баланд ва катта ёдгорликларга мурда учун жуда оғир деб, эътиборсиз қарайдилар. Уларнинг дод-войларини кўз ёшлари тезда тўхтайдди, лекин қайғу ва ғамлари узоқ сақланиб қолади, Қайғуриш (уларнинг фикрича) аёлларга одобдан, эркакларга эса — ёдгорликдир.

Гай Плиний Катта (Старший) «Табиий тарих»¹

IV китоб. 99—101-боблар. Герман қабиалари беш гурпуага бўлинади.

1) Вандилилар; бургундионлар, варинлар, харинлар, гутонлар унинг қисмларини ташкил этади.

2) Ингвеонлар, уларга кимврлар, тевтонлар ва хавклар қабиласи киради.

3) Иствэонлар, Рейнга яқин жойда яшаб, сикабрларни ўз таркибига олади.

4) Мамлакатнинг ичкарасида яшовчи германлар; уларга свевлар, гермундрлар, хаттлар, херусклар киради.

5) Бешинчи гурпуага — певкинлар, бастарнлар кириб юқорида кўрсатилган даклар билан чегарадош.

XI китоб. 127- боб. Шимолий варварлар ичимликни зубранинг битта бошидан олинган иккита шохига солиб ичадилар.

XVI китоб. 2—4- боб. Шимолда биз катта ва кичик хавкалар деб аталувчи қабиаларни кўрдик. Бу ерда Океанда² сув сутка давомида маълум вақтда икки марта кўтарилиб жуда катта ерни суғоради.

Бу ерда убога қабиалари яшаб, одамларнинг қўли билан ишланган унча баланд бўлмаган, қачонлардир сув тошқини кўтарилган жуда баланд тепаликларни, баъзида дўнгликларни эгаллашган. Бундай (баланд жойларда) уларнинг кулбалари жойлашган: қачонки ҳамма атрофи сув билан қопланса, унинг аҳолиси кемада сузувчи денгизчиларга ўхшайди, сув тошқини қайтганда эса улар кема фалокатига учраганларга ўхшаб қолишади. Шунда улар ўзларининг кулбалари яқинида денгиз сувида юрган балиқларни овлайдилар. Уларда

¹ «Древние германцы». Сборник документов. Сост. М. Н. Греков, С. П. Моравский и А. И. Неусихин. М., Соцэкгиз. 1937, 42—51-бетлар.

² Плиний Шимолий денгизни кўзда туттади.

Ўз қўшинлари эга бўлган чорва молларини асраш ва сут маҳсулотлари билан овқатланишнинг ҳеч қандай имконияти йўқ, улар ҳатто ёввойи ҳайвонларни овлаш имкониятига эга эмаслар, уларнинг атрофида умуман ҳеч бир ўсиб турган дарахтлар йўқ. Улар новда ва ботқоқликда ўсиб ётган қамишдан балиқ овлаш учун тўр, арқон тўқийдилар; улар қўллари билан лойни тўплаб уни қуритадилар — қуёшдагидан кўра кўпроқ шамол ёрдамида қуритиб сўнгра бу лойни¹ овқат тайёрлаш ва шимол шамолида совуқ қотган баданларини иситиш учун ишлатадилар. Уларнинг уйлари эшиги олдида махсус ишланган чуқурликда тўпланган ёмғир сувидан бошқа ҳеч қандай ичимликлари йўқ.

5-боб. Бошқа ажойиб воқеалар ўрмонларнинг кўринишидир. Улар Германиянинг қолган ҳамма қисмини ўрмонлар қоплаб ўзларининг соялари билан салқинни кучайтирадилар, бу ўрмонлардан энг баландлари юқорида айтилган хавклардан унчалик узоқда бўлмай, кўпроқ икки қўлнинг чеккасида жойлашган. Уларнинг қирғоқларини тез ва кучли ўсадиган дуб дарахтлари қоплаган. Дуб дарахтининг илдизлари сув тўлқинлари ва шамолининг кучи билан силлиқланиб қолган бўлиб, оролга ўхшаб гўёки улар тик туриб сувда сузаётгандай кўринади. Улар ўзларининг катта шохлари билан кеманинг ускунасига ўхшайди, шунинг учун бизнинг флотимиз бир неча марта ҳайратда қолган. Баъзида тўлқинлар худди атайин қилганидек, уларни кечаси тинч турган бизнинг кемамизнинг тумшуғига қарши юборардилар. Шунда бизнинг денгизчиларимиз ўзларини улардан қандай мудофаа қилишни билмай, баъзида дарахтлар билан денгиз жангига киришардилар.

6-боб. Ўша шимолий мамлакатда қалин ўсимликлар, қўл тегмаган баланд дарахтлар, чангалзорлар мавжуд бўлган Герцин ўрмони коинот каби жуда қари, ҳали юз йиллар мобайнида инсон қўли тегмаган, ўзининг ўлмас узоқ умри мобайнида ҳамма ажойиботлардан устун туради. Ақлга сиғмайди деб қаралган кўп нарсаларни чиқариб ташлаб ҳар ҳолда айтиш мумкинки, бу дарахтларнинг қўшилиб кетган илдизлари тепалик сингари баландликни ташкил қилади. Қайси жойда илдизнинг кириб боришига ер йўл бермаса, улар ёй сингари новдаларга қараб кўтарилиб, улар билан тўқнаша-

¹ Яъни — торф.

дилар ва букилиб очиқ дарвоза сингари нарса вужудга келтирадилар, қайсики бу жой орқали римнинг отлиқ қўшинининг эскадраси ўтиши мумкин.

47- боб. Бизга маълум бўлган ҳамма қабилалардан фақат убилар¹, серҳосил ерларни қайта ишлайдилар, ҳар бир ер участкасини 3 фут чуқурликкача ковлаб, (мергель)² бир фут қалинликдаги тупроқ қатламини сепадилар, шунинг билан улар ернинг ҳосилдорлигини яна оширадилар. Лекин бу (ўғит) 10 йилдан ортиққа бормайди.

XVIII китоб. 121- боб. Дуккакли экинлар экилмаса ҳам жуда кўп жойларда ўзи ўсади, масалан Шимолий денгиз оролларида бизнинг ватандошларимиз бу жойларни дуккакли жойлар деб аташади.

XIX китоб. 8—9- боб. Галлияликларнинг ҳаммаси зигир толасидан тўқилган газламадан кийим кийишади. Рейннинг орқа томонидаги бизнинг душманларимиз ҳам шундай кийим кийишади, Германия аёллари бундай кийимни энг чиройли кийим деб ҳисоблашади.

Германияда (аёллар) ер ости уйларида яширин ҳолда йигириш билан шуғулланадилар.

XXXVII китоб. 42- боб. (Қаҳрабо) Шимолий денгиздаги ороллардан келиб чиққан деб қабул қилинади ва германларда «глез» деб аталади. Шунинг учун Цезарь флотидagi ҳарбий операцияларда иштирок этган бизнинг ватандошларимиз у ороллардан бирини «Глезария» деб атайдилар.

Страбон «География»³

IV китоб, IV боб. Биз улар ҳақидаги (яъни германлар ҳақида) бу маълумотларни ўтган даврдаги, ҳозирги вақтгача германларда сақланиб келаётган урф-одатлардан оляпмиз. Улар ўз табиати ва давлат тузуми⁴

¹ Убилар — Рейннинг ўнг қирғоғида яшовчи герман қабилалари Цезарь даврида римликлар томонидан бўйсундирилиб, сўнгра анча романлашганлар.

² Мергель — оҳакли тупроқ.

³ «Древние германцы». Сборник документов. Сост. М. Н. Греков, С. П. Моравский и А. И. Неусихин, М., Соцэкгиз, 1937, 35—41-бетлар.

⁴ Страбон албатта, давлат тузумини эмас, балки германлардаги ҳали уруғ-қабилла кўринишида бўлган бошқариш тартибини кўзда тутди.

билан бир-бирига жуда ўхшаш, бир-бирларига қариндош, асосий хусусиятлари билан деярли бир хил бўлиб, Рейн дарёси билан бўлинган мамлакатда яшайдилар. Германия шимолроқда жойлашган бўлиб, унинг жанубий қисми Галлиянинг жануби билан, шимолий қисми эса шимолий қисми билан ўхшаш. Шунинг туфайли улар осонлик билан кўчиб юрадилар... ҳаттоки баъзида кучлироқ қабилалар уларни сиқиб келганда, бутун аҳоли улар қаторига қўшиладилар ва урда бўлиб борадилар.

VII китоб, 1, 2- боб. Рейндан Шарқ томондаги жойларда ҳозирги вақтда кельт халқидан ўзларининг кўпгина ёввойиликлари, баланд бўйлари ва сариқ рангли сочлари билан бироз фарқ қилувчи германлар яшайдилар; бошқа томонлама ташқи кўриниши, ахлоқи, турмуш тарзи билан эса, биз таърифлаб ёзган кельтларга ўхшайдилар.

1, 3- боб. Бу ерда Герцин ўрмони жойлашган бўлиб ўрмоннинг ўзида свев қабилаларининг бир қисми, квадлар қабилалари яшайдилар... Мен айтганимдек свев қабилаларининг бир қисми ўрмоннинг ўзида яшаб, бир қисми ундан ташқарида готлар билан қўшничиликда яшаганлар. Шундай қилиб энг катта қабила свевлар бўлиб, улар Рейндан Альбия¹ гача тарқалганлар.

Бу қабиаларнинг ҳаммаси кўчиб юришда ўнғай, бир хил хусусиятга эга (бунинг сабаби) уларнинг турмуш тарзи оддий ва улар деҳқончилик² билан шуғullanмайдилар ва бойлик (хазина) тўпламайдилар, аксинча кулбаларда яшайдилар ва шу куннинг ўзи учунгина ўзларини таъмин қиладилар. Уларнинг озиқ-овқатлари кўчманчиларники сингари асосан чорвадан олинади, шунинг учун ҳам улар кўчманчиларга тақлид қилиб, уй анжомларини араваларга ортиб, ўз чорвалари билан жазм қилган томонга жўнаб кетадилар.

2-Т Е М А. «САЛИ ҲАҚИҚАТИ» БУИИЧА ФРАНКЛАРНИНГ ХУЖАЛИГИ ВА ИЖТИМОИЙ ТУЗУМИ

Ушбу темани ўрганишда қуйидаги тахминий план тавсия этилади:

1. «Сали ҳақиқати» ҳужжатли тарихий манба сифатида.

¹ Альбия — Эльба.

² Страбоннинг бу маълумотига танқидий қараш лозим; Цезарнинг маълумотида германлардаги деҳқончиликни биламиз.

2. Ишланиладиган ерга эгалик қилиш формалари эволюцияси ва ердан фойдаланиш тартиби.
3. Франклар давридаги жамоа характеристикаси.
4. Франклар жамиятида мулкӣй ва ижтимоӣй табақаланиш.

Методик кўрсатмалар

«Сали ҳақиқати» ёки «Сали қонуни» — V—VI асрларда... Галлия территориясида Ғарбий Европадаги энг йирик варвар қироллигини ташкил қилган ва франкларнинг асосий қабиласи ҳисобланган салиларнинг қадимги ҳуқуқлари, одатлари ва қиролнинг суд қонунларини ифодаловчи ҳужжатдир. «Сали ҳақиқати» варварларнинг энг қадимги ва ягона тўплами эмас, ундан олдин ҳам Вестготлар ва Бургундларнинг ҳақиқатлари мавжуд бўлган. Лекин Вестготлар ва Бургундлар ҳақиқатининг тексти «Сали ҳақиқати» тексти сингари тўлиқ эмас (Вестготлар ва Бургундлар ҳақиқатининг энг қадимги нашрларидан, бизгача озроқ парчалари сақланган, холос). Бундан ташқари, Вестготлар ва Бургундлар ҳақиқатларида Рим таъсири анча кучли бўлган. Чунки Бургундлар ва Вестготлар суд қонунлари ёзилишидан анча илгари римликлар орасида яшаганлар. Бу ҳақиқатларнинг ҳар бири алоҳида қабилалар тараққиётидаги хусусиятларни ифодалаб беради.

Қонунларнинг пайдо бўлиши ижтимоӣй уруғчилик тузумидан синфий жамият ва давлатга ўсиб ўтиш билан боғлиқдир. Чунки синфий жамият ва давлатнинг пайдо бўлиши, қатъий тартиб-қоидаларни ҳам талаб қилади.

«Сали ҳақиқати» бизгача етиб келган варвар қонунларининг энг кенг ҳажмдаги тўплами бўлиб, ўзининг архаик мазмуни билан ажралиб туради. «Сали ҳақиқати»нинг қадимги тексти (бизгача VIII—IX асрлардаги қўлёзмалари етиб келган) франклар қироли Хлодвиг ҳукмронлигининг охириги йиллари (507 ва 511 йиллар ўртасида) ёзилган бўлса керак. Шунинг ҳам ҳисобга олиш керакки, «Сали ҳақиқати»нинг асосий матнига кейинчалик, яъни VI—VIII асрларда қўшимчалар киритилган. «Сали ҳақиқати» бошқа ҳақиқатлардан фарқ қилади, унда Рим таъсири кам сезилади; у латин тилида ёзилган, Ундаги жарималар Рим пулида ифодаланган. Қонуннинг илк нашрида ҳар хил терминлар кўплай учрайди.

Франция, Германия, Америка реакцион тарихчилари атайлаб «Сали ҳақиқати» нинг вужудга келишини кейинги даврга суришга ҳаракат қиладилар. Масалан, Фюстель де Куляж «Сали ҳақиқати» VII аср ўрталаридан аввал пайдо бўлмаган деб даъво қилади. «История общественного строя древней Франции» (III жилд, русча, нашри, 1907 й., 20- бет). деган китобида ҳозирги замон герман-америка тарихчиси С. Штейн эса «Сали ҳақиқати»... IX асргача ҳам бўлмаган деб исбот қилишга уринади. Лекин Фюстель де Куляж ҳам, Штейн ҳам ўзларининг бу фикрларини тасдиқлайдиган ҳеч қандай ишонарли ҳужжат келтира олмайдилар.

«Сали ҳақиқати»нинг дастлабки матни сақланмаган.

«Сали ҳақиқати» қирол ҳокимиятининг топшириғи билан ёзилган. Ҳокимият ҳали уруғчилик тузуми даврида вужудга келган одатларни йўқотишга қодир эмас эди, лекин у, қонунга кучайиб бораётган Франк зодагонларининг талабларини ифодаловчи янги ҳуқуқий нормаларни киритади. Шунинг учун «Сали ҳақиқати» бошланғич жамоа тузумидан феодализмга ўтишдаги даврни ўрганишда муҳим манба ҳисобланади.

Демак, «Сали ҳақиқати» илк ўрта асрларга онд энг қадимги ҳужжатлардан бири бўлиб, феодал тузумининг генезиси (пайдо бўлиши) ҳақида бизга муҳим маълумотлар беради. «Сали ҳақиқати» бой, аниқ тарихий материалларни ўз ичига олган бўлиб, ўқитиш жараёнида жуда қимматли ва фойдали ҳужжатдир. «Сали ҳақиқати» ни семинар ва амалий машғулотларда ўрганиш студентларда зарурий илмий-текшириш малакасини ҳосил қилади.

Лекин «Сали ҳақиқати», шу хилдаги Фарбий Европа ҳақиқатлари сингари (худди шунингдек, рус ҳақиқати сингари) ижтимоий ҳаётнинг барча томонларини ўзида мужассамлантирган қандайдир қарорлар шаклида берилган систематик қонунлар тўпламидан иборат эмас, албатта. Унинг моддалари умумий ҳуқуқшунослик нормалари характерида бўлмасдан, балки конкрет жиноятларнинг рўйхати ва бу жиноятларга нисбатан қўлланадиган пул жарималарини ўзида гавдалантиргандир.

«Сали ҳақиқати» франкларнинг V асрнинг охирларидаги ҳўжалигини — деҳқончилик тартибини, франклар ўртасидаги ижтимоий группаларни, франкларда қирол

ҳокимиятининг қанчалик куч-қудратга эга бўлганлигини анча мукамал ифодалайди. «Сали ҳақиқати»га асосла-ниб франкларнинг асосий машғулоти деҳқончилик бўлган, деган хулосага келиш мумкин. Ҳақиқатда келтирилган моддалар эркин франкларнинг экин ерлари, ерни ўғитлаш тартиби ва ҳар хил деҳқончилик қуроллари, иш ҳайвонлари бўлганлигини кўрсатади. Франклар хўжалигида чорвачилик, айниқса, чўчқачилик катта роль ўйнаганлиги, уларнинг яна балиқчилик, паррандачилик, асаларичилик, боғдорчилик, полизчилик, токчилик билан шуғулланганлиги ифода қилинади. Унда яна деҳқоннинг ҳовлиси ва ҳовлидаги хўжалик бинолари, асбоб-ускуналар ҳам изоҳланади. Жамоа аъзоси бўлган франк деҳқонлари шахсий мулк тарзида томорқа ерга эга бўлганлар, жамоага қарашли далада маълум ер участкаларини ишлаганлар, жамоага қарашли ўрмон ва яйловлардан биргаликда фойдаланганлар. Бу қонунда ерни сотиш ва сотиб олиш тўғрисида, уни бировга инъом қилиш ёки васиятга мувофиқ бошқа кишига топшириш тўғрисида ҳеч нарса дейилмайди. Чунки ўша даврда франкларда ер хусусий мулк эмас эди. Ер жамоа ташкилотининг мулки бўлиб, айрим франк ўз ер участкасидан маълум шартлар асосида фойдаланарди. Ҳосил йиғиб олингач, далаларда ҳамма биргаликда мол боқарди.

«Сали ҳақиқати»нинг кўрсатишича, уруғ жамоага қарашли ерларнинг асосий эгаси бўлиш билан бирга, сиёсий ташкилот ҳам эди. Уруғ аъзоларининг ҳаммаси кафилликда қатнашарди.

«Сали ҳақиқати» моддалари уруғчилик тузумининг емирила бошланганлигидан ҳам далолат беради. Лекин, қирол ҳокимиятининг юксалиши ва жамиятнинг синфларга бўлиниши учун шарт-шароитнинг пайдо бўлиши масалалари анча кам ифодаланган. Франк жамоаларидан фарқ қилган ҳолда қиролга яқин турган зодагон шахсларнинг аҳволи, франклардаги йирик ер эгаллигининг ўсиши «манба» да кам миқдорда изоҳланган. Яна ҳам оз маълумотлар маҳаллий галлиялик аҳоли ҳақида ёзилган. Моддаларнинг тасвирлашича, франклар маҳаллий аҳолидан ерларни тортиб олмай, кўпроқ бўш ётган ерларга алоҳида ҳолда жойлашганлар, шунинг учун ҳам аввал франкларнинг маҳаллий аҳоли билан қўшилиши жуда секин борган.

«Сали ҳақиқати» ни ўрганишда студент жуда катта қийинчиликларга дуч келади. Манба юридик характерга эга бўлгани учун франклар ҳаётининг баъзи томонлари унда ёритилмаган ёки кам ёритилган. Манбанинг ифодаланиши ҳам оғир, баъзи жойлари ноаниқ.

«Сали ҳақиқати»нинг структураси тартибсиз, жиддий ва аҳамияти кам жинойтлар, улар учун тўланадиган жарималар ва вергельдларнинг келтирилиши кетма-кет эмас, шунинг учун студент моддаларни ва параграфларни ва унга алоқадор бир-бирини тўлдирувчи масалаларни ёзиб, группаларга бўлиши керак. Баъзи пайтларда, қайсики, битта термин ҳар хил мазмунни англатганда: масалан, «вилла» термини баъзи жойда қишлоқни англатганини ва баъзи жойларда эса жамоачи уйини англатишини аниқлаш керак. Зероки, гап ўша битта воқеа устида бориб, лекин унинг тараққиёти ҳар хил босқичда бўлади. Жамоанинг типини аниқлашда К. Маркснинг «Наброски ответа на письмо В. И. Зазулич» номли мақоласида жамоага берилган классификацияга асосланмоқ керак. Манбани таҳлил қилишда асосий эътиборни қонундаги 14, 27, 44, 45, 58, 59, 60-моддаларга қаратиш лозим.

«Сали ҳақиқати»даги кўп сонли моддалар франкларнинг Галлияда жойлашганларидан кейинги деҳқончилик ва хўжаликнинг бошқа тармоқларининг ҳолатини ифодалаш имкониятини ҳам беради. Шу сабабли деҳқончилик ишларини яхшилаш учун кўрилган тадбирлар натижасида эришилган ютуқлари даражаси билан солиштириб, текшириб кўрмоқ керак. Бунда хўжаликда қандай янги тармоқлар пайдо бўлганини, франклар ерни ишлашда қандай қишлоқ хўжалик қуролларидан фойдаланишни ва бошқаларни аниқлаш зарур. Жамоатчиларнинг экин майдонлари ва бўлинмаган ер, сув, ўрмон, яйловлардан фойдаланишдаги ҳуқуқ даражасини, шунингдек жамоанинг ўз ерининг юқори эгаси сифатидаги ҳуқуқ даражасини аниқлаш керак. Буларнинг ҳаммасини алоҳида жамоачиларнинг мол-мулкларга яқка эгалик характери масаласи билан боғлаб олиб бориш керак.

Шундай қилиб, студент ерга эгалик қилиш формалари эволюциясини ва ердан фойдаланиш тартибидаги эволюциянинг асосий босқичларини аниқлайди. Бу эво-

люциянинг муҳим босқичи Хильперик фармонида ифодаланади (VI асрнинг иккинчи ярми)¹.

Франклардаги жамоа-марканинг мавжудлигини реакция буржуа тарихчилари Фюстель де Куляж, Витих, сўнгра Допш турли йўллар билан инкор қилишга ҳаракат қилдилар. Улар ерга бўлган хусусий мулкчиликни ва ижтимоий тенгсизликни абадийлаштириш учун, франкларда V—VI асрларда ерга хусусий мулк бўлган, уларда жамоанинг ҳеч қандай изи ҳам бўлмаган дейдилар. Ҳозирги замон реакция буржуа тарихчилари ҳам уларнинг реакция қарашларини қувватлаб, манбаларни сохталаштирмоқдалар.

Буржуа тарихчиларининг назарияларининг нотўғри эканлигини бизгача етиб келган тарихий манбалар, жумладан «Сали ҳақиқати»даги қатор моддаларда кўрсатилган франклардаги жамоа-марканинг мавжудлиги исботлайди. Масалан: «Сали ҳақиқати»даги (кўчиб келувчилар ҳақидаги) XLV моддада (1, 2, 3-параграфлар): «Агар бирор киши виллага (қишлоққа) кўчиб келишни истаса ва виллада яшовчиларнинг биттаси ёки бир нечтаси уни қабул қилишга рози бўлсалар, лекин ораларидан бир киши қарши бўлса, у бу жойга кўчиб келиш ҳуқуқига эга бўла олмайди».

Агар кўчиб келувчи шунга қарамай қишлоққа келиб жойлашса, унга норозилик билдирган шахс кўчиб келувчи шахсга қарши суд-жиноят ишини қўзғаб, суд орқали уни вилладан ҳайдаб чиқариши мумкин. Агар ўша кўчиб келувчи шахсга 12 ой мобайнида ҳеч қандай қаршилиқ кўрсатилмаса, у «бошқа қўшнилари сингарн» бу жойда дахлсизлик билан яшаб қолади. Бу ерда «қўшнилар» ўзининг қишлоғида (вилласида) ерга бўлган ҳамма муносабатларни доимо тартибга солувчи жамоа аъзолари сифатида чиқадилар. Ерга жамоа эгаллиги ҳақида «Сали ҳақиқати»нинг XXVII моддасида жамоа ўрмонлардан биргаликда фойдаланилганлиги ҳақида айтилади.

«Сали ҳақиқати» турли уй ҳайвонлари, парранда ва бошқа нарсаларни ўғирлаганларга солинадиган жарималарнинг қатор рўйхатини келтиради. Қонунда бундай жиноятлар учун белгиланган юқори миқдордаги жа-

¹ Бу фармондан парчалар «Сали ҳақиқати»нинг иловасида келтирилган («Салическая правда». Проф. Н. П. Грацианский таржимаси. М., 1960).

рималар франкларда уй ҳайвонлари ва бошқа нарсаларга хусусий мулкнинг пайдо бўлганлигини ифодалайди. Лекин «Сали ҳақиқати» ҳали у даврда ҳам ерга нисбатан хусусий мулкчиликни билмайди. Қонунда «Аллод» ҳақидаги LIX моддада; аллод¹ (ер) ҳали ҳамма уруғ жамоаларига тегишли деб ёзилган. Худди шу моддада ер шу уруғ қўлидан ташқарига чиқиб кетмаслиги учун уни аёлларга бериш ёки қолдириш тақиқланган. Франзандсиз деҳқон ўлса, унинг ери ака-укаларига ва ўзининг уруғидаги бошқа эркак қариндошларига ўтар эди.

VI асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб франклар жамиятида катта ўзгаришлар юз беради. Бу даврда ер қўлдан-қўлга ўтиши мумкин бўлган хусусий мулкка (аллодга) айланади. Ф. Энгельс таърифлаганидек «Аллод ерга бўлган дастлабки тенгликка қарама-қарши бўлган тенгсизликнинг пайдо бўлишига фақат имконият эмас, балки зарурият ҳам яратиб берди» (Ф. Энгельс, Франкский период. — К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч, 19- том, 297-бетлар).

Аллоднинг вужудга келиши билан уруғ деҳқончилик-жамоасининг жамоа-марка деб аталувчи қўшни ёки территориал деҳқончиликка айланиши тугайди. Энди жамоа-марка қариндош-уруғники бўлмай, балки қўшниникидир, чунки уларнинг ҳар бири кичик бўлинган оиланинг бошлиғи — ўз аллодидаги чек ерга тамомила хусусий ер эгаси бўлиб қолади. Жамоа ҳуқуқи фақат марканинг бўлинмаган ер-сувиға тааллуқли бўлиб қолади, булардан ҳамма жамоа аъзолари илгаригидек коллектив бўлиб фойдаланадилар. «Сали ҳақиқати»да (XXVII модда; 10, 18, 19- параграфлар) кўрсатилишича ўрмон, ишлатилмаган бўш ерлар, ботқоқликлар, йўллар жамоа мулки бўлиб барча биргаликда фойдаланади. Айрим параграфларда франкларнинг боғ ва полизлари, экин майдонлари тўсиқлар билан бўлинганлиги изоҳланади.

Аллоднинг вужудга келиши оддий эркин жамоачилар ўртасида ижтимоий табақаланишни янада чуқурлаштириб юборди, катта ер эгаллиги йирик ер эгалари хусусий мулкчилигининг ўсиши учун замин бўлиб хизмат қилди. Франкларнинг узоқ давом этган ички ва

¹ Аллод кейинчалик жамоанинг хусусий мулкига айланади.

ташқи урушлари илгари кучли ва мустақил бўлган франклар деҳқончилигини заифлаштирди ва вайрон қилди. Уруғ тузуми даврида мавжуд бўлган катта-катта суд жарималарини тўлаш франк деҳқонларининг қашшоқланиши ва уларнинг ердан ажраб қолишига олиб келди. Қирол, унинг дружиначилари, юқори табақа руҳонийлар, саройга яқин турган ўз ерларининг бир қисмини сақлаб қолган римлик ер эгалари катта ер эгалари бўлиб қолдилар. Лекин Меровинглар давридаги франк жамияти илк феодал жамияти ҳисобланади, унда феодаллашиш жараёни анча секин ривожланган. Шу сабабли VII аср охирларига қадар франк жамиятидаги асосий табақа эркин ер эгалари — жамоачилар, унинг асосий хўжалик ташкилоти эса эркин жамоа-марка бўлган. Ана шу моддаларга ҳам эътибор бериш керак.

«Сали ҳақиқати» франкларнинг турмуши ва ҳаётининг ҳамма томонлари билан танишиш имкониятини берди. Бунда уларнинг хўжалиги, ижтимоий тузуми аниқ ифодаланган. Бу манба орқали улардаги социал муносабатларнинг секин-аста ўзгариб боришини кўрамиз.

«Сали ҳақиқати» эркин франкларда уруғчилик тузуми қолдиқлари мавжудлигини кўрсатади. Уларнинг ҳаётида ҳали қариндошлик катта аҳамиятга эга эди. Буни XLIV модда тасдиқлайди. Бу моддада қариндошлик ўз қариндошларидаги бева аёлнинг турмушга чиқишида алоҳида бадал (рейпус) олишлари ёки тўлашлари керак эди. Шу модда катта оиланинг бўлиниши ҳақида гапиради. Бева аёлнинг иккинчи марта турмушга чиқиши янгилик бўлиб қон-қариндошлик муносабатларини бузарди. Шунингдек, судда айбдор қариндоши учун кафолат берарди. Франкни ўлдирганлиги учун тўланадиган вергельднинг фақат бир қисминигина қотилнинг оиласи тўлар эди. Қолганини уруғ аъзолари тўлаши лозим эди. Олинган вергельд ҳам ўлдирилган шахснинг оиласи билан уруғ аъзолари ўртасида тақсим қилинар эди. Лекин «Сали ҳақиқати»да уруғ муносабатларининг бузилиб, емирилиб бораётганлиги ҳам тасвирланади. Уруғчилик муносабатларининг емирилиши LVIII моддада аниқ ифодаланади. Унда франклар ўртасида мулкий тенгсизлик белгилари кўринади, анча бадавлатроқлари ўзларининг камбағал қариндошларига жарима тўламаслик учун ворислик ва кафолат ҳуқуқидан воз кечиб, қариндошлик иттифоқидан чиқишга ҳаракат қиладилар.

«Сали ҳақиқати»нинг LX моддасида қариндошликдан бош тортувчилар ҳақида гапирилади. Қариндошликдан чиқишни истаган шахс суд кенгашига келиб тунгин (юзлар суди мажлисининг сайлаб қўйилган раиси) қаршисида тирсак узунлигидаги учта новдани ўзининг боши устида синдириши ва шу новдаларни (тўрт томонга) улоқтириб ташлаб қариндошлар билан мерослик ва турли масалаларда ҳисоблашишдан воз кечаман деб айтишни керак эди. Шундан кейин, агар унинг қариндошларидан бирортаси ўлдирилса ёки ўлса, у бутунлай меросхўрликда ёки вергельд тўлашда иштирок этмаслиги шарт, унинг ўз мероси эса хазинага ўтиши лозим эди.

Франк жамоачилари орасида ижтимоий табақаланиш муаммоси диққатга сазовардир. Студент, жамоа ичидаги илгариги тенглик йўқолиб, камбағал ва зодагон кишиларнинг пайдо бўлганлигини кўрсатувчи моддаларни таҳлил қилиши керак. Бунда ҳали жамоага тегмаган, лекин франклар жамиятининг анча ичкари-сига қириб бораётган мулкӣ ва ижтимоий табақаланиш-ни аниқ ажрата билиш лозим. Энг аввало франклар жамиятидаги алоҳида табақа вакилларининг қирол ва ҳарбий зодагонлари, оддий эркин жамоалар, ярим эркин литлар ва қуллар (шунингдек, бўйсундирилган галлиялик, римлик аҳолининг турли қатламлари) аҳолини кўриб чиқиш зарур. Уларни характерлаш учун, бу табақа аъзоларининг жамиятдаги тутган ўрнини аниқ ифодаловчи вергельдлар (одам ўлдиргани учун тўланадиган жарималар) даражасидан фойдаланиш керак.

Франклар ўртасидаги ижтимоий табақаланиш масаласи «Сали ҳақиқати» да ўз ифодасини топган. Бу илгари бошланган жараён ҳақида XLI ва XXXV моддаларда оддий эркин франкни ўлдирганлиги учун (200 солид)¹ ва қирол дружиначисини ўлдирганлиги учун (600 солид) вергельд (хун) тўланганлиги кўрсатилади. Аҳолининг бошқа категорияси — литлар² ҳақида ҳам гапирилиб, улар кичик ҳажмдаги вергельд, яъни 100 солид билан ҳимоя этилган. Франкларда қуллар ҳам бўлиб, «Сали ҳақиқати»да улар уй ҳайвонларига тенг-

¹ *Солд* — Рим — Византияда чиқадиган олтин танга бўлиб, IV—VI асрларда франклар ўртасида ҳам кенг тарқалган.

² *Лит* — ярим эркин киши.

лаштирилган, агар улар ўлдирилса унинг учун хўжайинга 30 солид тўланган.

«Сали ҳақиқати»да йирик поместьелар ҳақида аниқ ёзилмаган бўлса ҳам баъзи бир аломатларга қараб фикр юритганда, V—VI асрлардаёқ эркин франк қишлоғи билан бирга йирик ер эгаларининг поместье — ерлари ҳам бўлган. Катта ер эгалари қирол, унинг дружиначилари, юқори табақа руҳонийлари, қисман сарой аҳлига яқин бўлган римлик ер эгалари бўлган. Шунга қарамай, бу даврда франк жамиятидаги асосий фигура эркин франк эди. У қишлоқ жамоасининг тўла ҳуқуқли аъзоси, жамоа ерининг эгаси — мустақил эркин деҳқон эди. Ф. Энгельс феодализмдан олдинги франк қишлоғининг ўзига хос хусусиятини изоҳлаб, «Римлик колон билан янги крепостной ўртасида эркин франк деҳқони туради», деб ёзган. (Ф. Энгельс, «Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши», Тошкент 1967, 189-бет).

Манбалар

«Сали ҳақиқати»¹ модда. Судга чақириш ҳақида

1-§. Агар кимки қирол чиқарган қонун бўйича судга чақирилса, лекин келмаса 600 денарий², яъни 15 солид тўлашга ҳукм қилинади.

2-§. Агар бировни судга чақиртириб, ўзи келмаса, келмаганлигини исботловчи қандайдир қонуний сабаблари бўлмаса, у судга чақирилган одам фойдасига 15 солид тўлашга ҳукм қилинади.

3-§. Агарда айбдор, қирол хизматини ўтаётган бўлса, унинг судга чақирилиши мумкин эмас.

II модда. Чўчқани ўғирлаганлик ҳақида

1-§. Агар кимки эмизиладиган чўчқа боласини ўғирлаб, айби фош қилинса, 120 денарий, яъни 3 солид тўлашга ҳукм қилинади.

5-§. Агар кимки 2 ёшлик чўчқани ўғирласа, келтирилган зарар ва ўғирланганнинг баҳоси ҳисобланмасдан 15 солид тўлашга ҳукм қилинади.

¹ «Салическая правда». Проф. Н. П. Грацианский таржимаси, М., 1950.

² Денарий — кумуш танга, 40 кумуш денарий битта солидни ташкил қилади: кейингиларда биз жарималарни денор билан тўланганини ёзмаймиз.

11-§. Агар кимки подага бошлаб юрувчи тўнғиз ёки чўчқани ўғирласа ўғирланганнинг баҳоси ва келтирилган зарар ўрнини қоплаши ҳисобланиб, 17¹—2 солид тўлашга ҳукм қилинади.

III модда. Қорамолларни ўғирлаганлик ҳақида

3-§. Агар кимки ҳўқиз ёки бузоғи билан сигир ўғирласа, 35 солид тўлашга ҳукм қилинади.

4-§. Агар кимки подани бошлаб юрувчи ва ҳеч қачон бўйинтуруқда бўлмаган ҳўкизни ўғирласа, 45 солид тўлашга ҳукм қилинади.

IV модда. Қўйларни ўғирлаганликлари ҳақида

2-§. Агар кимки бир ёшлик ёки икки ёшлик қўйни ўғирласа, ўғирланган қўйнинг баҳоси ва келтирилган зарарни ҳисобга олмай, 3 солид тўлашга ҳукм этилади.

4-§. Агар кимки 40 та ёки ундан кўп қўйни ўғирласа, ҳамма подани ўғирлаганлиги ҳақида ҳукм чиқарилиб, ўғирланган қўйларнинг баҳоси ва унинг зарари ҳисобга олинмай, 63 солид тўлаттирилади.

V титул. Эчкиларни ўғирлаганлик тўғрисида

1-§. Агар кимки 3 эчки ўғирласа фош қилиниб, ўғирланганнинг баҳоси ва зарарнинг ўрнини тўлдириш ҳисобга олинмай, 3 солид тўлашга ҳукм этилади.

2-§. Агар кимки 3 тадан ортиқ эчкини ўғирласа, ўғирланганнинг баҳоси ва зарарнинг ўрнини тўлдириш ҳисобга олинмай, 15 солид тўлашга ҳукм этилади.

VI титул. Итларни ўғирлаганлиги ҳақида

1-§. Агар кимки ўргатилган ов итини ўғирласа ёки ўлдирса, 15 солид тўлашга ҳукм қилинади.

2-§. Агар кимки подачининг итини ўғирласа ёки ўлдирса, ўғирланганнинг баҳоси ва зарарнинг ўрнини қоплаш ҳисобга олинмай, 3 солид тўлашга ҳукм этилади.

VII титул. Қушларни ўғирлаганлиги ҳақида

3-§. Иккинчи тўлдириш. Агар кимки хўроз, ўғирласа ўғирланганнинг баҳоси ва келтирилган зарарининг ўрнини қоплаш ҳисобга олинмай, 3 солид тўлашга ҳукм этилади.

Учинчи қўшимча. Агар кимки товуқ ўғирласа, ўғирланганнинг баҳоси ва келтирилган зарарининг ўрнини

қоплаш ҳисобга олинмай, 3 солид тўлашга ҳукм этилади.

4- §. Агар кимки ғоз ўғирласа фош қилиниб, 3 солид тўлашга ҳукм этилади.

Бешинчи қўшимча. Агар кимки бегонанинг қафасидан каптарини ўғирласа, 3 солид тўлашга ҳукм қилинади.

VIII титул. Асаларини ўғирлаганлиги ҳақида

1- §. Агар кимки, қулфланган жойдан битта асалари яшигини ўғирласа, фош қилиниб, 45 солид тўлашга ҳукм этилади.

4- §. Агар кимки 7 та ёки ундан кўп асалари яшигини ўғирласа ва ўғирланган жойда нимадир қолса, ўғирланганинг баҳоси ва келтирилган зарарнинг ўрнини қоплаш ҳисобга олинмай, 45 солид тўлашга ҳукм этилади.

IX модда. Экинзор ёки қандай бўлмасин ихота қилиб олинган жойга етказилган зарар ҳақида

1- §. Агар кимки ўзининг экин майдонида қорамол ёки от, ёки қандай бўлмасин майда ҳайвонни учратса унга шикаст етказмаслиги керак. Агар у шу ишни қилса хатосига иқрор бўлиб, унинг баҳосини тўлаб, шикастланган ҳайвонни ўзига олиши керак. Агар иқрор бўлмаса, айби фош қилиниб, 15 солид тўлашга ҳукм қилинади.

4- §. Агар кимнингдир чўчқаси, қорамоли ёки молнинг эгаси бегона одамнинг экинзори тўсиб қўйилганига қарамай тўсиқни бузиб кирса, айбини аниқлаб, 15 солид тўлашга ҳукм этилади.

2- қўшимча. Агар кимдир душманлик ёки маккорлик билан бировнинг ихотасини бузиб экин майдонига, яйловига, узумзорига ёки қандайдир бошқа экинзорга молини киритса, унда жиноят гувоҳлар томонидан тасдиқланган ҳолда жиноятчидан келтирган зарарни тўлатиб ва ундан ташқари 30 солид тўлашга ҳукм этилади.

X модда. Қулларни ўғирлаганлиги ҳақида

1- §. Агар кимки қулни, отни, нўхталанган молни ўғирласа, 3 солид тўлашга ҳукм этилади.

2- қўшимча. Агар ким бировнинг қулини ўғирласа, 30 солид тўлашга ҳукм этилади.

XIII модда. Эркин кишиларни ўғирлаганликлари ҳақида

1-§. Агар уч киши эркин қизни¹ ўғирласа, уларнинг ҳар бири 30 солиддан тўлашлари керак.

6-§. Агар ўғирланган қиз қиролнинг ҳомийлигида бўлса, бундай ҳолатда «қиролнинг битимини» бузганлиги учун 63 солид тўлаши керак.

7-§. Қиролнинг қули ёки лити эркин аёлни ўғирласа ўлимга ҳукм қилинади.

8-§. Агар эркин қиз ўз хоҳиши билан қулга эргашиб кетса, қиз ўз эркинлигидан маҳрум этилади.

1-қўшимча. Агар кимки бегона лит қизини хотинликка олса, 30 солид тўлашга ҳукм этилади.

XIV модда. Босқинчилик ёки талончилик ҳақида

1-§. Агар кимки эркин кишига тўсатдан босқинчилик қилса, айби ошкор қилиниб, 63 солид тўлашга ҳукм этилади.

2-§. Агар римли салиларга тегишли варварни таласа, 35 солид жарима тўлашга ҳукм этилади.

4-§. Агар кимки бошқа жойга кўчиб ўтиш учун қиролдан ёрлиқ олса ва у умумий йиғилишда ёрлиқни кўрсатса, бунда кимдир қиролнинг буйруғига қаршилик кўрсатишга журъат қилса, у 200 солид тўлашга мажбур этилади.

6-§. Агар кимки бировнинг вилласига бостириб кирса, босқинчиликдаги ҳамма айб бўйнига қўйилиб, 63 солид тўлашга ҳукм этилади.

1-қўшимча. Агар кимки бировнинг вилласига босқинчилик қилиб кириб у ердаги эшикни бузса, итни урса ва одамларни ярадор қилса, ёки у ердан аравада ниманидир ўғирласа, 200 солид тўлашга ҳукм қилинади.

XVI титул. Ёнғин ҳақида

2-§. Агар кимки бировнинг уйини қўшимча иморатлари билан ёндирса, айби фош қилиниб, 63 солид тўлашга ҳукм қилинади.

3-§. Агар кимки, бировнинг омборини ёки ўрилган ғалласини ёндирса, 63 солид тўлашга ҳукм қилинади.

4-§. Агар кимки, бировнинг чўчқахонасини чўчқалари билан, ёки оғилхонасини моллари билан ёндир-

¹ Қиз ўғирлаган киши билан никоҳдан ўтиши учун ўғирланганлиги ҳақида фикр юритилади.

са, жавобгарликка тортилиб, ёнган нарса баҳоси ва зарарини қоплаш ҳисобланмай, 63 солид тўлашга ҳукм қилинади.

5- §. Агар кимки бировнинг деворини ёки тўсиғини ёндирса, 15 солид тўлашга ҳукм этилади.

XX титул. Эркин аёлнинг қўлидан, панжасидан ёки бармоғидан ушлаганлиги ҳақида

1- §. Агар қандайдир эркин киши эркин аёлнинг қўлидан, панжасидан ёки бармоғидан ушласа, жавобгарликка тортилиб, 15 солид тўлашга ҳукм этилади.

2- §. Агар кимки панжани сиқса, 30 солид тўлашга ҳукм этилади.

3- §. Агар у қўли билан тирсакдан юқорисини ушласа, 35 солид тўлашга ҳукм этилади.

XXII титул. Тегирмонда ўғирлик қилганлик ҳақида

1- §. Агар қандайдир эркин киши тегирмонда бировнинг ғалласини ўғирласа, жавобгарликка тортилиб, тегирмончига 15 солид, ғалла эгасига 15 солид тўлаши керак.

1-қўшимча. Агар у бу жойда темир қисмларни ўғирласа, 45 солид тўлашга ҳукм этилади.

2- қўшимча. Агар кимки тегирмон тўғонини бузса, 15 солид тўлашга ҳукм этилади.

XXVII модда. Турли ўғирликлар ҳақида

5- §. Агар кимки яширин ҳолда ўз молини бировнинг экин майдонига киритса, жиноят жойида ушланса, 15 солид тўлашга ҳукм қилинади.

2-қўшимча. Агар кимки ўғирлик йўли билан бировнинг етилган экинини ўриб олса ва жиноят устида қўлга тушса, 15 солид тўлашга ҳукм қилинади.

7- §. Агар кимки ўғирлик мақсадида шолғом, дуккакли ўсимликлар, нўхат, ясмиқ экилган экинзорга кирса, 3 солид тўлашга ҳукм этилади.

8- §. Агар кимки бировнинг экинзоридан зиғирини ўғирлаб, уни отда ёки аравада олиб кетса, ўғирланган зиғирнинг баҳоси ҳисобланмай, 15 солид тўлашга ҳукм қилинади.

9- §. Лекин елкасида қанчалик олиб кетолганича ола, 3 солид тўлашга ҳукм этилади.

10- §. Агар кимки бировнинг пичанини ўрса, ўз меҳнатини йўқотади.

11-§. Агар бунинг устига пичанни ўзининг уйига олиб кетиб, у ерда ёйиб қўйса, ўғирланганнинг баҳоси ва зарарни қоплашдан ташқари, 45 солид тўлашга ҳукм қилинади.

12-§. Агар у ўз елкасида олиб кетиши мумкин бўлган миқдорда ўғирласа, 3 солид тўлашга ҳукм этилади.

13-§. Агар кимки, бировнинг токзорига узум ўғирлаш учун кирса ва шу жойда ушланса, 15 солид тўлашга ҳукм қилинади.

16-§. Агар кимки ўрмонда бировнинг қурол-асбобини ёндирса, бузса ёки дарахтларни қирқса, 15 солид тўлашга ҳукм қилинади.

24-§. Агар кимки бировнинг ерини хўжайиннинг ижозатисиз ҳайдай бошласа, 15 солид тўлашга ҳукм қилинади.

25-§. Агар кимки унга экин экса, 45 солид тўлашга ҳукм этилади.

XXIX титул. Майиб қилганлиги ҳақида

4-қўшимча. Агар кимки бировнинг кўзини ўйиб олса, 2 $\frac{1}{2}$ солид тўлашга ҳукм этилади.

5-қўшимча. Агар бурнини узиб олса, 45 солид тўлашга ҳукм қилинади.

6-қўшимча. Агар қулоғини узиб олса, 15 солид тўлашга ҳукм этилади.

XXX титул. Сўз билан ҳақорат қилганлиги ҳақида

1-§. Агар кимки бировни бадбашара деб атаса, 3 солид тўлашга ҳукм этилади.

2-§. Агар кимки бировни ифлос деб атаса, 3 солид тўлашга ҳукм қилинади.

4-§. Агар кимки бировни бўри деб атаса, 3 солид тўлашга ҳукм қилинади.

5-§. Агар кимки бировни қуён деб атаса, 3 солид тўлашга ҳукм қилинади.

7-§. Агар кимки бировни сўз юритувчи ёки ёлгончи деб атаса ва уни исбот қилолмаса, 15 солид тўлашга ҳукм этилади.

XXXIV титул. Тўсиқ-қўрани ўғирлаганлиги ҳақида

1-§. Агар кимки 2 та ёки 3 та тўсиқ боғланган ва юқоридан ушлаб турадиган новдани қирқса ёки 3 та қозикни синдирса ёки ковлаб олса, 15 солид тўлашга ҳукм қилинади.

2-§. Агар кимки бировнинг моли билан ҳайдалган еридан аравасини олиб ўтса, 3 солид тўлашга ҳукм қилинади.

XXXV титул. Қулларни ўлдирганлиги ёки ўғирлаганликлари ҳақида

1-§. Агар қандайдир қул қулни ўлдирган бўлса, хўжайинлар жиноятчини ўзаро бўлиб олсинлар¹.

2-§. Агар қандайдир эркин киши бировнинг қулини ўлдирса, жиноятга тортилиб, 30 солид тўлашга ҳукм қилинади.

4-§. Агар қандайдир эркин киши бировнинг литини ўғирласа, жиноятга тортилиб, 35 солид тўлашга ҳукм қилинади.

5-§. Агар бировнинг қули ёки лити эркин кишини ўлдирса, ўлдирилган кишининг оиласига жиноятчининг ўзи виргильднинг ярми сифатида топширилади, қулнинг хўжайини эса виргильднинг қолган ярмини тўлайди.

6-§. Агар кимки ҳовли хизматкорини ёки темирчини, заргарни ёки чўчқабоқарни, токчини ёки отбоқарни ўлдирса, жиноятга тортилиб, 30 солид тўлашга ҳукм этилади.

XXXVIII титул. От ўғирлаганлиги ҳақида

1-§. Агар кимки энг арзон отни ўғирласа, жиноятга тортилиб, ўғирланганнинг баҳоси ва зарарни қоплаш ҳисобланмай, 45 солид тўлашга ҳукм қилинади.

2-§. Агар кимки зотли от болаларининг 12 та биялик подасини ўғирласа, ўғирланганнинг баҳоси ва зарарни қоплаш ҳисобга олинмай, 63 солид тўлашга ҳукм қилинади.

XXXIX титул. Қулларни ўғирлаганликлари ҳақида

1-§. Агар кимки бировнинг қулини қизиқтириб олиб кетса, жавобгарликка тортилиб, 15 солид тўлашга ҳукм қилинади.

1-қўшимча. Агар бировнинг қули ўғирланиб, денгиз томонга олиб кетилса, у ерда ўз хўжайини томонидан топилса, у оммавий йиғилишда ўғирланганнинг номини айтиб, у ерда гувоҳларни тўплаши керак.

3-§. Агар кимки, римликни ўғирласа 63 солид тўлашга ҳукм қилинади.

¹ Бу ерда қулнинг меҳнатини ўзаро бўлиб олиш ҳақида фикр юритилади.

XL титул. Агар қул ўғирликда жавобгарликка тортилса

1- §. Агар содир бўлган қандайдир жиноятга эркин киши 15 солид миқдорда жарима тўласа, қул курсига ётқизилиб, 120 марта қамчин билан калтакланиши керак.

5- §. Агар қул оғирроқ жиноят қилган бўлса, бундай жиноят учун эркин киши 45 солид тўлашга ҳукм қилинади, агар қул қийноқ остида иқрор бўлса, ўлим жазосига ҳукм этилади.

XLI титул. Йиғинда одам ўлдирганлиги ҳақида

1- §. Агар кимки эркин франк ёки салилар қонунини бўйича яшовчи варварни ўлдирса, жавобгарликка тортилиб, 200 солид тўлашга ҳукм қилинади.

3- §. Агар кимки қирол хизматида турувчи кишини ёки эркин аёлни ўлдирса, 600 солид тўлашга ҳукм қилинади. Қиролнинг ҳамтовоғини ўлдирса, жавобгарликка тортилиб, 300 солид тўлашга ҳукм этилади.

6- §. Агар кимки римлик ер эгаси, лекин қиролнинг ҳамтовоғи бўлмаган кишини ўлдирса, 100 солид тўлашга ҳукм қилинади.

7- §. Агар кимки солиқ тўлаш мажбурияти бўлган римликни ўлдирса, 63 солид тўлашга ҳукм қилинади.

XIX титул. Рейпус¹ ҳақида

Одат бўйича, (агар) ўлган одамнинг бевасини бирор кимса олишни истаса, у энг аввал унинг билан никоҳдан ўтгунча, тунгин ёки центенарий² суд кенгашини белгилаши керак. Юқоридаги кимса бу кенгашда ўзининг олдида қалқонга эга бўлиши керак ва учта киши учта талабни унинг олдида қўйиши лозим. Шунда бевани олмоқчи бўлган одамда 3 та тенг миқдордаги солид ва 1 денарий бўлиши зарур. Унинг солидини ўлчовчи юқоридаги уч киши шундан кейин рози бўлишса, у бевани хотинликка олиши мумкин.

2- §. Агар буни қилмаса ва шундай олса, унда мавжуд ҳуқуққа биноан рейпусни 63 солид тўлаши керак.

3- §. Агар у қонунга биноан юқорида кўрсатилганларнинг ҳаммасини бажарса, рейпус 3 солид ва 1 денарий олинади.

¹ Рейпус — ҳақ тўлаш.

² Тунгин, ёки центенарий — юзлар суди мажлисининг раиси.

1-қўшимча. Рейпуснинг кимга тегишлилиги мана шундай белгиланади.

4- §. Агар ҳаммасидан каттаси жияни, опасининг ўғли бўлса, у рейпусни олиши керак.

5- §. Агар жияни ҳам бўлмаса, рейпусни онаси томонидан амакивачча, тоғавачча, холаваччасининг ўғли олиши керак.

7- §. Агар амакивачча, тоғавачча, холаваччасининг ўғли бўлмаса, рейпусни тоғаси, онасининг укаси олиши керак.

8- §. Агар тоғаси ҳам бўлмаса, рейпусни (беванинг) аввалги эрининг ака-укаси олиши керак, лекин улар агар меросга эгалик қилмасалар олишлари мумкин.

9- §. Агар ҳаттоки ака-укаси ҳам бўлмаса, рейпусни маълум даражада яқинроқ, алоҳида санаб ўтилганлардан ташқари, қариндошлик даражаси олтинчи наслгача бўлган, лекин номи кўрсатилган аёлнинг ўлган эрининг меросидан ҳеч нарса олмаган олади.

10- §. Агар олтинчи бўғингача ҳам қариндошлари бўлмаса, рейпуснинг ўзи ҳам, жарималар ҳам хазинага тушади.

XLV титул. Кўчиб келувчилар ҳақида

1- §. Агар кимки бошқа виллага кўчиб келишни истаса ва виллада яшовчиларнинг биттаси ёки бир нечтаси уни қабул қилишни хоҳласа-ю, лекин унинг келиб жойлашишига бир киши бўлса-да қарши бўлса, у бу жойга кўчиб келиш ҳуқуқига эга бўлолмайди.

2- §. Агар бир ёки икки шахснинг қаршилигига қарамай, у шу виллага келиб жойлашса, унда унга қатъий норозилик билдириш керак; ва агар у шунда ҳам бу жойдан кетишни истамаса, ўша норозилик билдирган шахс, гувоҳлар иштирокида унга шундай руҳдаги талаб билан мурожаат қилиши керак: «Мен сенга айтяпман, сен бу яқин кечаларда Салилар қонунига мувофиқ, бу ерда қолишинг мумкин, лекин сенга шуни ҳам маълум қиламанки, сен 10 кеча-кундуз ичида бу вилладан кетишинг керак», Шундан кейин, 10 кеча-кундуз тугагач, у яна унинг олдига келсин ва иккинчи марта келгуси 10 кеча-кундуз мобайнида кетишини эълон қилсин. Агар у шунда ҳам кетишни истамаса, шу билан 30 суткага тўлиши учун, унинг муддатига учинчи марта 10 кеча-кундуз қўшилади. Агар шунда ҳам кетишни хоҳламаса, унда майли, ҳар бир муддатни эълон қилганда, ишти-

роқ этган гувоҳлари олдида бўлгани ҳолда, уни судга чақиртирсин. Агар ўша шахс шунда ҳам у ердан кетишни истамаса, шу билан бирга уни қандай бўлмасин қонуний қаршилиқ тутиб қолмаса ва агар унга қонун бўйича ҳамма юқорида айтилганлар эълон қилинган бўлса, унда норозилик билдирган шахс ўзининг аҳволига қараб, графни кафилиликка олиб ва ундан шу жойга бориб уни ҳайдаб чиқаришни талаб қилиши лозим. Қонунга қулоқ солмаганлиги учун у (ўзининг) у ердаги меҳнатининг натижаларини йўқотади ва бундан ташқари 30 солид тўлашга ҳукм қилинади.

3- §. Агар кўчиб келувчига 12 ой мобайнида ҳеч қандай қаршилиқ кўрсатилмаса, у бошқа қўшнилари синга-ри бу жойда дахлсизлик билан яшаб қолади.

LII титул. Қарз ҳақида

1- §. Агар кимки бировга ўзининг бирор нарчасини қарзга берса, ва олган одам қайтариб беришни истамаса, у тубандагича уни судга чақиртириши лозим. У ўзининг гувоҳлари билан қарз олганнинг уйига келсин ва қуйидагича арз қилсин: «Сен, мен берган... менинг нарсаларимни қайтариб беришни истамадинг, Салилар қонунига мувофиқ сен у нарсаларни бу кеча ушлаб туришинг мумкин». Сўнгра қайтариб бериши учун унга муддат белгилансин. Агар шунда ҳам у қайтариб беришни истамаса, унга яна 7 кунга муҳлат бериш керак.

7 сутка тугагач, юқоридагидек, майли у яна салилар қонунига биноан нарсаларни яқин кечаларда ушлаб туриши мумкин деб айтсин. Агар, яна 7 сутка муҳлат тугагач ҳам нарсаларни қайтариб беришни истамаса, майли аввалгидек гувоҳлари билан уникига келиб, ундан нарсаларини қайтаришни сўрасин. Агар унда ҳам тўлашни истамаса, майли унга алоҳида муҳлат белгилансин. Агар унга уч марта алоҳида муҳлат белгиласа ҳар гал қарзига 3 солиддан қўшилиб боради. Агар шунда ҳам у қайтариб беришни хоҳламаса қарз устига тўлашга мажбурият бермаслик лозим ва уч марта ёдига тушириш натижасида ошган 9 солидни қўшиб, қарздор 15 солид тўлашга ҳукм этилади.

LIV титул. Графни ўлдирганлик ҳақида

1- §. Агар кимки графни ўлдирса, 600 солид тўлашга ҳукм этилади.

2- §. Агар кимки қиролнинг сачебарон ёки вице-гра-

фининг қулини ўлдирса, 300 солид тўлашга ҳукм этилади.

3- §. Агар кимки сацебароннинг эркин кишисини ўлдирса, 600 солид тўлашга ҳукм этилади.

LIX титул. Аллод ҳақида

1- §. Агар кимки ўлса-ю ўғли бўлмаса, унинг онаси ҳаёт бўлса, у меросхўр бўлсин.

2- §. Агар онаси бўлмаса, унинг ака-укаси ва опа-синглиси бўлса, улар меросхўр бўлсинлар.

3- §. Агар улар бўлмаган тақдирда онасининг опа-сингиллари меросхўр бўлсин.

1-қўшимча. Агар онасининг опа-сингиллари бўлмаса, отасининг опа-сингиллари меросхўр бўлишсин.

4- §. Агар кейинчалик бу авлодга кимдир анча яқин қариндош бўлса, у мулкка меросхўр бўлсин.

5- §. Ерга меросхўрлик ҳеч қандай шароитда аёл кишига қолмаслиги керак, ҳамма ер эркак наслига, яъни ака-укаларга¹ ўтиши лозим.

LX титул. Қариндошликдан бош тортувчилар ҳақида

1- §. У суд кенгашига келиб, тунгин қаршисида тир-сак узунлигидаги учта новдани ўзининг боши устида синдириши лозим. У суд кенгашида новдаларни тўрт томонга улоқтириб ташлаб, қариндошлар билан меросхўрлик ва турли масалаларда ҳисоблашишдан воз кечаман деб айтиши керак. Шундан кейин агар унинг қариндошларидан бирортаси ўлдирилса ёки ўлса у бутунлай меросхўрликда ёки виргельд тўлашда иштирок этмаслиги, унинг мероси хазинага ўтиши керак.

LXII титул. Ўлдирилганларнинг виргельди ҳақида

1- §. Қимнингдир отаси ўлдирилса, ярим виргельдини унинг ўғиллари олсин, қолган ярмини отаси томонидан, шунингдек онаси томонидан яқин қариндошлари бўлиб олсинлар.

2- §. Агар ҳам ота томонидан, ҳам она томонидан ҳеч бир қариндоши бўлмаса бу қисми хазина фойдасига олинсин.

¹ Ўлганнинг ўғиллари кўзда тутилади.

LXIII модда. Походда эркин кишининг ўлдирилганлиги ҳақида

1-§. Агар кимки походда эркин кишини ўлдирса ва ўлдирилган одам қирол хизматида турмаган бўлса, (қотил) 600 солид тўлашга ҳукм этилади.

2-§. Агар ўлдирилган киши қиролнинг хизматида турган бўлса, 1800 солид тўлашга ҳукм этилади.

3-Т Е М А. «ДЕҲҚОНЧИЛИК ҚОНУНИ» БУЙИЧА ВИЗАНТИЯ ЖАМОАСИ ВА ФЕОДАЛ МУНОСАБАТЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Ушбу темани қуйидаги тахминий план асосида ўтиш тавсия этилади:

1. Манбаларга характеристика.

2. «Деҳқончилик қонуни» маълумотлари бўйича ҳужалик тартиби.

3. «Деҳқончилик қонуни»га кўра Византия жамоасининг характери ва моҳияти.

4. Қонундаги маълумотларга кўра қишлоқда ижара формалари.

5. VIII—X асрларда Византия қишлоқларида мулкӣ ва ижтимоӣ бўлиниш.

6. Феодал ер эгалиги ва деҳқонларни крепостнойлаштиришга қарши Фома Славянин қўзғолони.

Методик кўрсатмалар

«Деҳқончилик қонуни» ҳам «Салилар ҳақиқати» сингари одатдаги ҳуқуқ ва қоидалар ёзилган ҳужжатдир.

Ушбу темага доир манбаларда Византия империясида феодал ишлаб чиқариш усулининг ташкил топиш жараёни тавсифланади. Бу қонун Византия қишлоқларида феодал муносабатларининг ривожланишидаги шарт-шароитни тушуниб олишга имкон беради.

«Деҳқончилик қонуни» билан бирга бизгача етиб келган бошқа манбалар ҳам бор, уларнинг баъзилари Византияда феодал ер эгалигига ва крепостнойлаштиришга қарши бошланган деҳқон қўзғолонларига бағишланган. Бундай ҳужжатлардан бири Фома Славянин бошчилигидаги (821—823) ҳаракатни изоҳловчи хроника қўзғолоннинг кучайиб, бутун Кичик Осиёга тарқалганини ва аҳоли турли табақаларининг — деҳ-

қонлар, қуллар, ҳарбий қўшинлар ва шаҳарликларнинг норозилигини кўрсатади.

Ҳужжатларнинг кўрсатишича, Византия деҳқонларининг бир қисми эркин кишилардан иборат бўлган. Лекин бу даврда уларда деҳқонларни крепостнойларга айлантириш тартиблари бошланган эди.

«Деҳқончилик қонуни»нинг қачон ва қаерда тузилганлиги номаълум. Тадқиқотчилар қонунни VIII асрда яратилган деб фараз қиладилар. Бу аср Византия империяси тарихида «қоронғи-мудҳиш юз йилликлар»дан бири деб ҳисобланади. Чунки бу пайтда Византия оғир ижтимоий-сиёсий кризисни бошидан кечиради; славян ва араблар бостириб келган бир пайтда мамлакатнинг ичкарасида ҳам ижтимоий кураш (бутга қарши курашувчилар) ва халқ оммасининг (павликианлар) ҳаракати кучайиб кетган эди. Славянларнинг империяга келиб жойлашиши эркин деҳқонлар сонининг ўсишига ижобий таъсир кўрсатди. Славянларнинг бостириб киргунларига қадар ҳам Римда озод бўлган колонлар, қочоқ қуллар, маҳаллий жамоачилар орасидан чиққан эркин деҳқонлар пайдо бўла бошлаган эди. Шундай қилиб, Византиядаги жамоа бир томондан славянларнинг олиб келган тартиблари билан боғланган бўлса, иккинчи томондан империя территориясида Рим давригача мавжуд бўлган ва бу даврда уйғона бошлаган қадимги жамоалар билан боғлиқдир.

«Деҳқончилик қонуни»нинг аҳамияти шундаки, у жамоа ичидаги муносабатларни қайта қуришга йўл очиб беради.

Студент «Деҳқончилик қонуни»ни таҳлил қилиб, аввало хўжаликни бошқариш тартибини ўрганиши ҳамда «Сали ҳақиқати» давридаги франк қишлоғидаги тартибларни, Византия қишлоғидаги тартиблардан фарқ қиладиган хусусиятларни ажрата олиши лозим. Урта денгиз районида хос бўлган маданиятнинг қайсилари Византия қишлоқларига тарқалганига эътибор берилади. Шуни назарда тутиш керакки, Византиядаги жамоа баъзи хусусиятлари билан «Сали ҳақиқати» да ифодаланган жамоадан фарқ қилади. Бу хусусиятларни, хусусан ердан фойдаланишдаги тартибларни «Сали ҳақиқати» ва «Деҳқончилик қонуни» бўйича солиштириш керак. Жамоачининг ўзига ажратилган ерга бўлган ҳуқуқини (масалан, агар у қишлоқдан кетадиган бўлса) қандай бўлганини тўлиқ характерлаб бериш зарур. Ви-

зантия жамоасининг ўзига хос хусусиятларини қараб чиқиб, бу хусусиятлар жамоанинг кучига ва жипслигига қандай таъсир этган, деган саволга жавоб топиш керак.

Навбатдаги муаммо жамоанинг секин-аста бўлинишига тегишлидир. Студентлар жамоадаги дифференциациянинг даражасини ва қишлоққа феодалларнинг кириб келиши натижасида жамоадаги мавжуд бўлган турли мулкӣ ва ижтимоӣ ўзгаришларни аниқлаб, уларнинг ҳар бирини таҳлил қилишлари лозим. Қишлоқда камбағал деҳқонларнинг ижарага ер олиб ишлаши масаласи ҳам алоҳида аҳамиятга эгадир.

«Деҳқончилик қонуни»да Византия жамоаси, унинг ижтимоӣ тартиби, табақаланиш жараёни, эксплуатациянинг турлари, жамоачиларнинг турмуш, қишлоқ хўжалик техникаси ва ҳоказолар аниқ характерланган.

Византия жамоасини салилар билан солиштирганда суд ва жазо чораларида катта фарқ сезилади. Студент эътибори Византия қишлоқларидаги эркин деҳқонларга бериладиган жазолар салиларникига қараганда қанчалик шафқатсиз эканлиги билан ажралиб турганлигига ҳам қаратилмоғи лозим. «Сали ҳақиқати»га кўра жамоа жазолари жаримадан иборат бўлган бўлса, «Деҳқончилик қонуни»да эса Византия қишлоқларидаги эркин жамоачиларга бериладиган жазо майиб қилиш, кўр қилиш, ҳатто тириклайин ёндиришдан иборат бўлган. «Деҳқончилик қонуни»даги бундай ҳолатга Рим ҳуқуқига асосланган Юстиннан қонунининг таъсири ўтганлигини кўрсатади.

Қонунда ифодаланишича: экиладиган ерлар қисман жамоачилар қўлида сақланган. Жамоачилар ўз участкаларини алмаштириши мумкин бўлган. Бу ҳақда қонуннинг 3-моддасида агар икки деҳқон, иккита ёки учта гувоҳ олдида ерни алмашиш ҳақида бир-бирлари билан қатъий келишишса, унда уларнинг алмашиниши қонуний, қатъий ва бузилмасдир дейилади. Жамоачиларнинг ўз участкаларини ижарага берганликлари ҳам қонуннинг 9—10-моддаларида қайд қилинади. 9-моддасида, агар деҳқон — мортит¹ эгасининг рухсатисиз ҳосилни ўрса, йиғиб олса, унда ўғри сифатида ўзининг

¹ *Мортит* — ижарачи; *морти* — ижара ҳақи, ҳосилнинг $\frac{1}{10}$ нга тенг.

ҳамма ҳосилдан маҳрум этилади деб ифодаланади. Лекин деҳқонлар ўзларига ажратилган участкаларни сотиш ҳуқуқига эга бўлмаган. Бу ҳақда қонунда ҳеч нарса дейилмаган. Қонуннинг 21-моддасида ерга хусусий мулкчиликнинг йўқлиги ҳақида гапирилиб, зероки, унинг участкасида бегона шахс томонидан қурилган уй-жойни ер эгаси бузиш ҳуқуқига эга эмаслиги айтилган.

«Деҳқончилик қонуни»да Византиядаги келгинди славян деҳқонларнинг аҳволи анча муфассал изоҳланган. Унинг мазмунига қараб фикр юритганда, бу деҳқонлар эркин аҳоли бўлиб, уларнинг ўз экинзорлари, боғлари бор эди. Деҳқонлар хўжалигида деҳқончиликдан ташқари чорвачилик ҳам катта роль ўйнаган. Ҳар бир деҳқоннинг ер участкаси унинг ўз хусусий мулки ҳисобланган, лекин унда жамоа ер эгаллигининг аломатлари очик кўриниб турарди. Масалан, участка «улуш», «ҳисса» деб аталган. Бу нарса ерларнинг тақсимланганидан далолат берарди. Қонунда дастлабки тақсим нотўғри қилинган бўлса, ерни қайта тақсимлаш назарда тутилган. «Деҳқончилик қонуни» нинг 78—79-моддаларида далалардан экин йиғиштириб олингандан кейин ерларнинг ҳаммаси очик ўтлоққа айлантирилиб, унда бутун қишлоқ чорвасининг боқилиши ҳам қайд этилади. Агар ерни эгаси ташлаб кетса, ер жамоага топширилиши керак эди. Қишлоқларнинг асосий аҳолиси, яъни қўшничилик жамоасининг тўла ҳуқуқли аъзоси бўлган деҳқонлардан ташқари, қонунда яна камбағал деҳқонлар тўғрисида ҳам гапирилади, у камбағал деҳқонлар қисман катта ер эгаларидан, қисман эса жамоадаги деҳқонларнинг ўзидан ер участкаларини ҳосилнинг ярмини бериш шарти билан ижарага ер олганлар. Қонунда яна катта ер эгасига маҳсус ушр (мортита) тўловчи деҳқонлар тоифалари тилга олинади. Булар ҳам ўз ери бўлган жамоачи деҳқонлар бўлиб, қўшни ер эгаларига феодал қарам бўлишган бўлса керак.

Шундай қилиб, «Деҳқончилик қонуни» жамоанинг табақаларга ажрала бошлаганидан, жамоа аъзоларининг ўз ёнидаги катта ер эгалари ёки черков ер эгаларига қарам бўла бошлаганлигидан далолат беради.

Славянлар империясида — эркин деҳқонлар жамоаси вужудга келди. Византиядаги тушкунликка юз тутган ва умри тугаб қолган қулдорлик тузуми ўрнига

эркин деҳқонлар заминида янги феодал муносабатлар ташкил топди.

VIII асрда империяда феодализм ривожлана бошлади. Византия императорлари давлат ҳоқимиятини мустаҳкамлаш мақсадида черков ер эгалигида ўз таъсирларини кучайтиришга ҳаракат қилдилар. Улар бутга сифинишга қарши фармонлар чиқардилар. Бутга қарши кураш ўзига хос бир идеологиягина бўлиб қолмай, бу идеология байроғи остида Византияда VIII асрда монастир ерларини секуляризация (мусодара) қилиш амалга оширилди. Кўп монастрлар бутунлай ёпиб қўйилди. Монастрлар ихтиёридаги ерларнинг кўпчилиги Византиянинг ташкил топаётган рицарларига бенифийций қилиб тақсимлаб берилди. Монастрларнинг еридан ҳарбий хизмат учун бериладиган бундай участкалар Византияда «харистикия» — (эҳсон) деб аталарди. Лекин ҳукуматнинг сиёсати черков гуруҳлари ўртасида норозиликни кучайтирди. Империянинг кучайишидан норози бўлган дунёвий зодагонларнинг бир қисми ҳам черков гуруҳига қўшилди. Бутга қарши кураш тарафдорлари билан бутга сифиниш тарафдорлари ўртасида кураш бир неча йил давом этди. Лекин энг кучли ижтимоий зиддиятлар халқнинг феодал ер эгалигига ва феодал эксплуатациясига қарши курашида ўз ифодасини топди. Чунки феодал ер эгалигининг ривожланиши эркин деҳқон жамоаларини крепостнойлаштириш хавфини кучайтирди.

Халқ норозилигининг кучайиши натижасида 821 йилда Кичик Осиёда Фома Славянин бошчилигида кучли ҳаракат бошланиб, унда крепостной деҳқонлар, қуллар, майда қарам ижарачилар—париклар қатнашиб, уларга Кичик Осиёдаги кўпчиликни ташкил қилган павликианлар ҳам қўшилди. Фома арабларнинг ёрдами билан Антиоҳияда императорлик тожини кийиб, ўз тарафдорлари билан Константинополга юрди. Лекин унинг сиёсати изчил эмас эди, шу туфайли Константинополь остонасида мағлубиятга учради ва қатл қилинди. Фома Славянин бошчилигидаги қўзғолон энгилган бўлишига ва династия ҳаракатига айланганига қарамай, унинг муҳим томони шунда эдики, бунда Византиянинг марказлашган бюрократик империясига ва янги феодал қарамлик формаларига қарши курашган кенг халқ омма-си қатнашди.

Манбалар

«Деҳқончилик қонуни»¹ («Земледельческий закон»)

1. Ўз ерини ишловчи деҳқон ҳаққоний иш қилиши ва қўшниси чегарасига ўтмаслиги талаб қилинади; агар кимки ерни ҳайдаш пайтида қўшниси ерига ўтса, унинг ер улушидан олса, ўзи участка еридан маҳрум этилади, агар бу қондага хилоф ишни экин экиш пайтида қилган бўлса, экиндан ва экинзоридан маҳрум этилади.

2. Агар қайси бир деҳқон ер эгасининг розилигисиз унинг ерига кириб, ерни ҳайдаса ва уруғ сочса, унда у участкани ҳайдагани учун ҳақинигина эмас; етилган ҳосилни ҳам, ҳатто сочилган уруғни ҳам ололмайди.

3. Агар икки деҳқон иккита ёки учта гувоҳ олдида ерни алмаштириш ҳақида бир-бири билан қатъий келишиб олса, бундай алмашиш қонуний, қатъий ва бузилмас бўлсин.

4. Агар икки деҳқон вақтинча ерларини алмаштиришса ва бир томон бундан қайтса-ю агар уруғ экилган бўлса, унда шартномага тегилмасин, агар уруғ экилмаган бўлса шартнома бекор қилинсин. Агар битимдан қайтган томон участкани ҳайдамаган бўлса, иккинчиси ҳайдаган бўлса, шартномадан қайтган ҳам ерни ҳайдасин, шундан сўнг шартнома бузилсин.

5. Агар икки деҳқон ерларини вақтинча ёки доимий алмаштиришган бўлсалару, бирининг ери иккинчисиникидан камлиги аниқланса ва бу ҳақда келишилмаган бўлса, унда кўпроқ ҳажмдаги ерни олган деҳқон, камроқ ерни деҳқонга тегишлисини берсин; агар шундай келишишган бўлса ҳеч нарса бермасин.

8. Агар ерни тақсимлашда, чек ташлашда ва жойлашишда баъзи бир адолатсизликларга йўл қўйилган бўлса, ўтказилган ер тақсими бекор қилинсин.

10. Мортитнинг улуши — тўққиз боғ; ер эгасининг улуши эса бир боғ. Бошқача қилганлар худонинг ғазабига учрайди.

12. Агар деҳқон экин экиш учун ерни олса-ю, вақтида уни ҳайдамаса, уруғни ернинг устки томонига сешиб қўяқолса, ҳосилдан унга ҳеч нарса берилмасин, чунки ернинг эгасини алдаб, унинг устидан кулган деб ҳисоблансин.

¹ Хрестоматия по истории средних веков. Под ред. С. Д. Сказкина, том 1, М., Соцэкгиз, 1961, 344—351-бетлар.

13. Агар деҳқон қандайдир камбағаллашган ер эгасидан тенг шерикликка ишлаш учун токзорини ижарага олса ва уни керагича қирқмаса, кўммаса... парвариш қилмаса ҳосилдан ҳеч нарса олмасин.

17. Агар деҳқон бошқа бир деҳқоннинг ерига кириб, дарахтзор ерини ишлаб экин экса, унда уч йил мобайнида у шу жойнинг ҳосилидан фойдалана олади, сўнгра уни ернинг эгасига топшириши лозим.

21. Агар деҳқон бировнинг бўш ётган ерига уй қурса ёки ток экса ва вақтлар ўтиши билан унинг эгалари қайтиб келса, унда улар уйни қулатиш ва токни кавлаб ташлаш ҳуқуқига эга эмаслар, лекин улар ерига тенг баҳоли истаган жойдан участка талаб қилишлари мумкин. Агар уй қурган ёки ток эккан шахс, унинг истагини рад этиб, баҳоси тенг участка олиб бермаса, унда участка эгаси токни кавлаб, уйни эса бузиб ташлаш ҳуқуқига эга бўла олади.

22. Агар деҳқон ерни ҳайдаш пайтида бошқа деҳқоннинг белкурак ёки мотигасини ўғирласа ва вақт ўтиши билан эгаси нарсасини таниб олса, у ҳолда бунинг учун деҳқон кунига 12 тадан фоллев¹ бериши керак. Шунингдек, боғни ишлаш вақтида боғ қайчисини ёки экин ўриш вақтида ўроқни, ўрмондаги дарахт қирқиш вақтида болтани ўғирлаганга ҳам худди юқоридаги сингарни жазо берилсин.

23. Агар эрталаб подага қўшилган деҳқон ҳўкизига бўри тегса ва ғажиб ташласа, унда подачи бўри ғажиган ҳўкиз гўштини эгасига кўрсатсин, шунда у айбдор бўлмайди.

24. Агар ҳўкизни қабул қилиб олган чўпон уни йўқотса ва йўқотган кун ҳўкизнинг эгасига билдирмаса, яъни «ҳўкизни фалон жойда кўрдим, кейин нима воқеа бўлганини билмайман», демаса, ундай ҳолда етказилган зарар учун жавобгар бўлади, агар билдирса жавобгар бўлмайди.

25. Агар подачи эрталаб деҳқондан ҳўкизни қабул қилиб олса, ҳўкиз подадан чиқиб кетиб, бировнинг экин экилган майдонига ёки токзорига кирса ва зарар келтирса, унда подачи ёлланма ҳақидан маҳрум этилмайди. Балки келтирилган зарарни тўлайди.

26. Агар подачи деҳқондан эрталаб ҳўкизни қабул қилиб олса ва ҳўкиз бедарак йўқолса, унда подачи бу-

¹ 12 фоллев $\frac{1}{24}$ тангага тенг, танганинг қиймати 4,5 олтинга тенг.

зуқ ният билан бундай иш қилмаганлиги ва ҳўкизнинг йўқолишида аралашмаганлиги ҳақида худо номидан кечирим сўраб, қасам ичса, зарар учун жавобгар бўлмайди.

27. Агар подачи эрталаб деҳқондан шикастланмаган соғлом ҳўкизни қабул қилиб олса-ю ҳўкиз подада кўр бўлиб қолса, подачи бу ишни ёмон ният билан қилмаганлиги ҳақида қасам ичса, келтирилган зарар учун жавобгарликка тортилмайди.

28. Агар чўпон ҳўкизнинг ўлганлиги, ярадор, ёки кўр бўлиб қолганлигида айбдор эмасман деб қасам ичса-ю, сўнгра иккита ёки учта ҳурматга сазовар гувоҳлар томонидан унинг ўлдирилганлигида айби очилса, у ҳолда унинг тили қирқиб ташланади ва ҳўкизнинг эгасига келтирилган зарар тўлаттирилади.

29. Агар чўпон қўлидаги йўғон таёғи билан ҳўкизни ярадор ёки кўр қилса, унда у айбдор саналиб, келтирилган зарарни тўлайди, агар буни у тош билан қилса, айбдор ҳисобланмайди.

30. Агар кимки ҳўкизнинг ёки қўйнинг бўйнидаги қўнғироғини қирқиб олса ва у сезилса, уни ўғри сифатида савалашади.

32. Агар бирор киши томонидан бўлинмаган жойда дарахт ўстирилса ва кейин ерни бўлиш пайтида у бошқа бировнинг улушига ўтиб қолса, уни парвариш қилган кишидан бошқа ҳеч ким дарахт учун буйруқ бериш ҳуқуқига эга эмас. Агар у ер эгаси дарахт орқали ноқулайлик сезаяпман деб билдирса, унда шу дарахт учун уни парвариш қилиб ўстирган кишига бошқасини берсин ва сўнгра у уни олсин.

33. Агар боғ қоровули ўзи қоровул бўлган жойдан бирор нарса ўғирласа, ёлланма ҳақидан маҳрум қилиниб, қаттиқ калтаклансин.

34. Агар ёлланиб ишловчи подачи молнинг эгасидан яширин суратда уни соғса ва (сутни) сотса, калтаклансин ва ёлланма ҳақдан маҳрум этилсин.

35. Агар бирор кимса бировнинг пичанини ўғирлаб қўлга тушса, уни икки баробар қилиб тўласин.

37. Агар бирор кимса ҳўкизни ишлатиш учун олса ва ҳўкиз ўлса, унда билимли кишилар (судьялар) текширишсин ва агар у ишлатиш учун олинган жойда ўлган бўлса, жарима олинмасин (ҳўкиз олгандан). Агар бошқа ишда ўлган бўлса, тўлиқ ҳолда (соғлом бўлган) ҳўкизни тўласин.

38. Агар бирор киши токзорда ёки ерида, ёки бошқа жойда ҳосилни еб турган ҳўкизни ушласа ва уни ўзининг эгасига нобуд бўлган маҳсулотни талаб қилиш мақсадида топшириш ўрнига, ҳўкизни ўлдирса ёки ярадор қилса, у ҳолда эгасига ҳўкиз ўрнига ҳўкиз, эшак ўрнига эшак, қўй ўрнига қўй бериши лозим.

39. Агар бирор кимса ўрмоннинг қуюқ жойида дарахт қирқиб турганда эътибор бермаса ва дарахт йиқилиб, ҳўкиз ёки эшакни, ёки қандай бўлмасин бошқа бирор молни ўлдирса, бошга бош бериши лозим.

41. Агар бирор киши ҳўкиз ёки эшакни ўғирласа айби фош қилиниб, молни ва унинг билан ишланган ҳамма нарчасини беради.

42. Агар бирор кимса подадан битта ҳўкизни ўғирлашни хоҳласа ва ҳайдалган пода ёввойи ҳайвонлар томонидан еб қўйилса, жиноятчи кўр қилинади.

44. Агар бирор кимса ўрмон ичида ҳўкизни ушласа ва уни сўйиб, гўштини ўзлаштира унинг қўли қирқиб ташланади.

45. Агар биронта қул қалин ўрмон ичида ҳўкиз ёки қўй, ёки чўчқани сўйса, унда ҳўжайин уни молига беради.

46. Агар биронта қул кечаси ўғирлик қилишни истаб, қўрадаги қўйларни ҳайдаб чиқазса ва агар улар ўлиб кетса ёки ёввойи ҳайвонлар томонидан еб кетилса..., қотил сингари жазолансин.

50. Агар ҳўкиз токзор ёки боққа кирмоқчи бўлиб, токзор ёки боғдаги чуқурликка йиқилса ва ўлса, боғ ёки токзорнинг эгаси жавобгарликка тортилмасин.

51. Агар ҳўкиз ёки эшак токзор ёки боққа кирмоқчи бўлиб, деворчанинг қознига урилиб шикастланса, токзор ёки боғнинг ҳўжайини жавобгар бўлмасин.

54. Агар бирор кимса бировнинг чўчқа боласини ёки итини бекитса ва ўлдирса, икки баравар қилиб тўлайди.

55. Агар бирор одам подачининг итини ўлдирса ва бу ҳақда хабар қилмаса ва қўрага ёввойи ҳайвонлар ҳужум қилса, сўнгра у ҳамма ўлган мол подасини итнинг баҳоси билан биргаликда тўлаши лозим.

56. Агар бирор кимса ўзининг ўрмон ёки даласида ўт ёқса-ю, қутилмаганида ўт уйларни ва экин майдонларини ёндирса, агар буни кучли шамол вақтида қилмаган бўлса айбланмайди.

59. Бировнинг ҳосил берадиган узум ишкомини

қирққан ёки илдизи билан чопган кишининг қўли қир-қилиб, келтирилган зарар учун жавоб беради.

60. Урим-йиғим пайтида бировнинг чегарасига кирса ва боғланган боғламларни ёки бошоқларни ёки ловия ёки нўхатни (пишиб турган ҳолда) ўғирласа, кийимидан маҳрум қилинади ва яланғоч ҳолда калтакланади.

63. Бировнинг аравасини ёндирган ёки ўғирлаган киши икки баробар қилиб тўласин.

64. Қимки хирмон ёки ғарамни ёндириш мақсадида унга душманлик билан ўт ташласа, ўтга ташлаб куйдирилсин.

65. Пичан ёки похол саройига ўт қўйганнинг қўли қирқилсин.

66. Ўз уйини қуриш ниятида бировнинг уйини ўз эрки билан бузса ёки деворини ишдан чиқарса, қўлни қирқишга ҳукм қилинсин.

68. Омборда бировнинг донини ўғирлаётган ушланса биринчи марта юз марта қамчи билан калтаклансин ва ўғирланган зарарни қопласин, агар иккинчи марта ба ушланса калтаклансин ва ўғирланган нарсани икки баровар тўласин, агар учинчи марта содир этса — кўр қилинсин.

69. Кечаси бочка ёки катта бочкадан вино ўғирланганга ҳам ўша жазо берилсин.

72. Агар қул ўз хўжайинининг рухсати билан бошқалардан ҳайвонларни қабул қилиб олса, бироқ кейин уни еса ёки қандай қилиб бўлса ҳам уни йўқотса, қулнинг хўжайини молнинг эгасига келтирилган зарарни тўлаши керак.

73. Агар иккита ит бир-бирини тишлаб уришаётган бўлса ва бирининг эгаси бошқасини қилич билан ёки таёқ ёки тош билан урса ва бу уришдан сўнг у кўрмай қолса ёки ўлса ёки қандайдир бошқача шикастланса, қотил итнинг хўжайинига товон тўласин.

79. Агар бирорта одам ўзининг токзорида ҳосилни йиғиштирса ва ҳали кўп далаларда ҳосил йиғилмаган бўлишига қарамай ўз молини бу ерга ўтлатишга қўйса, 30 қамчин олиб, зарар кўрганга ўрнини қоплаш учун тўлов тўлаши лозим.

81. Агар қишлоқда яшовчи бирор киши, жамоа ерини (умумий жой) тегирмон қуриш учун яроқли деб белгиласа ва у жойни эгалласа, сўнг тегирмонни қуриб бўлгач қишлоқ жамоаси (... жамоа аъзолари) тегирмон эгаси устидан жамоа ерини ўзлаштирганлиги ҳақида

арз қилсалар, бундай ҳолда унга қурилишдаги ҳамма чиқимларнинг ҳақини берсинлар ва у билан шериклик муносабатида қолсинлар.

82. Агар қишлоқда ер бўлингандан кейин бирор кимса, ўзининг ҳиссасига теккан ерни тегирмон қуриш учун яроқли деб топса ва бунинг учун ҳаракат қилса, бошқа ҳисса олган ер эгаларидан ҳеч қайсиси бу тегирмон қурилишига қарши эътироз билдириш ҳуқуқига эга эмаслар.

Фома Славянин қўзғолони¹

Фома Славянин қўзғолони ҳақида иккита парча келтирилади, биринчиси 813 йилдан 961 йилгача бўлган даврни ўз ичига олган муаллифи номаълум «Продолжателя Феофана» хроникасидан олинган. Бу парчада қўзғолоннинг характери ва тарқалиши ҳақида гапирилади.

Иккинчи парча 813 йилдан 886 йилгача бўлган даврни ўз ичига олган Иосиф Генесийнинг «Истории царства» сидан олинган. Бу парчада узоқ давом этган қўзғолондан кейин унинг енгилиши ва Фома Славяниннинг ўлими келтирилган.

4. Т Е М А. ФРАНҚЛАР ДАВЛАТИДА ФЕОДАЛЛАШИШ ЖАРАЕНИ (VII—VIII)

Ушбу темани қуйидаги тахминий план асосида ўрганиш тавсия этилади:

1. Тарихий ёзма манбаларга характеристика.
2. VII ва VIII асрларда деҳқонларнинг хонавайрон бўлиш сабаблари.
3. Франк деҳқонларининг ерга эгалик қилиш ҳуқуқларининг йўқотилиб, қарам деҳқонларга айлантириш усуллари. Прекарий муносабатлари, қуллик, коммендация.
4. Имунитет ёрлиқлари — ғайри иқтисодий йўл билан мажбур қилиш қуроли ва франклар давлатида феодал тарқоқликнинг ривожланиши.
5. Бенефиций ва VIII—IX асрларда франклар давлатида феодал иерархиясининг вужудга келиши.

¹ «Сборник документов по социально-экономической истории Византии», М., 1951, 119—120-бетлар.

Методик кўрсатмалар

Франк давлатида феодал муносабатларининг таркиб топиши масаласи студентларда катта қизиқиш уйғотади. Чунки худди шу қулдорлик тузумининг (илгариги Рим провинцияси Галлияда), уруғ-қабила муносабатларининг емирилиши (Галлияни босиб олган франкларда) ва секин-аста классик феодал муносабатларининг ўрнатилиши ҳолати рўй бераётган эди. Ҳақиқий ишлаб чиқарувчиларнинг феодалларга қарамлик жараёни секин-аста меровинглар даврининг VII асридан бошланиб, бу жараён каролинглар даврининг VIII—IX асрларида кучли тус олди.

Бу бўлимда студент тавсия қилинган адабиётлардаги мавжуд фактик материалларни ўзлаштирибгина қолмай, уни умумлаштиришни ҳам билиши керак. Шундай саволларга жавоб бериш керакки, эркин деҳқон жамоачиларнинг майда ер эгалиги қандай қилиб емирилиб, йирик дунёвий ва черков ер эгалигига айланиши «Сали ҳақиқати» давридаги эркин франк деҳқонининг ўз аллодини йўқотиб, крепостной деҳқонга айлантирилишидаги ва аллоднинг хусусий ер эгалигига айланишидаги имтимой шарт-шароитларни аниқлаши лозим. Бу саволларга жавоб топиш учун қуйидаги манбаларга асосланиш зарур.

1. *Формулалар* — турли битимларни ифодаловчи; ер олди-сотдиси, меҳнат қуроллари, ерни ҳадя қилиш, ўзини тутқун қилиш ва ҳоказолар ҳақидаги ҳужжатларнинг нусхаларидир. Конкрет материалларнинг йўқлигига қарамай, турли мазмундаги битимларнинг тез-тез тузилиб туриши ўша давр учун типик ҳолат ҳисобланиб катта роль ўйнаган.

Формулаларни тўлдиришда унга фақат битим тузувчиларнинг номлари, рақамлар, саналар, жойнинг номи ёзилган. Формулалар франклар давлатининг тарихини ўрганишда муҳим манба ҳисобланади. Биз қуйида баъзи формула тўпламларининг номларини келтирамиз.

Вестгот формулалари — Испанияда VI асрнинг биринчи ярмида пайдо бўлган (VII асрнинг иккинчи ярмида тўлдирилган).

Маркульф формулалари — монах Маркульф томонидан тахминан 700-йилда тўпланган (Франкларнинг MO епископлигидан).

Бурж формулалари — бир қисми 721 йилгача, қолган қисми Буюк Карл даврида пайдо бўлган.

Санс формулалари — Буюк Карл ҳукмронлигининг биринчи йилларида Сансда, *Тур формулалари* — VIII асрда Турда пайдо бўлган.

2. *Престарий* — ҳадянома, қирол инъом қилган ерлар, имтилар, битимлар қайд этилган алоҳида ёрлиқдир. Яна VII асрнинг охири, асосан, VIII—IX асрлар ва ундан ҳам кейинги даврларга оид ёрлиқларни ўз ичига олган картуляриялар тўплами ҳам сақланган.

3. *Капитуляриялар* латинча сўздан олинган бўлиб, боб демакдир; фармон алоҳида параграфларга бўлинганлиги учун шундай деб аталган. Капитуляриялар баъзи бир қудратли шахсларнинг ўз қўл остидаги деҳқонларни эзиш ҳақидаги масалалари қайд қилинган франк қиролларининг ёзма фармонларидир.

Юқорида келтирилган ҳужжатларда деҳқонларнинг ерга эгалик қилиш ҳуқуқларининг йўқолиб бориш жараёни ва катта ер эгалигининг ўсиб бориши ифодаланган.

Деҳқонларнинг майда ер эгалиги емирилиб, тушкунликка учраган бир вақтда, катта дунёвий ва черков ер эгалиги авж олган. Дунёвий феодаллар ҳам, черков монастыр ер эгалари ҳам ўз ерларини қиролдан олган ерларидан ташқари, асосан, эркин деҳқонларнинг ерлари ҳисобига кенгайтирганлар.

Каролинглар давлатида феодал муносабатларнинг ривожланиш жараёнини эркин франк деҳқонининг крепостной деҳқонга айлантириш усулларини — прекарый муносабатлар, коммендация, бенефицийнинг ривожланиши асосида кўриб чиқиш лозим. Энг кўп тарқалган формаларидан бири прекарый¹ муносабатларидир.

Деҳқонларни асоратга солишда қўлланиладиган «прекарый» тартиби меровинглар даврида бошланиб, VIII—IX асрларда жуда кучайган. Прекарый — асл маъноси — илтимосига кўра берилган ер участкаси, катта ер эгаси, ерсиз ёки кам ерли деҳқонга вақтинча

¹ *Прекарый* — икки томондан тузилган битим ҳақидаги ҳужжат. Агар прекарый суровчи томондан ёзилган бўлса, прокарый деб аталади, агар прекарый берувчи ер эгаси томондан ёзилган бўлса престарый деб аталади.

фойдаланиш учун (баъзида бир неча йилга, баъзида умрбод) шартли равишда «прекарий» топширади. Деҳқон бундай ер участкасидан фойдаланганлиги учун дунёвий ер эгаси фойдасига, кўпинча черковга (епископга ёки монастирга) оброк тўлаши ёки баршчина мажбуриятини ўташи шарт эди.

Бундай олди-берди натижасида прекарийчи эркин ер эгалиги ҳуқуқини йўқотиб, дунёвий магнатнинг ёки черков катта ер эгасининг қарамлигига тушиб қолади. Прекарий олган деҳқоннинг ўз ери эса прекарийга айланиб, аста-секин черков йирик ер эгалигининг мулкига қўшилиб кетарди.

Деҳқонлар прекарий битими натижасида, олдинроқ ёки битим тузилган пайдан бошлаб ерга эгалик қилишдан маҳрум бўладилар ва хўжайинга ер билангина боғлиқ бўлиб қолмай, кўпинча ўзларининг шахсий эркинликларини ҳам йўқотадилар. Фойдаланиш учун черковдан прекарий олган деҳқонларнинг аҳволи ерга боғланган ва хўжайинга бирор хил мажбуриятни адо этадиган римлик колонлар, литлар ва қуллар аҳволига ўхшаб қолади. Баъзи бир прекарий ёрлиқлари аллод эгаларини, прекарий қарамлиги муносабатига ўтишга мажбур қилган сабабларни тушунтириш имкониятини ҳам беради. Студент яна ҳужжатларда қандай прекарий турлари бўлганлигига ҳам аҳамият бериши керак. Бир неча прекарий турлари мавжуд бўлиб; пожалованний — қачонки эркин деҳқон ўз еридан маҳрум бўлгач, йирик дунёвий ёки черков ер эгасига шартли фойдаланиш учун унга ер беришни сўраб мурожаат қилади. Қуйида келтирилган ҳужжатда аниқ изоҳланадики, прекарийчи шу пайтдаёқ қарам кишига — колонга айланади. «Менинг доимий хўжайиним фалончига. Доимий муҳтожлик ва иш топиш имкониятига эга бўлмаганим туфайли, сизнинг қудратли диёнатингизга мурожаат қиламан, фалончига ишлаш учун поместьенгиздан прекарий сифатида ер участкаси берсангиз. Сизнинг қудратингиз менинг илтимосимни бажара олади... Ушбу прекарий ёрлиғи билан ваъда қиламанки, ажратилган ер учун ҳеч қачон, ҳеч қандай қаршилиқ кўрсатишга ҳаракат қилмайман ва зарар келтирмайман, балки сизга ҳар томонлама фойда келтираман. Колонларга хос десятина ва бошқа солиқларни ҳар йили тўлаш мажбуриятини оламан...» («Хрестоматия по истории средних

веков». Н. П. Грацианский ва С. Д. Сказкин таҳрири остида, 1-жилд. М., 1953, 148—149- бетлар).

Қайтариб бериладиган (прекарий возвращенный) прекарийда қашшоқликка тушиб қолган эркин деҳқон ўзининг ерини черков ёки йирик ер эгаси ихтиёрига беради ва уни прекарийчи ҳуқуқида қайтариб олади. Буни престарная ёрлиғи тўлиқ исботлайди. Бу ҳужжатда ер ёки мулк кимгадир фойдаланиш учун бериледи. Бу масалада ер эгаси «ихтиёрий битим» асосида ўзининг ер участкасини черков ёки монастрга топширади ва уни энди фақат ҳаётий фойдаланиш ҳуқуқига асосланиб қайтариб олади.

Прекарий пировардида эркин деҳқоннинг ерга эгаллик ҳуқуқини йўқотиб феодал ер эгалининг ўсишига олиб келади. Ҳужжатларнинг қуйида келтирилган параграфларида капитуляриядан парчалар келтирилади. Бу ҳужжатлар шунинг билан характерлики, бунда дунёвий ва черков йирик ер эгалари майда эркин ер эгаларининг ери ҳисобига ўзларининг мулкларини кенгайтиришдаги мажбур қилиш усуллари аниқ кўринади. Эркин ер эгалари ўз ерларини ва шахсий эркинликларини йўқотиб, қарам деҳқонларга айланадилар. Ф. Энгельс бундай аҳволни шундай таърифлайди: «Урушлар ва талончилик орқасида хонавайрон бўлган франк деҳқонлари янгидан вужудга келган зодагонлардан ёки черковдан ҳимоя излашга мажбур эдилар, чунки қирол ҳокимияти жуда ожиз бўлгани учун уларни ҳимоя қила олмас эди, лекин деҳқонларга бундай ҳимоя жуда қимматга тушар эди. Улар, илгариги галл деҳқонлари сингари, ўзларига қарашли ер участкасига эгаллик қилиш ҳуқуқини ҳомийларига бериб, кейин бу участкани ҳар хил ва ўзгариб турадиган шартлар билан, лекин мажбуриятларни бажариш ва оброк тўлаш эвазига, ҳомийлардан омонат қайтариб олишлари лозим эди; улар шу тариқа қарамликка тушганларидан кейин ўз шахсий эркинликларини ҳам оз-оздан йўқота борар эдилар, бир неча бўғиндан кейин уларнинг кўпчилиги крепостнойларга айланган эди». (Ф. Энгельс. «Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши», 187-бет.)

Айрим ҳужжатлар қарам франк деҳқонларнинг шундай турини изоҳлайдики, булар коммендация¹ қа-

¹ Коммендация — латинча со е а о, сўздан олинган «ҳомий» демакдир.

рамлигидаги деҳқонлардир. Коммендация муайян шартлар билан «ҳомий» фойдасига турли хизматларни бажариш ва ўз ерини «ҳомий»га бериб, шартли ушлаб турувчи шаклида уни қайтариб олиш, деҳқонларнинг феодаллар «ҳомий»лиги остига ўтиш формаларидан бири бўлиб, бу тартиб VII—IX асрлардан бошлаб Европада кенг ёйилган эди. Кўпинча куч билан ана шундай қилишга мажбур этиладиган деҳқонлар учун шахсий эркинликни йўқотиш — бир томондан, деҳқонларнинг асоратга тушишига, иккинчи томондан, феодал муносабатларнинг мустаҳкамланишига имкон беради.

Коммендация тартибининг деҳқонларни қанчалик асоратга туширганини қуйидаги «ўзини бировга ҳомийликка топширувчи ҳақидаги» ҳужжат аниқ исботлайди: «Улуғ хўжайин фалончи, мен фалончидан. Ҳаммага яхши маълумки, менинг ейишга овқатим, кийишга кийимим йўқ. Шунинг учун мен сиздан, ўзингизнинг ҳомийлигингизга олишга розилик беришингизни сўрадим; мен шу шарт билан шундай қилдимки, сиз, мени озиқ-овқат ва кийим-кечак билан таъминлаб ёрдам берсангиз, бунга яраша мен, сизга хизмат қилиб, сизнинг гапингиздан чиқмайман, сизнинг ҳукмронлигингиздан ва сизнинг ҳомийлигингиздан чиқиш ҳуқуқига эга бўлмайман, ҳаётимнинг охиригача сизнинг ҳукмронлигингиз ва муҳофазангизда қоламан». («Хрестоматия по истории средних веков». Н. П. Грацианский ва С. Д. Сказкин таҳрири остида, 1-жилд, М., Соцэкгиз, 1961, 433-бет). Коммендация ҳам пировардида прекарий олиб келган натижаларга олиб келади — эркин деҳқонлар қарам кишиларга айланадилар.

Ҳужжатларда аввалги эркин жамоачи деҳқонларни крепостной деҳқонларга айлантиришнинг турли усуллари ҳам изоҳланади. Деҳқонларнинг ерлари феодаллар қўлига ўтиб, улар ўз мулкларидан маҳрум бўлиб, пировардида шахсий мустақилликларини ҳам йўқотадилар. Айрим ҳужжатларда крепостной деҳқонларнинг аҳволи ҳам тасвирланади. Феодаллар деҳқонларга ўзларининг «ерлари, яйлов ва сувлари» сингари мулк сифатида қарайдилар. Епископ, аббат ва бошқа руҳоний йирик ер эгалари бу деҳқонларни ўзаро алмаштиришлари, уларни бир-бирига беришлари, болаларни бўлиб олишлари мумкин бўлган.

Капитуляриядан келтирилган парчаларни ҳам ҳар томонлама чуқур таҳлил қилиш зарур. Руҳоний ва

дунёвий йирик ер эгаларининг деҳқонларни ўзларига буйсундиришда қандай йўл ва усуллардан фойдаланганликларини аниқ, ҳар томонлама изоҳлаб бериш лозим. Келтирилган манбаларга асосланиб, эркин жамоачиларни феодал қарамликка олишда мажбур қилиш воситасидан фойдаланганлигини кўрсатиш зарур. Баъзи ҳужжатлар деҳқонларни иқтисодий қарамликда сақлашдаги давлатнинг ролини кўрсатади. Франк давлатининг феодал характерини аниқ тасаввур қилиш учун иммунитет муаммоларини ҳам ўрганиш зарур.

Иммунитет фақат айрим ер эгаларига бериладиган сиёсий ҳуқуқлар (солиқ солиш, суд қилиш, ҳарбий ҳуқуқлар) йиғиндисигина бўлмай, балки ҳады қилинган территорияларга эгалик қилиш ҳамдир. Иммунитет ғайрииқтисодий йўл билан мажбур қилишда ва деҳқонларни крепостнойлаштиришда ўзинга хос муҳим восита ҳамдир. Иммунитет феодаллар сиёсий мустақиллигининг кучайишига, каролинглар империясининг бора-бора сиёсий жиҳатдан барҳам топиши учун замин тайёрлашга ёрдам беради.

Қирол Пипиннинг муқаддас Пётр ва Павелнинг Вормс черковига ёрлиғи ҳужжати иммунитет ҳақидаги фикримизни тўлиқ тасдиқлайди.

«Вормс епископи, қирол Дагоберт томонидан черковга эҳсон қилинган имтиёзлар ҳақидаги маълумотларни бизга етказди. Бунда ҳеч қандай давлатнинг амалдор шахслари на суд масалаларини эшитишга, на суд жарималарини ундириш учун черков территориясига кирмасликлари, (давлатнинг амалдор шахслари) руҳонийлардан ҳарбий хизмат ўташни талаб қилмасликлари лозим, қачонки, қирол фойдаси учун ҳарбий юришга бориш зарурияти туғилса, руҳонийлар ўзларининг епископлари билан ҳарбий юришда иштирок этишлари лозим, улар руҳонийлардан ҳеч қандай солиқ ва мажбуриятлар талаб қилмасликлари лозим, графлар ва бошқа суд амалдорлигидаги шахсларнинг руҳонийларга нисбатан ҳамма ҳукмронликларини қирол Дагоберт худо, Муқаддас Пётр ва Павелга топширди. Биз ҳам буйруқ берамизки, давлатнинг амалдор шахслари Вормс черковининг на ҳамма мол-мулкига, на поместьесига зарар келтирмасликлари, унинг поместьесига яшовчи на руҳонийлардан, на аббатлардан ҳеч қандай тўлов ва мажбурият талаб қилмасликлари лозим. Черков ва унинг епископи бузилмас иммунитет

ҳуқуқига кўра, уларга топширилган суд жарималаридан ва ҳамма мажбуриятлардан фойдаланишлари лозим ва бизнинг бирор графимиз ёки вакилимиз муқаддас Пётр ва Павел черкови руҳонийлари устидан ҳеч қандай ҳукмронликка эга бўлмасликлари керак. Черковнинг ҳамма мол-мулкларига черков ва унинг епископлари ва амалдор шахслари тинчгина эгалик қилсинлар, улар черков руҳонийларига ҳеч қандай бож тўламасликлари, мажбуриятларни ўтамасликлари ва уларга бирор зарар келтирмасликлари лозим» («Социальная история средневековья». Е. Н. Косминский ва А. Д. Удальцов таҳрири остида. 1-жилд, М. — Л., 1927. 196-бет).

Бу даврда ҳарбий бенефецийлар системаси ҳам авж олиб борди. Бенефеций ер инъом қилиш бўлиб, VIII асрнинг биринчи ярмида франклар давлатида кенг тарқалган. Бенефеций формасида бериладиган ер участкаси ундаги қарам деҳқонлар билан бирга муайян хизматни, кўпинча ҳарбий хизматни бажариш шарти билан олувчининг (бенефициарийнинг) умрбод фойдаланишига ўтар эди. Инъом этувчи ёки бенефициарий ўз мажбуриятини бажармаган ёки хўжаликни ўз ҳолига ташлаб қўйган тақдирда бенефеций мулкдорга ёки унинг ворисига қайтарилиши керак бўлар эди ва бенефеций муносабатларини тиклаш учун қайта инъом этиш талаб қилинар эди. Фақат қирол ҳокимиятигина эмас, балки черков, шунингдек, йирик магнатлар ҳам ерларни бенефеций тариқасида тақсимлаганлар. Бенефеций системаси феодаллар синфининг шаклланишига, деҳқонлар оммасининг асоратга тушиб қолишига, вассаллик муносабатлари ва феодал иерархиясининг ривожланишига имкон берди, кейинчалик бенефецийлар умрбодликдан мерос бўлиб ўтадиган ленга (феод) айланди.

Бенефеций тартиби Буюк Карл даврида жуда кучайди. Бу даврга келиб эркин деҳқонларнинг заифлашуви ва тушкунликка учраши натижасида деҳқонлар ҳарбий хизматни ўташга тобора камроқ чақирилди. Бенефициарийларнинг кўпчилиги катта ер эгаларига — магнатларга қарам эдилар. Магнатлар урушга одатда содиқ кишилардан бутун-бутун отрядлар олиб келардилар. Айни замонда вассаллик ҳам кенг жорий этилиб борди. Нисбатан йирик бўлмаган мулк эгаси йирик ер эгасидан ўзининг қарам бўлганлигига мажбуран иқрор бўлиб, унинг «вассали»га айланган. Ҳомий-

лик қилган катта ер эгаси эса, унинг «сеньори» бўлган. Агар аввал бундай вассаллик тартиби бутунлай иқтисодий шароит билан боғлиқ бўлиб, хусусий ҳуқуқ акти бўлган бўлса, замон ўтиши билан IX асрнинг иккинчи ярмиданоқ вассаллик зарурий бўлган ва қирол буйруғи ҳар бир одамнинг албатта ўзининг сеньори бўлишини қайд қилган. IX асрда қирол амалдори ҳузурида турган кишиларнинг ким эканлигини аниқлаш керак бўлса, одатда, ундан унинг номи нима ва сеньори ким деб сўраганлар. Демак, вассаллик муносабатлари шунчалик зарур бўлган. Умуман, VIII—IX асрларда эркин франк деҳқонининг крепостнойга айланиши ва йирик ер эгалигининг ўсиш жараёни тез суръатлар билан борган. Собиқ эркин деҳқонларнинг ерсизланишини ва ер муносабатларида ҳақиқий ўзгаришларининг оммавий равишда юз берганлигини тасдиқловчи турли хил ҳужжатлар кўп миқдорда бизгача етиб келган. Эркин деҳқон қашшоқлашган ва ярим қарам крепостной деҳқонга айланиб, йирик ер эгасининг ерида яшаган. Черков ер эгалигининг ўсиши, айниқса, тез суръатлар билан борган. Черков намояндалари турли-туман воситалардан ўз бойликларини кўпайтириш учун фойдаланганлар. Майда ер эгасига нисбатан кўп вақтда улар тўғридан-тўғри зўрлик ва қўрқитиш воситаларини ишлатганлар. У дунёдаги худо азобларини илгари суриб, деҳқоннинг қўрқувидан фойдаланганлар. Қачондир, кимнингдир томонидан бирор ерни черковга берганлиги ҳақида ёрлиқлар тузганлар. Шунга ўхшаган ҳийланайранглар билан черков намояндалари жуда катта ер-мулкларни ва пул бойликларини қўлга киритганлар.

Манбалар

Прекарий. Қайтариб берилган прекарий.
Сен-Галлен монастрининг 838 й. ёрлиғи¹

Муқаддас Галла монастрининг шафқатли аббати Бернвик. Бизнинг биродарларимиз ва бизнинг Пуатон

¹ «Хрестоматия по истории средних веков». 1-жилд, 1961, 431-бет.

фогтининг¹ розилиги билан Вольвинга, биз, ҳады сифатида келтирган жойни прекарий сифатида қайтариб беришга қарор қилдик, номлари келтирилган жойлар (етти ном — Вейнфельден ва бошқалар), бу жойларда нимаики бўлса: уйлар, қурилишлар, кўллар, ўрмонлар, жонли ва жонсиз ҳамма нарсалар, ишланган ва ишланмаган ерлар, унинг ҳады ёрлиғида нимаики бўлса ҳаммасини, яъни мулкларини шундай шарт билан олсинки, ҳар йили чиниш — икки денарий тўласин. Унинг қонуний меросхўри ҳам агар худодан уни олиш имконига эга бўлса, худди шундай қилинсин.

**Прекарий
Прекарий ёрлиғи²
(Вестгот формуласи № 36, VII аср³)**

Менинг доимий хўжайиним фалончига. Доимий муҳтожлик, иш ҳақи топиш имкониятига эга бўлмаганим туфайли сизнинг қудратли диёнатингизга мурожаат қиламан; фалончига ишлаш учун поместьенгиздан прекарий сифатида ер участкаси берсангиз. Сизнинг қудратингиз менинг илтимосимни бажара олади... Ушбу прекарий ёрлиғи билан ваъда қиламанки, ажратилган ер учун ҳеч қачон ҳеч қандай қаршилик кўрсатишга ҳаракат қилинмайди ва зарар келтирилмайди, балки ҳамма томонлама сизга фойда келтирилади. Колонларга хос десятина ва бошқа солиқларни ҳар йили тўлаш мажбуриятини оламан..

Агар мен, ушбу прекарий ёрлиғининг шартларини эсдан чиқазиб, ваъда қилинганлардан ниманидир бузишга журъат этсам... Сиз кўрсатилган ердан мени ҳайдаб юборишга тўла ҳуқуққа эгасиз ва янгидан уни ўз истаганингизча бошқаришингиз мумкин.

¹ *Фогт* — черков ташкилотларига қарам кишилар устидан суд ва маъмурий функцияларни амалга оширувчи амалдор руҳоний шахс. Деҳқон жамоаларига ҳомийлик қилувчи фогт, амалда уларни ўзига бўйсундириб, кейинчалик жамоа ерларини ўзининг хусусий мулкига айлантиради.

² «Хрестоматия по истории средних веков». Н. П. Грацианский ва С. Д. Сказкин таҳрири остида, 1-жилд 3- нашри, Учпедгиз, М., 1953. 148—149- бетлар.

³ Бу формула Испанияда тузилган Вестгот тўпламига кирган, лекин унда ёритилган жараёнлар франк давлати учун ҳам жуда характерлидир.

Прекарий ёрлиғи (Рейхенау формуласи., VIII аср охири, № 17)¹

Муҳтарам хўжайини ва фалончи монастырь аббати... Маълумки, ҳозир марҳум фалончи, фалон жойда нимага эга бўлса, ҳаммасини фалон монастырга, фалон муқаддас черковга ҳадя қилди ва ундан кейин унинг ўғиллари ўлгунча унга эгаллик қилиб, қанча бўлса шунча чиниш тўлашини сўради. Ҳозирги пайтда унинг ўғли фалончи илтимос қилиб мурожаат қиладики, белгиланган ер унинг ўлиmidан сўнг, унинг ўғилларига умрбод фойдаланишга топширилсин.

Бунга биз шарт билан ўзимизнинг розилигимизни билдирамизки, белгиланган фалончи ҳар йили худди ўша катта ҳажмдаги тегишли чинишни тўлаб туриши лозим.

Тақдим қилиш (престарний) ёрлиғи²

Ёрлиқнинг номи — *prasto* (тақдим қилмоқ, ёки топширмоқ) деган лотинча сўздан олинган. Бу ҳужжатда ер ёки мулк кимгадир фойдаланиш учун берилади. Бу масалада ер эгаси «ихтиёрий битим» асосида ўзининг ер участкасини монастырга топширади ва уни энди фақат ҳаётий фойдаланиш ҳуқуқига асосланиб қайтариб олади.

Мен аббат фалончи фалончи аёлга, маълумки сен фалон округдаги ўзининг мулкингни яқинда муқаддас Марнянинг монастырига топширдинг ва бунинг учун биздан ва юқорида номи келтирилган монастырдан (сенга) прекарий беришни сўрадинг, мана шу ёрлиқ билан сенга топширдик, сен ҳозирча тирикликда шу ерга эгаллик қилиб, фойдаланиб ушлаб туриш ҳуқуқига эга бўлган ҳолда, ҳеч бир ҳолатда уни ўзгага бериш ҳуқуқига эга бўлмай, агар бунга қилишга жазм қилсанг шу замониёқ ер тортиб олинади. Шундай бўлгандагина ёрлиқ мустақкам бўлишлиги учун биз қўлимизни қўямиз.

¹ Н. П. Грацианский. Западная Европа в средние века. М. —Л., 1926. 35-бет.

² И. П. Грацианский. Западная Европа в средние века. Источники социально-экономической истории. М., —Л., 1925, 34-бет.

(Анжер формуласи; VI аср охири)¹

Менинг хўжайиним фалончига ва унинг хотини фалончига мен фалончидан. Мен гуноҳ билан ўраб олинганлигим учун сизнинг буюмларингизга ўғирлик қилдим, эркинлигимни тўлиқ сизга бўйсиндириб, қулликка солиб. сизни рози қилишдан бошқача чорам йўқ.

Мана мен ҳеч қандай мажбур қилишларсиз ва буйруқларсиз тўлиқ ҳолда ўз хоҳишим билан ўзимни қулликка топшириб, Сизга бўйсинаман. Мен сиздан, ўзим белгилаган ўшанча солид ҳақни олишим керак, сиз эса ҳозирдан бошлаб, ўзингизнинг қўл остингиздаги қуллар сингари керагича, менинг устимдан ҳам тўлиқ ҳукмронлик ўрнатишингиз мумкин. Агар мен ўзим, ёки менинг қариндошларимдан ёки бегоналардан бирортаси менинг хоҳишим билан бўлган бу сотилишимга қаршилиқ кўрсатишга қарор қилса, сенга ва хазиангага шунча солид «жарима» тўласин, бу сотилиш эса ўзгаришсиз қолсин.

Прекарий ёрлиғи (Бурж формуласи, VIII аср, № 2)²

Бизнинг хўжайинимиз фалончига ва хўжайинимизнинг хотини фалончига. Маълумки, бизга қарашли бу ерни бизнинг отамиз эгаллаб, сизга прекарий ёрлиғини ёзган, буни биз ҳам такрорлаймиз, қўлимиз билан тасдиқлаймиз ва итоаткорона сўраймизки, сизнинг диёнатингиз шу ерни бизга эгаллаш учун розилик берса. Бу ерни эгаллашимиз эса, сизга ҳам, сизнинг меросхўрларингизга ҳам ҳеч қандай зарар келтирмайди, биз бу прекарий ёрлиғини сизга топшириб, ваъда берамизки, агар қачондир бир вақт, бу ёрликдаги шартга хилоф равишда, сизнинг томондан айтилган ҳамма хизматларингизни бажара олмаса, ёки сизнинг номингиздан, бошқарувчингизнинг буйруқларини, ёки бизнинг эгаллаб турган ер сизнинг мулкингиз эмас десак, у ҳолда виждонсиз босқинчилар каби қонуннинг ҳамма қаттиқ талаблари бўйича сизга жарима тўлашга мажбур бўламиз ва сиз ҳеч қандай судга мурожаат қилмай, бизни у жойдан ҳайдаб чиқаришда тўлиқ ҳуқуққа эга бўласиз.

¹ Хрестоматия по истории средних веков. Н. П. Грацианский ва С. Д. Сказкин таҳрири остида, 1- жилд, 3- нашрн, Учпедгиз, М., 1953, 152- бет.

² Социальная история средневековья. Е. А. Косминский ва А. Д. Удальцов таҳрири остида. М. — Л., 1927, 142—150- бетлар.

Бировнинг мулки ёки эркинлиги қонунсиз ҳолда кучли шахслар томонидан зўрлик билан тортиб олинганлиги ҳақида буйруқ.

(Империя формуласи, № 5, IX асрнинг биринчи ярми)¹

Келгусида ва ҳозирда бизга содиқ бўлган кишиларнинг ҳаммасига маълум қиламизки, фалон округнинг фалон қишлоғида яшовчилар фалончи граф уларнинг эркинликларини қонунсиз тортиб олганликлари ҳақида шикоят қилишди. Биз эса қидириб, аниқлаб уларни қонунсиз қуллик асоратидан бартараф қилиш ва аввалги эркин ҳолатига қайтариш учун ўзимизнинг содиқ вакилларимиз фалончи фалончиларга ҳақиқатни топиб, маълумотларни аниқлаб ва бу ҳақда хабар бериши учун буйруқ бердик. Текширилиб хабар қилинган, айтилган одамлар ва уларнинг қариндошлари, ... уларнинг авлодлари, шундай йўл билан қонунсиз қулликка солинганлар келгусида ва ҳозирги кунда шу бизнинг мурувватимиз билан эркинликка эга бўлсинлар ва ўзларининг эркинлик ҳолатларига бизнинг садоқатли бирон кишимиздан ҳеч қандай зарар сезмасинлар деган мақсадда бизнинг ҳукуматимиз улар ҳақида фармон чиқаради.

Мажбурият
(Сан формуласи, № 3, VIII аср охири)²

Менинг биродар хўжайиним фалончига. Менинг жуда зарур илтимосимни рад қилмай шунча солид пул қарз бердинг. Мен эса шунча йил мобайнида қачон сенга керак бўлса, ҳафтада шунча кун сенинг буйруғинг билан ишлаб бериш ҳақидаги мажбуриятни тузишни ва тасдиқлашни сендан сўрадим. Агар мен буни бажармасам, ёки эътиборсизлик ва дангасалик қилсам, ёки муддат ўтгунча ўз аҳволимга ўзгартирсам, ваъда бераманки, шу мажбурият кучи билан мени қайси жойда топсанг, суднинг иштирокисиз, сенинг буйруғингни мен икки баровар қониқтираман; қачон белгиланган муддат тугаса, мен қарзни қайтараман, менинг мажбуриятимни сен менга қайтариб берасан.

¹ Н. П. Грацианский. Западная Европа в средние века. М. — Л., 1925, 35-бет.

² Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы. М., Госюриздат, 1961, 50-бет.

Қуллик ёрлиғи (Сан формуласи, VIII аср, № 4)¹

Менинг биродар хўжайиним фалончига. Ҳаммага маълумки, жуда қашшоқлик ва оғир ташвишлар туфайли кийинишга кийимим йўқ, қандай кун кечиришни билмайман... Шунинг учун менинг илтимосимни, сиз буюк зот, қайтармадингиз, ўзингизнинг пулингиздан шунча солид бердингиз. Менинг бу солидларни тўлашга ҳеч нарсам йўқ. Шунинг учун мен сизга ўзимнинг шахсий эркинлигимни қулликка топшириб тасдиқлашингизни сўрайман.

Ҳозирдан бошлабоқ сиз ўзингизнинг ҳақиқий қулларингиз устидан қандай кенг ваколатга эга бўлсангиз, менинг устимдан ҳам шундай ҳукм қилишга тўла ҳуқуқлисиз, шахсан: сотиш, алмаштириш, жазолаш ва ҳоказо. Агар менинг айтганим бўлмаса, мен ёки менинг авлодларимдан бирортаси ёки кимдир бошқа бирор киши бунга қарши чиқса сизнинг хазинангизга шунча утций жарима тўласин, бу қуллик эса ўзгаришсиз қолсин.

Капитуляриядан парчалар

Капитулярлар — VIII — IX асрлардаги франк қиролларининг буйруқ ва фармонлари. Улар франклар давлатининг ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг кўп томонларига, қисман феодаллар томонидан деҳқонларнинг эксплуатация қилиниши масалаларига ҳам тааллуқли.

776 йил капитуляриясидан²

1- боб. Биринчидан, биз ҳаммамиз қарор қилдик, баъзи кишилар томонидан ўзини, хотинини, ўғилларини ва қизларини қулликка берувчи мажбуриятли ёрлиқлар қаердан топилса, йўқотилсин ва улар илгаригидек эркин бўлишсин.

Муқаддас Андрейнинг Вьенский монастри капитуляриясидан гаров ёрлиғи (XI аср боши)³

Исо номидан мен, Арегия ва менинг ўғлим Амальфред билан менинг қизларим Аальборга ва Кассоенда-

¹ «Хрестоматия по истории средних веков». С. Д. Сказкин таҳрири остида, 1-жилд, М., Соцэҗгиз, 1961, 435-бет.

² Хрестоматия по истории средних веков. С. Д. Сказкин таҳрири остида. М., Соцэҗгиз, 1961, 435-бет.

³ Н. П. Грацианский. Бургундская деревня в X—XII столетиях. М., 1935, 68-бет.

лар билан; Ротбад исмли кимса ва унинг хотини Аальбурди ва унинг қизлари ва унинг ўғиллари номига, Арборатда жойлашган бизнинг қонуний мулкимиз токзорни ер участкаси билан 3 модий донга гаровга берамиз, биз сизга уч модий донни тўлагунга қадар, сиз бу токзорга эгалик қиласиз. Мен, Ротбард менинг хотиним ва менинг ўғилларим ва қизларим, сиз ўз хоҳишингиз билан мулкингизни гаровга қолдирганлигингиз учун, бошқа 5 модийни раҳмдиллик шарти юзасидан кечамиз. 3 модий донни, муқаддас Юлиан байрамидан ҳисоблаб тўрт йил ичида тўлайсиз. Агар тўла-масангиз, биз сиздан 8 модий ва 8 секстарий қилиб ундириб оламиз.

803 йил капитуляриясидан¹

Агар ўзини бошқа бировнинг ҳукмронлигига гаровга қўйган эркин киши кимга бўлса ҳам қандайдир зарар келтирса, уни гаровга олган одам келтирилган зарарни қопламасин ёки суд мажлисига қўйилган одамни гаровга олганлиги учун берган қарзи билан бирга эркинликка қўйиб юборсин. Зарар келтирган киши эркинликка чиққач келтирилган зарарга қараб жарима тўласин. Агар ўзини гаровга қўйганга қадар эркин аёлга уйланган бўлса ва ўғилларга эга бўлса, улар эркин бўлишсин.

810—11 йиллардаги капитулярийдан²

3- боб. Агар қандайдир эркин киши бошқа бир кишига зарар келтирса, кейин унинг учун тўлиқ жарима тўлай олмаса, тўлиқ жарима тўлагунгача ўзини ўзи қул қилиб гаровга топширсин.

Коммендация³

(Тур формуласи, № 43, VIII аср)

Ўзини бошқа бировнинг ихтиёрига ҳомийликка (коммендация) топширувчи ҳақида.

«Юксак хўжайин фалончига мен фалончидан. Ҳам-

¹ Хрестоматия по истории средних веков. С. Д. Сказкин таҳрири остида, 1- жилд, Соцэжгиз, 1961, 435- бет.

² Социальная история средневековья. Е. А. Косминский ва А. Д. Удальцов таҳрири остида, 1- жилд М., — Л., 1927, 184- бет.

³ Хрестоматия по истории средних веков. С. Д. Сказкин таҳрири остида, 1- жилд. М., Соцэжгиз, 1961, 433- бет.

мага яхши маълумки, менинг ейишга овқатим, кийишга кийимим йўқ. Шунинг учун мен Сиздан ўзингизнинг ҳомийлигингизга олишга розилик беришингизни сўрадим; мен шу шарт билан шундай қилдимки, сиз мени озиқ-овқат ва кийим-кечак билан таъминлаб ёрдам берсангиз, бунга яраша, мен сизга хизмат қиламан ва сизни рози қиламан ва мен ҳозирча тирик эканман... сизга хизмат қилиб, сизнинг гапингиздан чиқмайман, сизнинг ҳукмронлигингиздан ва сизнинг ҳомийлигингиздан чиқиш ҳуқуқига эга бўлмайман, ўзимнинг бутун ҳаётимда сизнинг ҳукмронлигингиз ва муҳофазангизда қоламан. Бизнинг бирортамиз ушбу битимни бузишни истар эканмиз иккинчи томонга шунча солид тўлашимиз керак ва бу битим доимий ўзгаришсиз қолиши зарур». Шунингдек улар иккита бир хил мазмундаги ёрлиқни тасдиқлашга ва қўл қўйишга ҳам шартлашадилар.

Иммунитет

**Қирол Хильдеберт III нинг Анжердаги муқаддас
Сергий ва Медард монастирларига тахминан
705 йилдаги ёрлиғи¹**

«Буюрамиз на сиз, на сизнинг ёрдамчиларингиз, на сизнинг ўринбосарларингиз ва суд ҳокимияти томонидан ажратилган бирор киши, на маъмурий ишларни бажариш, на суд жарималарини ундириш, на суд ишларини эшитиш учун, монастир территориясига киришни хаёлларига келтирмасинлар ва сизлардан бирортангиз монастирь хазинасидан бирор нарсани талаб қилиш ва олишни хаёлингизга келтирманг, фақат ҳар йили ҳозирги пайтда ва келгусида аббатнинг ўзи ёки унинг бошқарувчиси орқали хазинага 12 солид ўтказиб туришингиз лозим.

**Қирол Пипиннинг муқаддас Пётр ва Павелнинг
Вормс черковига ёрлиғи²**

Вормс епископи қирол Дагоберт томонидан черковга эҳсон қилинган имтиёзлар ҳақидаги маълумотларни бизга етказди. Унга кўра давлатнинг амалдор шахслари

¹ Социальная история средневековья. Е. А. Косминский ва А. Д. Удальцов таҳрири остида. М. — Л., 1927, 195-бет.

² Социальная история средних веков. Е. А. Косминский ва А. Д. Удальцов таҳрири остида, 1-жилд. М., — Л., 1927, 196-бет.

на суд масалаларини эшитишга, на суд жарималарини ундириш учун черков территориясига кирмасликлари керак, (давлатнинг амалдор шахслари) руҳонийлардан ҳарбий хизмат ўташни талаб қилмасликлари лозим, қачонки қирол фойдаси учун ҳарбий юришга бориш зарурияти туғилса, руҳонийлар ўзларининг епископлари билан ҳарбий юришда иштирок этишлари лозим, улар руҳонийлардан ҳеч қандай солиқ ва мажбуриятлар талаб қилмасликлари лозим, графлар ва бошқа суд амалдорлигидаги шахсларнинг руҳонийларга нисбатан ҳамма ҳукмронликларини қирол Дагоберт худо ва Муқаддас Пётр ва Павелга топширди. Биз ҳам буйруқ берамизки, давлатнинг амалдор шахслари Вормс черковининг на ҳамма мол-мулкига, на поместьесига зарар келтирмасликлари ва унинг поместьесида яшовчи на руҳонийлардан, на аббатлардан ҳеч қандай тўлов ва мажбурият талаб қилмасликлари лозим. Черков ва (унинг) епископи бузилмас иммунитет ҳуқуқига кўра уларга топширилган суд жарималаридан ва ҳамма мажбуриятлардан фойдаланишлари лозим ва бизнинг бирор графимиз ёки вакилимиз муқаддас Пётр ва Павел черкови руҳонийлари устидан ҳеч қандай ҳукмронликка эга бўлмасликлари керак. Черковнинг ҳамма мол-мулкларига черков ва унинг епископлари ва амалдор шахслари тинчгина эгалик қилсинлар, улар черков руҳонийларига ҳеч қандай бож ва мажбуриятлар тўлаттирмасликлари, уларга бирон зарар келтирмасликлари лозим.

Иммунитет

(Буюк Карлнинг капитуляриясидан, 803 й.)

3- боб. Агар кимки, иммунитет ҳуқуқига қандай бўлмасин зарар келтирса, 600 солид ҳажмда жарима тўлаши шарт. Агар кимки, иммунитет ҳуқуқига эга бўлган территорияда ўғирлик қилса ёки одам ўлдирса, ёки бошқа бирор жиноят қилса, лекин иммунитет ҳуқуқига эга бўлган территорияда яширинса, граф, епископдан, аббатдан ва уларнинг ўринбосарларидан унга жиноятчини топширишни талаб қилсин. Агар у жиноятчини топширишни истамаса ва қаршилик кўрсатса, биринчи марта 15 солид жарима тўлашга ҳукм қилинади. Агар иккинчи марта чақиртирганда ҳам топширишни

¹ Социальная история средневековья. Е. А. Косминский ва А. Д. Удальцов таҳрири остида, 1-жилд, М. —Л., 1927, 184-бет.

истамаса, 30 солид тўлашга мажбур этилади. Агар учинчи чақиришда ҳам (топширишни) истамаса, унда иммунитет ҳуқуқига эга бўлган территорияда уни сақлаб турган ва топширишни истамаган шахс жиноятчининг келтирган ҳамма зарарини тўлаши лозим. Бундай ҳолда графнинг ўзи иммунитет территориясида истаган жойда жиноятчини таъқиб қилиш ҳуқуқига эга. Агар графга биринчи марта талаб қилингандаёқ, жиноятчининг иммунитет территориясида бўлганлиги, лекин қочиб кетганлиги ҳақида жавоб берилса, (иммунитет) унинг қочишига ёрдам бермадим деб, қасам ичса, унга бу ишда бошқа танбеҳ бермаслик керак. Агарда графнинг кириб келиши билан иммунитет территориясида бирортаси унга қаршилик кўрсатишга жазм қилса, оломон тўпласа, граф бу ҳақда қиролга хабар қилиши лозим... ва у ерда, иммунитет ҳуқуқини бузган кишига ҳам, оломон тўплаб графга қаршилик кўрсатган кишига ҳам 600 солиддан жарима тўлаш белгиланади.

5-Т Е М А. VIII—IX АСРЛАРДА ФЕОДАЛ ПОМЕСТЬЕСИ

Ушбу темани қуйидаги тахминий план асосида ўрганиш тавсия этилади:

1. Ёзма манбаларга характеристика.
2. Поместье хўжалиги.
3. Поместьеда ҳунармандчиликнинг ташкил қилиниши.
4. Поместьенинг бозор билан боғлиқлиги.
5. Қарам деҳқонларнинг состави.
6. Манс (надель) системаси ва феодал рента.
7. Поместьеда бошқариш тартиби.

Методик кўрсатмалар

Бу темага оид манбалар VIII—IX асрларда Франклар давлатида ерга эгалик қилиш муносабатларида туб ўзгариш бўлганлигини, ерга бўлган феодал ҳукмронликнинг узил-кесил ўрнатилганлигини кўрсатади. Манбалар эркин деҳқон жамоалари ўрнида феодал поместьеси вотчинаси вужудга келганлигини кўрсатади, феодал қарам деҳқонларни эксплуатация қилиш, феодал ренталари — оброк ва баршчина формасида, деҳқонларнинг қўшимча меҳнатини ўзлаштириб олиши учун катта ер эгаларига хизмат қилганлигини кўрсатади.

Каролинглар даврида тўлиқ ҳолда ташкил топган йирик феодал ер эгалигининг тузилиши хилма-хил кўринишга эга эди. Дунёвий ва черков катта ер эгаларининг ерлари турли кўринишда ва турли ҳажмда эди. Баъзиларининг ери йирик феодал вотчина-поместье кўринишида бўлиб, унга алоҳида қишлоқ, ҳатто баъзида бир неча қишлоқ қараган. Лекин айрим ҳолларда йирик ер эгаларининг феодал вотчиналари қишлоқнинг бир қисмини, ёки айрим хонадонларни ўз ичига оларди.

Йирик ер эгалиги структурасининг хилма-хиллиги феодалнинг ҳамма қишлоқ устидан ҳукмронликни бирданига ўрнатмаганлигини изоҳлайди. У аввал бир нечта деҳқонларнинг майда ерларини сотиб олиш, ёки тўридан-тўғри босиб олиш йўли билан эгаллай бошлаган, сўнгра эса секин-аста бутун эркин қишлоқ жамоасини ўз вотчинасига айлантирган.

Феодал поместьесидаги ерлар одатда икки қисмга — феодал хўжалиги эгаллаган ҳоким ёки демон (латинча ҳукмдор) ерига ва қарам деҳқонлар (колон, лит ...) фойдаланадиган чек — «манс», «гуфа» ерига бўлинади.

Хўжалик нуқтаи назаридан ҳар бир феодал поместьесида хўжайиннинг ҳовлиси — уйи, хўжалик билан боғлиқ бўлган бинолари, ҳунармандчилик устахоналари, боғ ва полизлари, уй ҳайвонлари ва қушлар жойлашган ҳовлилари, феодалнинг хусусий мулки бўлган тегирмон ва черков ҳам унинг поместьесида жойлашган. Хўжайиннинг экин экиладиган ерлари, яйлов ва токзорлари қарам деҳқонларга берилган чек ерига ёнма-ён жойлашган. Хўжайин ерига илгариги эркин жамоа маркасига қарашли ўрмон, ўтлоқлар, ишланмаган бўш ерлар ҳам киради. Бу жойлардан эндиликда қарам деҳқонлар хўжайинга ҳақ тўлаш орқалигина фойдаланиш ҳуқуқига эга бўладилар.

Деҳқонларга бўлиб берилган чек ерларга қарам деҳқонлар жойлаштирилган. Деҳқоннинг чек ери — унинг уйи билан биргаликда ҳовлиси, хўжалик билан боғлиқ бўлган қурилишлари, полиз ва токзоридан иборат бўлиб, поместье эгасига қарашли бирор деҳқоннинг ер участкасига бориб тақалган.

Каролинглар давридаги феодал қишлоғи ва феодал поместьесида натурал хўжалик ҳукм суради. Поместьенинг ҳамма хўжалик фаолияти хўжайин оиласини зарурий нарсалар билан таъминлашга қаратилган. Қирол поместьеси қирол хонадонини таъминлаш учун

хизмат қилган. Буюк Карлнинг поместьелар ҳақидаги капитулярияси, қиролнинг қўл остидаги ҳамма поместьеларидаги хўжалик ва бошқариш фаолиятига қиролнинг доимий аралашганлигини тасвирлайди. Вотчина хўжалиги феодални асосий ҳунармандчилик маҳсулотлари билан ҳам таъминлаган. Бу даврда ҳунармандчилик қишлоқ хўжалигидан ажратилмаган. Хўжайин ҳовлисида яшовчи қарам деҳқонлар ёки ҳунармандлар ўз хўжайинини таъминлаш учун кийим-кечак, пойабзал ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарганлар. Савдо алоқалари эса поместье хўжалигида муҳим роль ўйнамас эди. Ўзларининг истеъмолидан ортиб қолган маҳсулотларнигина сотганлар ва поместьедан ишлаб чиқариш мумкин бўлмаган нарсаларни сотиб олганлар. Шунинг учун каролинглар империясида айрим областлараро доимий савдо алоқалари ўрнатилмаган.

Ташқи савдо бўлса фақат юқори табақа вакиллари-нинг қимматбаҳо нарсаларга бўлган талабинигина қондириб, иқтисодий ҳаётнинг умумий тараққиётига етарли таъсир кўрсата олмаган.

Феодал поместьесидаги хўжалик ишлари тўлиқ ҳолда қарам деҳқонларнинг меҳнати билан бажарилган. Уларнинг кўпчилиги колонлар, яъни шахсий «эркин» ҳисобланиб, ерни ташлаб кетиш ҳуқуқидан маҳрум деҳқонлардан иборат бўлган. Уларнинг жойлашган ерлари меросий бўлган. Лекин улар ер билан хўжайинга қарам бўлиб, ўзларининг чек ерларидан кета олмаганлар. Ердан кетган ҳар бир колон таъқиб этилган, жазоланган. Уларнинг «эркинлиги» нисбий бўлиб, ҳақиқатда уларнинг «тутқунлардан» ҳеч қандай фарқи бўлмаган. Улар ҳам ўзларининг чек ерларига биркитиб қўйилган бўлиб, белгиланган баршчина, натурал оброк ва бир оз миқдорда рента пули тўлаш шаклида «тутқунлик» мажбуриятларини бажарганлар. Колонларнинг асосий қисми ўз мустақиллигини йўқотган жамоачи эркин деҳқонлардан ташкил топган. Колонлар вақтлар ўтиши билан шахсий «эркинлик»ларни ҳам йўқотиб, литлар ва ерга биркитилган қуллар билан қўшилиб, крепостной деҳқонларга айланганлар.

Шунингдек, ерга қуллар (сервлар) ҳам биркитилган. Ерга биркитилган қулларнинг ўз хўжалиги, баъзи хўжалик қуроллари ҳам бўлган. Ерга биркитилган қуллар ўз турмуш шароитлари билан крепостной деҳқонларга яқин кишилардир. Улар колондан фарқ қилиб,

феодалга ер билангина эмас, шахсий томондан ҳам қарам эдилар. Ерга биркитилган қуллардан ташқари ҳали бевосита хўжайин хўжалигида ишлаб, шу ерда яшовчи уй қуллари ҳам бўлган, уларни сотиш, сотиб олиш мумкин бўлиб, бундай қулларнинг нима нарчаси бўлса, ҳаммаси хўжайинга қарашли эди.

Қарам деҳқонлардан яна бири литлар — ярим эркин кишилар деб аталувчи категория ҳам бўлиб, улар ўз аҳволлари жиҳатидан қандай бўлмасин, дунёвий ёки руҳоний ер эгасининг патронати (ҳомийлиги) остида бўлиб, чек ердан меросий фойдаланганлар. Деҳқонларнинг бу хил турли категорияларга бўлиниши бу вақтда ўтмишдан қолган бир сарқитдир. Ҳақиқатда франкларда бу вақтда крепостной деҳқонлар синфи ташкил топган бўлиб, бу синфда энди эркинлар, ярим эркинлар (литлар) ёки тутқинлар (қуллар) ўртасидаги илгариги фарқлар чиндан ҳам йўқолиб кетган.

Ҳамма деҳқон категориялари хўжайиннинг ерида ишлаб, баршчина ўтаган, натурал оброк ва қисман пул рентасини тўлаган. Мана шу деҳқонлар поместьенинг асосий ишчи кучи бўлиб, сеньор шулар воситасида ўзининг поместье хўжалигини олиб борган. VIII аср охиридан мажбурий бўлган уч далалик (трёхпольный) деҳқончилик ҳам деҳқонларнинг, ҳам хўжайинларнинг ерини ўз ичига олган.

Каролнинглар давридаги феодал поместьени ўрганишда Буюк Карлнинг «Поместьелар тўғрисидаги капитулярий»си, «Аббат Ирминон полиптиги» деб аталган ҳужжат ва «Қирол ва черков ерлар» рўйхатининг намуналари катта аҳамиятга эга. Шу манбаларга қараб, биз илк ўрта асрлардаги феодал поместьесининг манзарасини кўз олдимизга келтира оламиз.

1. «Поместьелар ҳақидаги капитулярий»¹ қатор олимларнинг фикрича² Буюк Карл томонидан IX асрнинг бошларида нашр этилган. Лекин шундай фикрлар ҳам борки, у Буюк Карлнинг ўғли Аквитания қироли Людовик художўй томонидан тузилган дейилади. Поместьелар ҳақидаги капитулярийда поместьелар қиролга қарашли ўлиб, хўжалиги ҳам тўлиқ ҳолда қироллар

¹ Н. П. Грацианский, Западная Европа в средние века. Источники социально-экономической истории. М. — Л., 1925, 62—69-бетлар.

² Уша жойда.

манфаатини қондириш учун қаратилганлиги ифодаланади. Капитулярийда хўжаликни қандай бошқариш ва олиб бориш кераклиги ҳақида кўрсатмалар берилган. Капитулярийда келтирилган моддалардан аниқ кўринадик, қирол поместьесига хўжалик юқорида тасвирлаганимиздек натурал характерда бўлган. Капитулярийда поместьеларда етиштирилган маҳсулотларнинг қирол онласи ва қирол сарой аҳллари эҳтиёжларини қоплашга сарфлаганлиги бир неча жойда изоҳланган. Ҳатто қиролнинг поместьеси, унинг даромадининг асосий манбаи бўлиб хизмат қилган, шунинг учун қирол ўз хўжалигини намунали хўжаликка айлантириш учун ҳаракат қилган.

«Поместьелар ҳақидаги капитулярий» каролингларнинг йирик вотчина тузуми билан тўлиқ таништириб, уни ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат этади.

Шу даврга хос манбалардан яна бири «Сен-Жермен полиптиги»¹ дир. Сен-Жермен полиптиги — Париж яқинидаги, ҳозир эса Парижнинг ўз ичида бўлган Сен-Жермен де При аббатлигидаги ер-мулклари рўйхати бўлиб, аббат Ирминон томонидан тузилган. Сен-Жермен полиптигининг аҳамияти шундаки, у черков поместьелари ҳақида ва ўша вақтдаги крепостной деҳқонларнинг гаркиби ҳақида тўлиқ маълумот беради. «Уша вақтда, Буюк Карл ҳаёт вақтида бу аббатликка қарашли бўлган ва теварак атрофда чўзилиб ётган кенг ерда 2788 хўжалик мавжуд бўлиб, буларнинг аҳолиси фақат деярли германча исмли франклардан иборат эди. Булардан 2080 таси колонлар, 35 таси литлар, 220 таси қуллар ва фақат 8 таси кўчиб келиб жойлашган эркин кишилар эди!». (Ф. Энгельс. «Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши». 187-бет). Полиптик тўлиқ равишда сақланмаган, бизгача алоҳида мулкларнинг 25 та рўйхати етиб келган. Бу манбага таянган ҳолда, биз деҳқонларнинг чек ерлари (манслари) ва уларнинг эгалари томонидан хўжайинга тўланган солиқлар ҳақида хулоса чиқарамиз. Манслар расмий ҳолда эркин, лит ва қуллар мансига бўлинган. Уларнинг ҳар биридан («эркинидан») ҳам алоҳида солиқлар ундирилган. Хўжатдан яна шуни ҳам аниқлаш мумкинки, «эркин»,

¹ Н. П. Грацианский. Западная Европа в средние века. Источники социально-экономической истории. М. —Л., 1925, 62—69-бетлар.

деҳқон қулнинг мансини, колон ва қул эса эркин деҳқон мансини ушлаб туриши мумкин, лекин ушлаб турган мансларида қандай солиқ турларини тўлаш лозим бўлса шуни тўлашлари зарур бўлган.

Каролинглар давридан «Қирол ва черков ерлари рўйхати намуналари»² ҳам бизнинг давримизгача сақланган бўлиб, бунда — йирик феодал поместьеларнинг рўйхатини тузиб чиқиш ҳақида кўрсатма берилган.

Юқорида кўрсатилган бу манбалардан фойдаланишда студент қўйидагиларга эътибор бериши лозим. Ирминон полиптиги черков ер эгалигини характерлайди. Унда келтирилган парчаларда студент ҳар бир феодал поместьеда колон, лит ва қулларнинг манслари қанча эканлигини ҳисоблай олади ва бу мансларнинг ушлаб турувчилари кўпинча қуллар, колонлар, литлар эканлигини кўради.

«Поместьелар ҳақидаги капитулярый», «Қирол ва черков ерлари рўйхати намуналари» феодал поместье хўжалигининг асосини ва поместьедаги бошқариш тартибини ўрганиш имкониятини беради ва Франк давлати территориясида «Сали ҳақиқати» давридан буён иқтисодий ва социал тараққиётда қандай силжишлар бўлганлигини кўрсатади. Студент масалани ҳал этиш учун, биринчи навбатда, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида қандай ўзгаришлар бўлганлигини кўрсатиши керак. Энг аввало, бунда IX асрда деҳқончилик, чорвачилик, тоқчилик, боғдорчиликнинг аҳволини изоҳлаб бериши зарур. Ҳунармандчиликнинг ривожланиши масаласи алоҳида аҳамиятга эга; бу ерда ҳунармандларнинг ишлаб чиқарган маҳсулотларини, ишлаб чиқариш қуролларини, ҳунармандларнинг алоҳида категорияларини таҳлил қилиб бериш лозим. Ҳунармандчиликнинг тараққиёти билан поместьенинг алмашинишидаги иштироки масаласи ҳам муҳим масала бўлиб туради. Бу саволни шундай қилиб қўйиш мумкин: поместье бозор билан боғланганми ва у ўз талабини қандай қондиради? Бу масала темадаги муҳим саволлардан бири ҳисобланади. «Капитулярый» тексти бу саволга етарли жавоб бера олади.

Кейинги муҳим масалалардан бири — қарам деҳқонларнинг таркибига характеристика бериш масала-

² Хрестоматия по истории средних веков. С. Д. Сказкин таҳрири остида. 1-жилд, Соцэкиз, М., 1961, 452—455-бетлар.

сидир. Бунда деҳқонларнинг турли тоифалари мавжудлигини кўрсатиш зарур. Студент ҳар бир деҳқон тоифасининг аҳволини таҳлил қилишда, уларнинг поместьедаги ишлаб чиқариш функциясини, уларнинг ҳаммаси ерга жойлаштирилган-жойлаштирилмаганларининг қандай чек ери борлиги ва ер рентасининг характери тўғрисидаги саволларга жавоб бериши керак.

Каролинглар давридан бизгача етиб келган манбаларда деҳқонларнинг ўз феодалларига озиқ-овқат маҳсулотларидан ташқари ҳунармандчилик буюмлари етиштириб беришга мажбур қилинганликлари ҳақида ҳам гапирилади. Сен-Жермен монастирининг полиптигида деҳқонларнинг монастирга тўқувчилик, темирчилик, дурадгорлик ва бошқа хил буюмларни беришга мажбур этилганликлари ифодаланади. Буюк Қарлнинг «Поместьелар ҳақидаги капитулярий»сида (темирчилик, заргарлик, кўнчилик, тўқувчилик ва ҳ. к.) ҳақида гапирилади. Бу сарой ҳунармандлари поместьега биркитилган бўлиб, уларнинг ишлаб чиқарган маҳсулотлари тўлиқлигича феодалнинг эҳтиёжини қондириш учун кетарди. «Поместьелар ҳақидаги капитулярий»да ва бошқа манбаларда бозорлар ҳақида ҳам гапирилади. Черков ва монастирларга яқин жойларда ярмаркалар бўлган. Лекин бу ярмаркаларда асосий савдогарлар ажнабий савдогарлар бўлиб, улар феодалларнинг қаср ва қўрғонларига ҳам кириб турли буюмларни сотганлар. Бундай айирбошлаш ишлаб чиқаришнинг асл моҳиятига таъсир қилмаган.

VIII—IX асрлардаги тарихий манбалар реакция австрия тарихчиси А. Допш ва унинг издошларининг каролинглар даврида «вотчина капитализми» формасидаги капиталистик хўжалик ҳукм сурган деган уйдирма фикрини тўлиқ фош этади. Ф. Энгельс «Анти-Дюринг» номли асарида бу даврни шундай деб тасвирлаган: «Ўрта асрларнинг дастлабки юз йилликларида ишлаб чиқариш асосан шахсий истеъмолга мўлжалланган эди. Ишлаб чиқариш ҳаммадан бурун ишлаб чиқарувчининг ўз эҳтиёжини ва унинг оиласи эҳтиёжини қондирар эди. Деҳқончиликдаги сингари, шахсий қарамлик ҳукм сурган ҳолда эса, ишлаб чиқариш феодал хўжайиннинг эҳтиёжини ҳам қондирар эди. Демак, бу вақтда айирбошлаш йўқ эди, маҳсулотлар ҳам товар тусига кирмаган эди. Деҳқон оиласи ўзига керакли нарсаларни, қурол-асбоб ва кийим-кечакни,

шунингдек, озиқ-овқатни ҳам ўзи ишлаб чиқарар эди» (К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., том 14, 275-бет). Феодал помещьеси ўз хўжалигининг мақсад ва вазифалари жиҳатидан ҳали бу даврда асосан натурал хўжаликка асосланган эди.

Манбалар «Помесьелар ҳақида капитуларий»¹

1. Бизнинг шахсий эҳтиёжимизни қондириш учун помещьемизни кимга белгилаб берган бўлсак, дейилади хужжатда², у бошқа одамларга эмас, балки тўлиқ ҳолда биз учун хизмат қилишини истаймиз.

2. Бизнинг помещьемиздаги одамларимиз билан яхши муносабатда бўлишсин ва ҳеч ким уларни хонавайрон бўлишга йўл қўймасин.

3. Бошқарувчилар бизнинг одамларимизни ўзларига хизмат қилдиришни ўйламасинлар, улардан баршчина, ўрмонларни қирқишни ва ўз фойдалари учун бошқа ишларни бажартиришни талаб қилмасинлар; улардан — қовоқ, боғ мевалари, олма, товуқ, тухумдан ташқари қандай бўлмасин бирор нарсани — отми, буқами, сигирми, чўчқами, қўйми ёки бошқа совғаними талаб қилмасинлар.

4. Ўз одамларимиз бизга ўғирлик билан ёки бошқа ҳаракатлари билан зарар келтирсалар, тўлиқ ҳолда унинг ўрнини тўласинлар. Ундан ташқари, жиноятчилар қонун бўйича қамчи билан қаттиқ савалансинлар, қотиллик ва ўт қўйганликни истисно қилган ҳолда бизнинг фискларимизда³ ёки помещьемизда яшовчи эркин кишилар, агар жиноят қилсалар, қонун олдида жавоб берсинлар ва жарима сифатида тўланган нарсалари, мол бўладими ёки бошқа бирор нарсами, бизга топширилиши лозим.

5. Бизнинг бошқарувчиларимиз бизнинг ишларимизни — экин экиш, чопиш, ҳосилни йиғиш, пичан ўриш, узум узиш пайтида бажаришлари зарур. Уларнинг ҳар

¹ Н. П. Грацианский. Западная Европа в средние века. Источники социально-экономической истории. М. —Л., 1925, 62—69-бетлар.

² Уша жойда.

³ Фиск — давлат қурилишларининг йиғиндиси, Фиска бир неча помещьелар кириши мумкин бўлган. Ҳар фискнинг алоҳида бошқарувчиси бўлган.

бири иш вақтида, ишнинг яхши ва бекаму-кўст бўлиши учун, ҳамма жойда, ҳар доим ишни қандай олиб бориш ҳақида кўрсатма бериб кузатиб туриши лозим. Агар (ўзи) йўқ бўлса ёки қаергадир боролмаса, бизнинг одамларимиздан яхши вакилни ёки бошқа ишончли кишини ишимизнинг яхши бажарилиши учун қараб туришга тайёрлаши керак.

7. Ҳар бир бошқарувчи, унга нима хизмат топширилган бўлса, ўз хизматини тўлиқ бажариши лозим, агар кўпроқ хизмат қилиш зарур бўлиб қолса, шу хизматни бажариш учун одамларни кўпайтириш керакми ёки хизматни бажариш учун вақтни кўпроқ ажратиш керакми, бошқарувчи ўзи ҳисоблаб чиқиб кўрсатма бериши зарур.

8. Бизнинг бошқарувчиларимиз бизнинг токзорларимизни ўз қарамоғига олганликлари сабабли уни яхши парвариш ҳам қилишлари зарур, винонинг ўзини идишларга солиб, вино бузилиб қолмаслиги учун уни диққат билан кузатиб туришлари ҳам лозим; бошқа оддий винони эса поместьедаги амалдорларни таъминлаш учун сотишлари керак. Агар бундай вино бизнинг поместьемизни қондириш учун юборилгандан кўпроқ сотиладиган бўлса, у ҳолда бизга хабар қилиш зарур, биз эса ўзимизнинг фикримизни маълум қиламиз. Токнинг чиқиндиларини бизнинг эҳтиёжимиз учун юборишлари керак. Бизнинг поместьеларимиздан вино билан тўланадиган оброк бизнинг вино сақланадиган ертўлаларимизга жўнатилиши лозим.

9. Бизнинг саройимизда биз қандай ўлчовга эга бўлсак, ҳар бир бошқарувчи ўз округида шундай ўлчовга — модий¹, секстарий, секстарийлик ситул ва коробга² га бўлишларини истаймиз.

11. Бизнинг поместьемиздаги бизнинг гаровга ушланган одамимизни, бошқарувчилардан бирортаси ўзининг вассалига айлантирмаслиги лозим.

18. Бизнинг тегирмонларимиз қошида товуқ, ўрдаклар бўлиши зарур, қандай тегирмонлигига қараб, қанча кўп бўлса шунча яхши.

19. Поместьеларимиздаги асосий ғалла омборлари қошида товуқларнинг сони 100 дан, ғозларнинг сони ўт-

¹ Модийнинг иккита тури мавжуд бўлиб, бири (кичик) — тахминан 14 метр, иккинчиси Карл Буюк томонидан белгиланган бўлиб, тахминан 21 метр эди.

² Короб 12 модийга тенг.

тиздан кам бўлмасин. Хуторларда эса товуқларнинг сони 50 дан, ғозларнинг сони 12 дан кам бўлмасин.

20. Ҳар бир бошқарувчи ҳукмдор саройига йил мобайнида маҳсулотнинг кўп миқдорда келиб туриши учун ғамхўрлик қилсин...

23. Бизнинг ҳар бир помещьемизда бошқарувчилар сигир, қўй, эчкилар учун мумкин қадар кўпроқ оғилхона сақлашсин, бусиз сира мумкин эмас.

24. Ҳар бир бошқарувчи қачонки бизнинг столимизга ниманидир қўйиши лозим бўлса, бунинг учун у жаъвобгар шахс ҳисобланиб, унинг қўйган нарсалари яхши ва аъло даражада бўлсин, жуда ҳалоллик билан озода ҳолда тайёрланиши зарур.

31. Ҳукмдорнинг қарамоғида яшовчи (провендарийларга)¹ ва аёллар уйига ҳам нима бериш керак бўлса, ҳар йили ажратилиб... ўз вақтида тўлиқ ҳолда тарқатилсин, лекин буларнинг қаердан олинганлиги ва нима иш учун сарфланганлигини бизга хабар қилишни ёддан чиқармаслик лозим.

32. Ҳар бир бошқарувчи сотиб олибми ёки бошқа бирор йўл биланми доимо ва биринчи даражали уруғга эга бўлиш учун ғамхўрлик қилсин.

33. Уруғ учун ишлатилишга ажратилгач ва бошқа ишларга сарфланган қолган ҳамма маҳсулотлар бизнинг буйруғимизгача сақланиб, бизнинг буйруғимизга мувофиқ сотилсин ёки бўлмаса запасда қолдирилсин.

34. Қўл билан тайёрланадиган ёки бажариладиган ҳамма нарсани диққат билан кузатиб бориш зарур, жумладан: мол ёғи, қуритилган гўшт, янги гўшт, узум виноси, уксус, майда мевалардан ишланган вино, қайнатилган мева шарбати, тайёрланган балиқ, горчица, пишлоқ, ёғ, пиво, асалли ичимликлар, табиий асал, ун — буларнинг барчаси жуда озодалик билан тайёрланиши ва ишланиши лозим.

36. Бизнинг ўрмон, чакалакзор ва қўриқхоналаримиз яхши қўриқланиши зарур; агар қайси жойларни тозалаш қулай бўлса, тозалаб бундай далаларда бута ва ўрмонларнинг ўсишига йўл қўймаслик лозим, қаерда ўрмон бўлиши зарур бўлса, у жойда сира ҳам дарахтни чопиш ва қирқишга йўл қўйилмасин, чакалакзор, қўриқ-

¹ *Провендарийлар* — ҳар кунги помещьеда ишловчи ўз чек ерларига эга бўлмаган, тўлиқ ҳолда ҳукмдорлик қарамоғида бўлган шахслар.

хоналардаги ҳайвонларни қўриқлаш керак бўлган қирғий ва лочинларга ҳам диққат билан эътибор бериш зарур... Бошқарувчилар, шунингдек оқсоқоллар ва уларнинг одамлари, бизнинг ўрмонимизга чўчқаларни ўтлаш учун киритишса, у ҳолда улар биринчи бўлиб белгиланган десятинани тўлашсин, бу билан улар бошқаларга тўлиқ десятинани тўлашда яхши ўрнак кўрсатишсин.

37. Бизнинг экин майдонларимизга ишлов бериб, яйловларимизни доимо қўриқлаб туриш лозим.

38. Бизнинг эҳтиёжимиз учун доимо етарли миқдорда боқилган ғоз ва товуқларга эга бўлиб туриш зарур.

40. Ҳар бир бошқарувчи бизнинг поместьемизда алоҳида қушларни, товуслар ва қирғовулларни, ўрдаклар ва каптарларни, каклик ва мусичаларнинг ҳаммасини уларнинг хислат ва афзалликлари учун доимо сақлаши зарур.

41. Бизнинг ҳовлилардаги иморатлар (подшога хос) ва уларни ўраб олган деворлар яхши қўриқланиши керак ва оғилхоналар, ошхоналар, новвойхоналар, узум эзадиган охур жойлари пухта қурилган бўлиб, бизнинг хизматчиларимиз у ерда ўз вазифаларини озодаликка риоя қилган ҳолда яхши бажаришлари лозим.

42. Ҳар бир поместьеддаги алоҳида дам олиш хоналарида чойшаб, пар тўшак, ёстиқ, дастурхон, дўконларда: гиламлар, мис, жез, темир ва ёғоч идишлар... занжирлар, қармоқлар, рандалар, болталар, тўқмоқлар, пармалар, бурғилар, пичоқ ва ҳар хил идишлар бўлсинки, ҳеч қачон бирор ердан сўраш ёки қарз олишга эҳтиёж қолмасин. Бошқарувчилар урушга керакли уруш аслаҳаларига ҳам эга бўлишсин, улар доимо бекаму кўст, бузилмаган ҳолатда туриши лозим, уруш вақтида олиниб, сўнг яна шу жойга қайта топширилсин.

43. Аёллар жойлашган бизнинг хоналаримизга ишлаш учун белгиланган хом ашёни: зиғир толаси, юнг, вайда¹, қирмизи ва қизил рангли бўёқ, юнгни тараш учун тароқ, тивит, совун, ёғ, идиш ва у ерга керак бўлган бошқа майда-чўйда нарсаларни ўз вақтида етказиб бериш зарур.

45. Ҳар бир бошқарувчи ўзининг қарамоғида яхши усталарга: темирчилар, олтин ва кумуш билан ишловчи усталар, этикдўзлар, чархчилар, дурадгорлар, қуролсозлар, балиқ овловчилар, қуш овловчилар, совунгарлар,

¹ Вайда — кўк бўёқ олиннадиган ўсимлик.

пиво пиширувчилар, олмадан, нокдан ва бошқа мевалардан ичимлик тайёрловчилар, бизнинг эҳтиёжимиз учун бугдой нон тайёрловчи новвойлар, балиқ овлаш ва қуш овлаш учун тўр тўқишни яхши биладиган кишилар, шунингдек яна санасак чўзилиб кетадиган бошқа хизматчиларга эга бўлишлари зарур.

46. Бизнинг қўриқхоналаримизни қайта қуришгача олиб бормаслик учун яхши сақлаб, доимо ўз вақтида қараб туриш зарур. Бошқа ҳамма қурилишларимизга нисбатан ҳам шундай муносабатда бўлиш лозим.

48. Бизнинг поместьяларимиздаги узум эзадиган охурларимиз яхши жойлашган бўлиши ҳақида бошқарувчи ғамхўрлик қилиши лозим, бизнинг узумимизни ҳеч бир узум эзувчи оёғи билан эзмасин, ҳаммаси тоза ва ҳалол бўлсин.

50. Ҳар бир бошқарувчи битта отхонада нечта айғир бўлишини ва улар билан нечта отбоқар бўлишини билсин. Бу отбоқарлар агар эркин кишилардан бўлиб ўз хизматлари учун бенефицийга эга бўлишса, ўзларининг бенефиций даромадлари ҳисобига яшашсин, агар улар крепостнойлар бўлиб мансларига эга бўлишса, мансларидан олинган даромадлари ҳисобига яшашсин. Агар кимки унисига ҳам, бинисига ҳам эга бўлмаса, хўжайиннинг даромадидан маош олсин.

51. Ҳар бир бошқарувчи ёмон ниятли кишилар томонидан бизнинг уруғлик донимизни яширмасликларини кузатиб бориши зарур, акс ҳолда униб чиққан экинимиз сийрақ бўлиши мумкин...

52. Бизнинг фиск ва поместьяларимизда яшовчи турли кишиларга эркин, қул ёки крепостнойларга (бошқарувчи) ҳар бирига тегишли тўлиқ ва ҳаққоний равишда суд ҳукмларини қўллашларини истаймиз.

54. Ҳар бир бошқарувчи одамларимизнинг бекорга бозор кезиб юрмасдан яхши ишлашларини кузатиб борсин.

55. Ҳамма бошқарувчилар эҳтиёжимиз учун ажратган, сарфлагани берган нарсаларини бир рўйхатга ва ўзлари сарфлаганларни бошқа бир рўйхатга ёзиб боришга буйруқ беришсин, бошқа алоҳида руйхатга эса қанча ортиб қолган нарсаларнинг маълумотини беришларини истаймиз.

56. Ҳар бир бошқарувчи, бизнинг одамларимизнинг ҳаққоний яшашлари учун ўзининг округида тез-тез суд ўтказиб, ҳукмини чиқазиб турсин.

58. Қачон бошқарувчиларга кучук боласини боқиб ўстириш топширилса, бошқарувчи уни ўз ҳисобидан боқсин ёки уни ўзининг ёрдамчисига топширсин, яъни оқсоқолга, ўнбошига... улар ҳам ўз ҳисобларидан яхши боқишсин, қачонки уни бизнинг поместьеда бизнинг ҳисобимиздан боқилсин деган буйруқ берилса, у ҳолда бошқарувчи бунинг учун (алоҳида) одам ажратсин, у алоҳида ажратилган овқат билан уни яхшилаб боқсин...

60. Старосталар ҳеч қачон кучли кишилардан эмас, балки ўрта мулкли ва содиқ кишилардан қўйилади.

62. Бошқарувчиларимиз навбат билан ҳар йили рожество кунда алоҳида ҳамма даромадларимиз ҳақида бизга аниқ маълумот бериб туришсин, шу билан биз алоҳида моддалар бўйича қанча даромадга эгалгимизни билишимиз лозим; яъни қанча ҳўкиз билан ҳайдалган... қанча чўчқа боласи олинган, қанча оброк, қанчаси қарз, мажбуриятларидан ва суд жарималаридан олинган, бизнинг ўрмонларимиздан қанчаси, экин майдонларидан қанчаси, кўприк, кемалардан қанчаси, эркин кишиларнинг қанчаси бизнинг фикс эҳтиёжимиз учун хизмат қиладн, бозорлардан нечтаси, тоқзорлардан қанча... қанча пичан, қанча ўтин, қанча ўрмон материаллари, бўш ерлардан қанча, қанча сабзавот, қанча буғдой ва арпа, қанча жўн, қаноп ва зиғир толаси, мевали дарахтлардан қанча, қанча ёнғоқ, турли турдаги пайванд қилинган дарахтлардан қанча, қанча тери, мўйна, асал... ёғ ва совун, вино, асалдан тайёрланган ичимлик ва сирка, пиво, узумдан тайёрланган вино — янгиси, эскиси, доннинг янгиси ва эскиси, товуқ, тухум, ғоз қанча, балиқ овловчилар, темирчилар, қуролсозлар, этиқдўзлар, сандиқчилар, чилангарлар, дурадгорлар, кончилар қанча каби саволларга жавоблар бизга топширилсин.

64. Уруш аслаҳалари — урушга борадиган араваларимиз яхши ишланиб, усти чарм билан қопланган бўлиши лозим.

70. Боғларда ҳамма ўсимликларнинг бўлишини истаймиз (сабзавотларнинг ҳам), яъни (қуйида ўсимликнинг 73 номи келтирилади): дарахтлардан олма, нок, олхўриларнинг турли навлари, рябина, қизил, каштан, шафтоли ва беҳи дарахтлари, ёнғоқ, бодом, тут, лавр дарахтлари... турли навдаги олчалар...

Черков ва қирол ерлари рўйхатининг намуналари¹

2. Биз, Стаффельзее² деб аталган оролдан авлиё Ми-хаил номига қурилган черковни, унда олтин ва кумуш рамкали меҳробни (христиан черковининг асосий қис-ми, саждагоҳи) топдик.

7. Биз, у ерда бир қанча қурилишлар билан бирга, черковгача чўзилган ҳовли ва дворян уйини ҳам топдик. Бу ҳовлига 1240 журнал экин экиладиган ер ва яйлов қарашли бўлиб, бу жойдан 610 арава пичан йиғиш мум-кин. Хўжайин қарамоғида яшовчиларга ажратилган 30 арава дондан ташқари ҳеч қандай дон топмадик, улар 72 киши бўлиб авлиё Иоанн байрамигача таъмин этилгандир...

8. Дворян ҳовлиси томонга қараб 23 та эркин манс ҳовлиси жойлашган. Улардан 6 таси ҳар йили 17 модий дон, чўчқа болаларидан — 4, полотно — 1 сайга, товуқ — 2, тухум — 10, зиғир уруғи 1 секстарий, ясмиқ 1 сек-старий тўлаб туради.

Ҳар бири баршчинага бир йилда 5 ҳафта ишлайди, 3 журнал ерни ҳайдайди, хўжайин яйловидан бир арава пичан ўриб (уни) олиб келиб ғарам қилиб беради. Бошқа 6 мансинг ҳар бири йилига 2 журнал ерни ҳай-даб уни экади ва ҳосилини олиб бориб беради, хўжа-йиннинг яйловида 3 арава (пичанни) ўриб, уни келтириб беради; 2 ҳафта ишлайди; ҳар икки мансдан эса ҳарбий йиғилишга 1 буқа, агар ўзлари урушга бормаса, отлиқ қўшинда хизмат ўтайди. 5 та манс ҳар йили 2 тадан бу-қа беради; қаерга буюрса шу ерда отлиқ қўшинда хиз-мат қилади. Қолган 4 манс ҳар йили 9 журналдан ер ҳайдаб беради, (уни) экади, (ҳосилни) олиб бориб бе-ради: хўжайин яйловидан 3 арава пичанни ўриб, уни олиб келиб беради, йилига 6 ҳафта ишлаб берадилар, вино ташишга арава берадилар... 10 арава ўтин беради. Яна битта манс ҳар йили 9 журнал ерни ҳайдайди, эка-ди, ҳосилини олиб бориб беради, хўжайин яйловидан 3 арава пичан ўриб, уни олиб келиб, ғарам қилиб ҳам беради, йилига 5 ҳафта ишлаб бир от беради.

Қулларнинг манси — 19 та, шулардан ҳар бири йи-лига чўчқа боласидан битта, товуқдан — 5, тухумдан— 10 дона тўлаб туради. Хўжайиннинг 4 та чўчқа боласи-

¹ Хрестоматия по истории средних веков. С. Д. Сказкин таҳри-ри остида, 1-жилд, М., Соцэкгиз, 1962, 452—455-бетлар.

² Стаффельзее — Аугсбург епископлигида жойлашган.

ни боқади.. ҳафтада 3 кун (баршчинага) ишлайди, от-аравасини қўшади, битта от беради. Унинг хотини эса (хўжайиннинг эҳтиёжи учун) бир дона мовут ва бир дона полотно тайёрлаб, ... нонини ёпиб беради.

9. Бу епископликда яна 7 та дворян ҳовлиси ҳам мавжуд, улар бу ерда тасвирланмаган, лекин хулосада ҳаммаси берилган. Аугсбург епископлигида ҳаммаси бўлиб эркин манслар: эгалланганлари — 1006, эгалланмай бўш ётганлари — 35, қулларнинг эгалланган манслари — 421, бўш ётганлари — 45, эркин ва қулларники биргаликда эгалланганлари — 1427, бўшлари—80.

25. Биз давлатнинг Гаснапе Фискида тошдан жуда яхши қилиб қурилган қирол саройини топдик, сарой ҳамма томондан айвон билан ўралган бўлиб, учта дам олиш уйи, иккинчи қаватда 11 та қишки хона, битта ички ертўла бор. Саройга икки томондан кирилади. Хўжайин ҳавлисидаги бошқа уйлар ёғочдан ишланган бўлиб, улар 17 тадир, шунча дам олиш хоналари ҳам бўлиб, улар ҳаммаси яхши уй анжомлари билан жиҳозланган: битта ошхона, битта отхона, битта новвойхона, 2 та молхона, учта омбор бор. Ҳовли тош девор ва дарвоза билан мустақкам ўралган, озиқ-овқат сақланадиган устки қават ҳам мавжуд. Кичик ҳовли ҳам девор билан ўраб олинган бўлиб турли дарахтлар экилган.

Темирдан ишланган буюмлар: 2 та мис жом, 2 та куб... битта шаъм, 2 та болта, битта дурадгорлик асбоби (струг), икки бурғуч, битта тўқмоқ, битта пичоқ, битта катта ранда, битта кичик ранда, икки ўроқ, икки тегирмондан 800 модий дон олинган бўлиб, унинг 240 модийи (хўжайин) қарамоғидагиларга берилган, қолгани (нақд) топилди, 4 та пивохонасидан 650 модий (олинган)... 4 та боғдан 11 солид ва 3 модий асал олинган. Олинган оброқлар: 1 модий ёғ, ўтган йил-

¹ Пенс — ўлчов бирлиги, 30 кг га тенг.

ги окорок — 10, янги ёғсиз ва ёғли окорок — 200, шу йилнинг пишлоғи — 43 пенс.

Моллар: катталари 55 бош, уч ёшлилари — 5, икки ёшлилари — 7, шу йилники — 7, икки ёшлик тойчалар — 10, бир йилликлари — 8, айғирлар — 3, хўкизлар — 16, эшаклар — 2, боласи билан сигирлар — 50, ғунажинлар — 22, бир йиллик бузоқлар — 38, буқалар — 3, катта чўчқалар — 260, чўчқа болалари — 100, ёввойи чўчқалар — 5, қўзичоқли қўйлар — 150, бир йиллик қўзилар — 200, қўйлар — 120, болали эчкилар, — 30, бир йиллик эчки болалари — 30, эчкилар — 3 бош, ғозлар — 30, товуқлар — 80, тустовуқлар — 22 дона.

29. Модий ва секстарийларнинг ўлчови худди саройдагига ўхшайди. Лекин биз у ерда усталарнинг на олтин, на кумуш, на темир, на бошқа ишларини топмадик.

Дарахтлардан: нок, олма, қизил шафтоли, ёнғоқ, беҳи ва тут дарахтларини (топдик).

30. Биз давлат фискада қиролнинг уйини топдик, уй ташқаридан ғишт, ичкариса ёғочдан ишланган бўлиб, 2 та дам олиш уйи бор. Ҳовлидаги бошқа уйлар ёғочдан ишланган бўлиб, ҳаммаси — 8 та, қишки дам олиш уйи битта, яхши жиҳозланган: отхонаси бор, ошхона билан новвойхона битта бинода. Молхоналар 5 та, омборлар 3 та, ҳовли девор билан ўралган, дарвоза ёғочдан ишланган. Уларнинг тепасида устки қавати бор. Кичик ҳовли ҳам девор билан ўралган. Бу ерда мевали бoғ, турли-туман дарахтлар жуда кўп. Ичкарида... яхши ишланган битта полиз бор...

Сен-Жермен полиптигидан¹ (IX аср боши)

Сен-Жермен полиптиги — Париж яқинидаги Сен-Жермен монастирининг ер-мулклари рўйхати бўлиб, аббат Ирминон томонидан тузилган. Сен-Жермен полиптигининг аҳамияти шундаки, у черков поместьелари ҳақида тўлиқ маълумот беради. Полиптик тўла сақланмаган, бизгача алоҳида мулкларнинг 25 рўйхати етиб келган. Бу манбага таянган ҳолда биз деҳқонларнинг чек ерлари (манслари) ва уларнинг эгалари томонидан хўжайинга тўланган солиқлар ҳақида хулоса чиқа-

¹ Социальная история средневековья. Е. Л. Косминский ва А. Д. Удальцов таҳрири остида. 1- жилд, 142—150- бетлар.

ра оламиз. Манслар расмий ҳолда эркин, лит ва қуллар мансига бўлинган. Уларнинг ҳар биридан («эркиндан» ҳам) алоҳида солиқлар ундирилган. Хужжатдан шуни аниқлаш мумкинки, «эркин» деҳқон қулнинг мансини, колон ва қул эса эркин мансни ушлаб туриши мумкин, лекин ушлаб турган манслари учун қандай солиқ турларини тўлаш лозим бўлса шуни тўлашлари зарур.

а) VIII боб. Новингент фискидаги рўйхатдан

1. Новингентда хўжайинга тегишли манс бўлиб, у етарли ҳажмда уй ва бошқа қурилишга эга.

У ерда 55 бонуарийли¹ учта экин майдони мавжуд бўлиб, у ерга модий² буғдой экиш мумкин.

У ерда $41 \frac{1}{2}$ — арипенн токзор бўлиб, ундан 300 модий вино тайёрлаш мумкин.

У ерда 43 арипенн яйлов бор, ундан 120 арава пичан йиғиш мумкин.

У ерда битта тегирмон бор, дон ҳисобида 30 модий чинш беради.

2. У ерда битта черков бўлиб, унга битта эркин манс ери туташган, у 6 бонуарий экин майдонига эга, бир арипенн токзорга, $2 \frac{1}{2}$ арипенн яйловга эга.

3. Вульфард — колон, унинг Эрмоара исмли хотини (эркин), уларнинг уч фарзанди бўлиб (исмлари келтирилади), 11 бонуарий экин майдони, 2 арипенн токзори, $3 \frac{1}{2}$ арипенн яйлови бўлган битта эркин мансдан фойдаланиш ҳуқуқига эгалик қилганликлари учун ҳарбий солиқ сифатида 10 модий вино тўлайди. Яйловда 1 солид баҳодаги битта чўчқа боласини ўтлатгани учун 3 модий тўлайди. Кузги экин экиш учун 6 пертик, баҳорикор экин учун 3 пертик ерини ҳайдаб беради. Берилган буйруққа қараб қўл-хунар ишлари, ўрмон қирқиш ва бошқа ишларни бажариб баршчина мажбуриятини ўтайди.

¹ *Бонуарий, арипенн, пертик* — ер ўлчовлари. Бонуарийда (тахминан десятини 10 арипенн ёки 50 пертик). Арипенн бонуарийнинг ўндан бири. Пертикни баъзида бонуарийнинг $\frac{1}{50}$ деб ҳисоблашади. Катта пертик ёки арипеннинг $\frac{1}{50}$ кичик пертик дейилади.

² *Модий* қанчалиги кўрсатилмаган (ред.).

4. Бертульф — лит, унинг Гизоберга исмли хотини колон, улар муқаддас Герман одамлари. Уларнинг қарамоғида учта фарзанди бор (исмлари келтирилади), улар $3\frac{1}{2}$ бонуарий экин майдони, 2 арипенн токзор, 3 арипенн яйловни ўз ичига олган $1\frac{1}{2}$ эркин мансдан фойдаланиш ҳуқуқига эгалик қиладилар. Бошқалар каби солиқ, мажбуриятлар тўлайдилар.

6. Герульф — колон, унинг Сакса исмли хотини колон. Улар муқаддас Герман одамлари. Улар $2\frac{1}{2}$ бонуарийли экин майдони, $1\frac{1}{2}$ арипенн токзорни ўз ичига олган, 1 эркин мансдан фойдаланиш ҳуқуқига эгалик қиладилар. 4 пертик кузги ерини ва 2 пертик баҳорикор ерини ҳайдаб берадилар. Бошқаларини Вульфард сингари тўлайдилар.

7. Годехар — колон, муқаддас Германдан, унинг қарамоғида икки боласи бор (исмлари келтирилади), 7 бонуарийли экин майдони ва $1\frac{1}{4}$ арипенн токзор, 3 арипенн яйлови бор, 1 эркин мансдан фойдаланиш ҳуқуқига эга. Бошқалар сингари тўлов мажбуриятини ўтайди.

б) XIII боб. Литлар мансида динарий тўловчилар ҳақида

39. Эрмольд — колон ва унинг укалари (исми келтирилган), улар муқаддас Германдан. Яна Ансард — колон ва унинг Инграда исмли хотини бор, улар муқаддас Герман одамлари, унинг ўғли Герольд. Иккаласи ҳам Қумбида яшайди. Улар $16\frac{1}{2}$ бонуарий экин майдони, 6 бонуарий яйлови бўлган 1 лит мансдан фойдаланиш ҳуқуқига эгалик қиладилар. Иккови биргаликда 2 солид ҳарбий солиқ ва эркин мансга эгалик қилганлар сингари ҳар бири 1 солид ҳарбий солиқдан ташқари бошқа солиқларни ҳам тўлайдилар.

40. Автхаус колон ва унинг Годелинда исмли хотини колон, улар муқаддас Герман одамлари. Яна Гунберта — колон аёл. Унинг болалари (4 та исм келтирилади). Улар иккови 16 бонуарий экин майдони ва 9 арипенн яйлови бўлган битта лит-мансида фойдаланиш ҳуқуқига

га эгалик қиладилар. Бошқалар каби тўлов мажбуриятларини ўтайдилар.

41. Веримберт — бошқа томондан келган, унинг хотини муқаддас Германдан. Хинклехильд исмли колон. Уларнинг болалари (5 та исм келтирилган).

6-Т Е М А. АРАБЛАР ВА ИСЛОМ ДИНИНИНГ ПАЙДО БУЛИШИ, УНИНГ ИЖТИМОИЙ МОҲИАТИ

Бу темани қуйидаги тахминий план асосида ўрганиш тавсия этилади.

1. Ислом динининг пайдо бўлишида Арабистондаги ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлар.

2. Ислом динининг моҳияти ва ундаги урф-одатлар.

3. Қуръон ва унинг мазмуни.

4. Араб феодал давлатининг ташкил топиши, араб истилочилари ва ислом динининг тарқалиши.

5. Ислом динидаги йирик оқимлар ва мазҳаблар.

6. Араблар маданияти.

Методик кўрсатмалар

Бу тема жуда мураккаб бўлиб, уни ўрганишда студент аввало ислом динининг қаерда ва қандай шароитда пайдо бўлганлигини аниқлаши лозим. Ислом (арабча — бўйсунмоқ)—кенг тарқалган монотеистик динлардан бири. Ислом динининг келиб чиқишида дин ва фан бир-бирига қарама-қарши позицияда туради. Диний тасавурларда ислом дини жамият ҳаёти билан боғланмаган илоҳий ҳодиса, инсонларни тўғри йўлга бошлаш учун худо томонидан юборилган охирги таълимот деб талқин қилинади. Буржуа исломшунослари ҳам исломнинг келиб чиқишини идеалистик позицияда туриб ҳал қиладилар.

Исломнинг динга айланиши, унинг ижтимоий, синфий моҳияти марксизм-ленинизм классикларининг асарларидаги илмий асосда ёритиб берилган.

Совет шарқшунослари ва исломшунослари И. Ю. Крачковский, Н. В. Пигулевская, А. Ю. Якубовский, С. П. Толстов, И. П. Петрушевский, Е. А. Беляев, А. Усмонов ва бошқаларнинг асарларида ислом динининг вужудга келиши, унинг тарихий, ижтимоий ва синфий моҳияти илмий асосда ёритиб берилган.

Совет олимларининг изоҳлашича, ислом динининг келиб чиқиши VI аср охири ва VII аср бошларида Арабистон ярим оролида юз берган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар билан боғлиқдир.

Арабистон Осиёнинг жануби-ғарбий қисмида, Африкага туташиб турган жойда, Европа қитъасининг тахминан тўртдан бир қисмига тўғри келадиган ярим оролда (майдони 3 млн. км²) жойлашган. Ана шу каттакоҳ ўлканинг кўпчилиги қисми қуруқ дашт ва ярим саҳролардан иборатдир.

Арабистон аҳолиси кўчманчи бадавийлар ва ўтроқ араблардан иборат.

Кўчманчи бадавийлар ярим оролнинг чўл ва ярим саҳроларида, Арабистоннинг энг катта қисмини эгаллаган Наж ўлкасидаги ясси тоғларда яшаб, асосан чорвачилик билан шуғулланиб, туя, қўй, от боққанлар. От арабларнинг шон-шуҳрати бўлиши билан бирга, арабларда отга эга бўлган одам ҳеч қачон тинч ва хотиржам яшай олмайди, деган мақол ҳам тарқалган. Чунки улар отларни ҳарбий мақсадлар учун асраганлар. Араблар ўзларининг отларини асосан арпа, хурмо ва балиқ уни билан озиқлантириб, туя сути билан суғорганлар. Туя эса, арабларнинг дўсти бўлган. Туя ўз эгасига гўшт, сут, жун, тери берар эди. Араблар ҳамма нарсанинг баҳосини туянинг баҳосига қараб белгиланганлар. Ҳатто одамнинг ҳаёти ҳам туя баҳосига қараб белгиланган. Бирор киши ўлдирилса 100 туя хун тўланар эди. Ўтроқ араблар шаҳарларда, Ҳижознинг айрим воҳаларида, айниқса, Арабистоннинг деҳқончилик учун энг қулай ўлкаси, жануби-ғарбий области — Яманда яшаганлар.

Яманда қадим замонлардаёқ деҳқончилик маданиятини ривожлантириш учун катта имкониятлар мавжуд бўлган. Қадимги Яманнинг меҳнатсевар аҳолиси жуда яхши суғориш иншоотларини қуриб, серҳосил экинзорлар, боғлар, токзорлар, бунёд этганлар. Шаҳарларда моҳир ҳунармандлар яшаб, қурол, заргарлик буюмлари чарм ва бўёқ етиштиришда машҳур бўлганлар. Бироқ эрамининг дастлабки асрларида Жанубий Арабистоннинг, шу жумладан Яманнинг юксак маданияти таназзулга юз тутди. Чет элликларнинг босқинчиликлари, савдо йўлларининг ўзгариши, ҳукмдорларнинг ўзаро курашлари ва синфий зиддиятларнинг кучайиши билан Яман ўлкасида қулдорлик давлатлари бир неча марта алмашинди, натижада экин майдонлари камайди, сав-

до ишлари касод бўлди, кўп бинолар харобага айланди, аҳолининг катта қисми шимолга ва марказий областларга кўчиб кетди.

Арабистон яриморалининг шимолида ҳам араб давлатлари бўлиб, улардан энг йириги Набат подшолиги бўлган. Эрамизнинг 106 йилида Набат подшолиги Арабистон номи билан Рим вилоятига айланган.

VI—VII асрларда Эрон ва Византия билан чегарадош — Лахмид ва Ҳасанидлар давлати катта роль ўйнаган. Эронликлар ўз чегараларини кўчманчи араблардан ва византияликлардан сақлашда лахмидлардан фойдалансалар, византияликлар эса Ҳасанидлардан фойдаланган. Баъзида бу вассал давлатлари кучайиб, Эрон ва Византияга катта хавф солган.

602 йили Эрон лахмидларнинг давлатини тор-мор келтирган.

VI—VII асрлардаги арабларда ҳали уруғчилик тузумининг белгилари кучли эди. Кўчманчи араблар ҳам, ўтроқ араблар ҳам кўп уруғ ва қабилаларга бўлинган эди. «Хун олиш» тартиби давом этарди. Уруғнинг кучлироқ аъзолари кучсизроқ қариндошларига ёрдам бериши лозим эди. Ҳар бир қабиланинг ўз диний маросими бор эди. Қабиланинг тепасида шайх ва саидлар туриб, ҳокимият тўлиқлигича шулар қўлида эди. Лекин бу даврда уруғчилик тузуми емирила бошлаган эди. Уруғ, қабила зодагонлари энг яхши яйловларни ва деҳқончилик учун қулай бўлган майдонларни ўзлари эгаллаб ола бошладилар.

Арабистон шаҳарларида эса савдогар ва судхўрлар қатлами кучайиб борди. Қадим замонлардан буён Арабистондан Урта денгиз орқали Ҳиндистонга борадиган муҳим савдо йўли, шунингдек, Ҳижоз орқали шимолдан жанубга катта савдо йўли ўтарди. Шу савдо йўлида илк даврлардаёқ Макка, Ятриб каби йирик савдо марказлари пайдо бўлди. Араблар орасида донғи кетган ибодатхона Қаъба ва ундаги муқаддас қора тош шу Маккада эди. Маккадаги йирик савдогар ва судхўрлар савдодан катта фойда кўрарди. Улар қул савдоси билан ҳам шуғулланишган.

VI аср охири VII асрнинг бошларида араблар, кучли иқтисодий ва ижтимоий кризисга учрадилар. Арабистонда аҳоли кўпайиб, ер танқислиги сезила бошлади. Худди шу даврда Яман бутунлай вайрон бўлди. Қарвон савдоси тушкунликка юз тутди. Энди Дажла ва Фурот

дарёлари бўйлаб форс қўлтиғи орқали Ҳиндистонга бо-
радиган йўлга кўпроқ эътибор берила бошланди.

Арабистонда шундай воқеалар содир бўлиб турган пайтда синфларнинг ташкил топиш жараёни тезлашди. Араблар ўртасида қабилачилик ва уруғдошлик тузумининг емирилиши натижасида қулдорлик муносабатларини ўзида акс эттирган синфий жамият пайдо бўла бошлади. Ана шу жамият ҳукмрон синфларининг ижтимоий кучлари манфаатларининг ғоявий ифодаси, мафкураси, янги ижтимоий-иқтисодий шароитнинг инъикоси сифатида ислом дини таркиб топди. Ислом динининг келиб чиқиши тамомила реал тарихий сабаблар билан изоҳланади. Бу жамиятда тарқоқ қабилаларни бирлаштириш, ўлкага четдан таҳдид солаётган хавф-хатарларга барҳам бериш учун мушриқийлик (политензм) дини ўрнига ваҳдоний (монотеизм) динига ўтиш, бирлик, ҳамкорлик зарурлигини тарғиб этадиган мафкурага объектив эҳтиёж туғилган эди. Бу эҳтиёж жамиятда юз бераётган ижтимоий силжишлар, синфий жамиятнинг шакллана бошлаши, Арабистон ярим оролида юз берган иқтисодий зиддиятлар туфайли пайдо бўлган.

Якка худога ишонишга асосланган янги диний ғоя— ислом, тарқоқ араб қабилаларини бирлаштиришдан ташқари, қўшни мамлакатларни босиб олиш учун хизмат қиладиган мафкурага айланди. Ислом динига яҳудий, христиан дини катта таъсир кўрсатиб, бу таъсир унинг таълимотида аниқ акс этган.

Ф. Энгельс айтганидек, араблар ҳаётида юз берган катта тарихий ўзгаришларга ва «арабларнинг уйғонган миллий онглирига» боғлиқ равишда, буларнинг ифодаси сифатида янги дин — ислом, унинг худоси, Оллоҳ, пайғамбари — Муҳаммад ҳақидаги эътиқод вужудга келди. Ислом таълимотига асос солган, мусулмонлар пайғамбари деб эътироф этилган Муҳаммад ибн Абдулло қурайш қабиласининг ҳошимийлар хонадонидан чиққан.

Муҳаммад тарихий шахс. Лекин унинг ҳаёти ҳақидаги ишончли манбалар кам сақланган.

Муҳаммад (570—632 йй) Маккада бой бўлмаган савдогар оиласида туғилган. Отаси Абдулло у дунёга келмасданоқ ўлган, онаси эса Муҳаммад 6 ёшдалигида ўлиб кетган. Етим қолган Муҳаммад амакиси Абу Толиб қўлида тарбияланган. Муҳаммад бадавлат маккаликларнинг подаларини боқиб, ўзини таъминлаб юрган.

Муҳаммад кейин бой савдогар бева хотин Хадичаникида аввалига мол боқиб, сўнг бошқарувчи бўлиб ишлайди, сўнгра унга уйланади ва ижтимоий ҳаётини ўзгартиради. Муҳаммад янги динни тахминан 610 йил Маккада тарғиб қила бошлаган. У ўзини пайғамбар, худонинг (Оллоҳнинг) элчиси деб эълон қилган. Муҳаммад бутпарастликдан қайтиб, Оллоҳга ишонишга чақирган. Маккада яшаган қурайш қабиласи VII асрда ғоят кучайган. Унинг савдогар зодагонлари катта бойлик тўплаганлар. Қурайш қабиласининг нуфузи ортиши билан Маккадаги Каъба ибодатхонасининг таъсири ҳам орта борди. Муҳаммад ва унинг тарафдорлари янги динни тарғиб этишда Макка зодагонларининг қаттиқ қаршилигига учрадилар. Улар 622 йил (ҳижрий) да Мадинага кўчиб ўтишга мажбур бўлдилар. Муҳаммаднинг Ятриб — Мадинага кўчиши мусулмонлик тарихида бир эра бўлиб, мусулмонлар ўз йил ҳисобини мана шу эрадан бошлайдилар. Шундан кейин Ятриб шаҳри Маданатун-Наби (пайғамбар шаҳри) деб атала бошланди.

Бу ерда улар мадиналиклар билан бирлашиб, Маккага қарши урушга тайёрландилар. Бу ерда мусулмонлар жамоаси (умма) вужудга келди. 630 йилда Макка ишғол қилиниб, Макка аҳолиси ислом динини қабул қилди ва Муҳаммадни Оллоҳнинг элчиси (расули) деб тан олишга мажбур бўлди. Макка янги диннинг маркази, қадимий ибодатхона Каъба эса ислом динининг муқаддас ибодатхонаси сифатида эътироф этилиб, мусулмонларнинг бош саждагоҳига айланди. Унда қадимдан сақланиб келинган «қора тош» (ҳажар ал-асвад) сақлаб қолинди ва исломда муқаддас деб саналади.

Ислом дини уч элементдан — имон, ислом ва эҳсондан иборат деб эътироф этилади. Имон талаблари 7 та ақидани: оллоҳга, фаришталарга, муқаддас китобларга, пайғамбарларга, охират кунига, тақдирнинг илоҳийлигига ва киши ўлгандан кейин тирилишига ишониш талабларини ўз ичига олади. Ислом талаблари диний анъанада «дин асослари» деб ном олган 5 та амалий ва маросимчилик талабларини — калима келтириш, намоз ўқиш, рўза тутиш, закот бериш ва ҳаж қилиш талабларини ўз ичига олади. Эҳсон илоҳиётда сидқидилдан ақидаларга ишониш ва маросимларни адо этиш мазмунида талқин қилинади.

Исломдаги урф-одатлар, маросимлар ва чеклашлар

яхудийлик, христианлик, оташпарастилик, маъжусийлик таъсири остида шаклланиб, исломда янги тус олган.

Масалан, кундалик беш вақт намоз Эрон ва баъзи бир бошқа шарқ давлатларининг оташпарастилик динидан олинган. Рамазон ойида рўза тутиш, сўнг рўза ҳайити ўтказиш, қурбонлик қилиш, қурбон ҳайити ўтказиш, Маккага ҳаж қилиш каби хурофий одатлар Арабистондаги энг қадимги одатлардир. Чунки у даврда инсоният табиат кучлари олдида ожиз бўлиб, кўр-кўрона унга бўйсунарди. Суннат одати бошланғич ибтидоий жамоа тузуми даврида пайдо бўлган бўлиб, уруғда эр болани катта ёшдагилар сафига ўтказиш араблар, Африка ва австралиялиларда одат бўлган. Исломда у бошқа тус олиб, мусулмонларни бошқа диндагилардан ажралиб туриш учун ўтказиладиган бўлган.

Юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, ислом дини табиат, жамият, тафаккур тўғрисидаги илмий далилларга қарама-қарши бўлиб, эксплуататорларни ҳимоя қилиб, мазлумлар онгини заҳарлаб келган. Диний ақида, маросимлар қандай шаклда бўлмасин, моддий олам ҳодисаларини Оллоҳ қудратининг ифодаси, маҳсули деб ҳисоблайди. Объектив олам тараққиётининг қонунларини, бу қонунларни инсон илм-фан ва тажриба ёрдамида билишини, ўз манфаати учун улардан фойдаланиш мумкинлигини рад этади. Исломнинг ақидалари, унинг ахлоқ нормалари мусулмонларнинг диний китоби бўлган Қуръонда, ҳадис тўпламлари ва шариат қўлланмаларида ўз ифодасини топган.

Қуръон — ўқиш демакдир. Қуръон 114 боб (сура) га бўлинган. Ҳар бир боб ёки сура бир неча шеър ёки оятдан иборат. «Оят» — «мўъжиза» деган маънони англатади. Қуръоннинг турли сураларидаги айрим фикрлар бир-бири билан мутлақо боғланмаган ва чалкаш берилган.

IX аср араб философи Ал Кинди таърифича қуръонда на тартиб, на услуб ва на композициянинг нозиклиги ва на нафосат бор. У бошидан охиригача бир-бирига қарама-қарши фикрлардан иборат бўлиб, бир сентенция (ҳикматли сўз) иккинчисини инкор қилади. Қуръон турли афсона, мифлар тўплами бўлиб, уларнинг кўпчилиги яҳудий ва христианларнинг диний китобидан олинган.

Диндор ва руҳонийлар қуръондаги қарама-қарши ва тушунарсиз фикрларни оқлаш мақсадида, худо фикрла-

ри чуқурлигини англашда инсонларнинг онги ожизлик қилади деб тушунтиришга ҳаракат қиладилар.

Қуръондаги суралар ўз ҳажми билан ҳар хил ва жуда турли-туман мазмунга эга. Қуръонда догматика ва мусулмон одатларининг асослари берилган. Қуръон мусулмонларнинг савдо муносабатларини, бутун диний-гражданлик, оилавий турмушларини, ахлоқий нормаларини тартибга солиб туришга хизмат этишга қаратилган.

Қуръонда ислом динига асос солган киши Муҳаммад деб ҳисобланади. Қуръоннинг олдинги сураларида одамларни қиёмат яқин бўлганлигидан тавба қилишга ундалган. Бу сураларда даҳшатли қиёмат воқеалари тасвирланган. Қуръон қулчиликни ва мулкий тенгсизликни ёқлаб чиқади.

«Муқаддас» китобдаги кўп оятлар хотин-қизларга бағишланган. Қуръон энг аввало хотин-қизларнинг тенгсизлигини ифодалайди. Бўйсунмаган аёлларни уринг. Оллоҳ уларга ажал олиб келганга қадар уйга бекитиб қўйинг дейди. Икки, уч ва тўртта хотинга уйланинг деб таълим беради. Бундан кўриниб турибдики, қуръонда хотин-қизларга жуда паст назар билан қаралган.

Ислом динининг социал маъноси, ижтимоий моҳияти инсонни худо ва унинг элчисига, дунёвий ҳокимларга бўйсунтиришга даъват этишдир.

Муҳаммад вафотидан кейин (632—661) Абубакр, Умар, Усмон, Али каби халифалар ҳукмронлик қилдилар. VII—VIII асрда араб феодал давлатида халифалик ташкил топди. Абубакр (632—634 йй.) халифалик қилиб, ўзига бўйсунмаган қабилаларга қарши курашди. Умар ибн ал-Хатиб (634—644 йй.) халифаликка кўтарилгач, қабилалар қаршилигини тугатди. Умар ўзининг ҳаракатчанлиги билан Муҳаммад давридаёқ аҳоли орасида танилган. У исломни тарғиб қилишда Муҳаммадга яқиндан ёрдам берган. Шунинг учун ҳам баъзи бир шарқшунос, исломшунослар уни мусулмон жамоасини тузишда Муҳаммад билан бирга қўядилар. Айниқса, мусулмон жамоасининг хўжалик фаолиятини ташкил қилишда ва доимий қўшин тузишда Умарнинг роли катта бўлган. Абубакр ва Умар даврида араблар истилочилик ҳаракатлари олиб бориб, халифаликнинг территориясини кенгайтирганлар, 636 йилда араблар Византия қўшинларини Ярмухда енгиб Сурия, Фаластинда ўз ҳукмронликларини ўрнатганлар. Бир вақтнинг ўзиде араблар

Ироққа бостириб кириб, Кадис ёнидаги жангда эронликларни енгиб, Ктесифонни эгалладилар.

640—641 йилларда Мисрга қарши ҳаракат бошладилар ва уни эгалладилар. 651 йили Эронни истило қилдилар. Араблар ғалабасининг асосий сабаби Эрон ва Византия давлати томонидан халқ оммасининг эксплуатация қилинишининг кучлилиги эди. Сурия ва Ироқ аҳолиси араб истилочиларига Эрон ва Византия феодаллари зулмидан қутқарувчилар деб қарадилар.

Араблар томонидан истило этилган Византия ва Эрон областлари халифалик таркибига кирди. Бу давлатларнинг араблар томонидан тезда истило этилишига Византия ва Эроннинг иқтисодий-сиёсий жиҳатдан кучсизлиги ҳам сабаб бўлган. Бу давлатлар ўзаро узоқ давом этган урушлар натижасида иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан кучсизланиб қолган эдилар. Иқтисодий қийинчиликдан чиқиш учун Византия юқоридаги давлатларда солиқлар ҳажмини янада оширган. Узоқни кўра биладиган уста сиёсатчи, халифа Умар эса бу шароитни ҳисобга олиб, босиб олинган территориядаги аҳолидан олинадиган солиқларни бир оз енгиллаштиришга буйруқ берди. Умарнинг сиёсати арабларга қарши қаратилган ҳаракатни кучсизлантирибгина қолмай, уларга йттифоқчилар ҳам орттирди. Лекин халифа Умар истило қилинган халқнинг маданий меросининг аҳамиятига тўшунмай, бой Александрия кутубхонасини ёқиб ташлашга буйруқ берди. Манбаларнинг хабар беришича, у ердаги китобларда қуръонда ёзилган фикрлар бўлмаса, уларни йўқ қилиш керак, агар қуръонда ёзилган фикрлар бўлса, энди улар керак эмас.

Халифа Умар 644 йилда эронлик қул томонидан ўлдирилди. Учинчи халифа Усмон Ибн ал-Аффан (644—656 йй.) бўлди. У Омейя уруғидан эди.

Бу уруғ вакиллари Умар халифалик қилиб турган даврда Сурияда мустаҳкамланиб олган эдилар. Сурияда халифанинг ноиблари сифатида Абу Суфяннинг ўғиллари аввал Йезид, сўнгра Муавия турди.

Тўртинчи халифа пайғамбарнинг амакиси Абу Толибнинг ўғли Али бўлди. У Муҳаммаднинг қизи Фотимага уйланиб, пайғамбарга куёв ҳам бўлган. Халифа Али (656—661 йй.) ҳошимийлар уруғидан эди. Омейялар янги халифани тан олмадилар.

Алининг энг кучли душмани Сурия ҳукмдори Муавия Ибн Абу Суфян эди. Сурия ҳукмдори Алига қарши

курашда кучли қўшинга эга эди. Али пойтахт шаҳарни Ироққа — Куфа шаҳрига кўчирди. Муавия халифалиқ, унвонига эга бўлиш учун 657 йилда Ироққа қўшин жўрнатди. Фурот дарёси яқинидаги бўлган жанг натижасиз тугади. Кўп вақт ўтмай, халифа қўшинлари орасида ажралиш бошланди. Ажралиб чиққанлар ўзларини хорижийлар деб атаб, кейинчалик ўзларининг диний оқимларини вужудга келтириб, халифа ҳокимиятига қарши курашганлар. Хорижийлардан Ибн-Мулжам Алини заҳарланган қилич билан ярадор қилади. 661 йилда Алининг ҳукмронлиги тугатилиб, ҳокимият Муавия қўлига ўтади.

661 йил Али ўлиmidан сўнг халифаликни эгаллаган Сурия ноиб Муавия марказини Дамашққа кўчириб, Умавийлар сулоласига (661—750 йй.) асос солди. Бу даврда халифаликнинг ерлари яна кенгайиб, VIII аср бошларида Шимолий Африка, Пиреней ярим ороли истило қилинди. Ўрта Осиё, Афғонистон ва Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбий қисми эгалланди. Халифалик чегаралари ғарбда Атлантика океанигача, шарқда Хитой, Ҳиндистонгача бориб етди. Умавийлар ҳукмронлиги даврида халифалик наслдан-наслга мерос бўлиб ўтадиган деспотик монархия тусини олди.

Умавийлар даврида идора қилиш аппарати анча мураккаблашиб, аҳолидан ер ва жон солиғи оладиган молия амалдорлари идораси вужудга келди. Худди шу даврдан бошлаб, исломни қабул қилмаганларгина эмас, мусулмонлар ҳам солиқ тўлайдиган бўлди.

Умавийлар даврида араб халифалиги кенгайиб, халифаликда феодал муносабатларнинг ривожланиши, иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий муносабатлар ғоят мураккаблашиб, кўпгина муаммоларга Қуръондан жавоб топиш қийинлашди. Қуръонда қўшимча равишда муқаддас ҳадислар тўплами — сунна ёки суннат келиб чиқди. Арабларнинг ҳаммаси ҳам бу янги тартибларни тан олмади. Мўмин мусулмонлар олами умавийлар замонида бир-бирига душман бўлган бир неча оқимларга бўлиниб кетди. Халифа ҳомийлик қилган оқим расмий ҳукмрон оқим ҳисобланади. Бу содиқ мусулмонлар суннийлар деб аталди. Лекин арабларнинг бир қисми суннийларни тан олмади, бундай мусулмонлар шиалар деб аталди. Уларга Алининг тарафдорлари ҳомийлик қилди. Яна хорижийлар, зайдилар, исмоилийлар, бобийлар.

карматлар, друзлар, баҳойлар, ваҳобийлар ва бошқа оқим, мазҳаблар пайдо бўлди.

Шарқий вилоятлардаги араблар умавийларга қарши кайфиятда эдилар. Месопотамия араблари Эрон феодаллари билан бирлашиб умавийларга қарши чиқдилар ва 750 йилда умавийларни ағдардилар. Халифалик тахтига Аббос чиқди. Аббосийлар династияси 750—1055 йилларда ҳукм суриб, бу даврда араб халифалиги иқтисодий жиҳатдан мустаҳкамланди. Аббосийлар давлатида Эроннинг таъсири кучли бўлди.

Совет шарқшунос олими А. Ю. Якубовский таърифича, агар умавийлар халифалигини араб халифалиги дейиш мумкин бўлган бўлса, аббосийлар халифалигини араб-эрон халифалиги дейиш керак. Ҳақиқатан ҳам, аббосийлар даврида халифалик сиёсий, иқтисодий, маданий жиҳатдан эронликлар билан жуда боғлиқ бўлиб қолди. Бу даврда араб халифалиги ишлаб чиқарувчиларни (деҳқон, ҳунарманд) эзиш эвазига қудратини оширди. Аббосийлар даврида халқдан олинадиган солиқлар ниҳоятда оширилди.

Феодал эксплуатациясининг кучайиши оммавий қўзғолонларни келтириб чиқарди. Араб феодалларига қарши бошланган қўзғолонлардан энг кучлиси Урга Осиёдаги Муқанна бошчилигидаги (VIII аср) қўзғолон, Озарбайжондаги Бобек бошчилигидаги қўзғолон (815—887 йй.) бўлди. 869 йили Ироқ ва Ғарбий Эронда занжейлар ҳаракати бошланиб, у 14 йил давом этди.

Ислом дини дастлабки даврда тарқоқ араб қабилаларини ягона давлатга бирлаштиришга ёрдам берган бўлса-да, синфий тўқнашувларни бартараф этолмади. Аксинча, истилолар натижасида араб давлати кенгайиши билан ундаги социал зиддиятлар борган сари кучайиб борди. Натижада IX аср бошларидаёқ аббосийлар давлати тушкунликка учрай бошлади. Вилоятлардан халифа хазинасига тушадиган даромадлар жуда камайиб кетади. Халифалик турли мамлакат ва халқларни ўз ичига олган бўлиб, уларни куч билан ушлаб турарди. Шу билан бирга халифалик занфлашиб бормоқда эди. IX аср охирида Эрон халифаликдан ажралиб чиқди. Мовароуннаҳрда сомонийлар ўз ҳокимиятларини тикладилар. Ҳали VIII аср охиридаёқ Марокко амирлиги, Тунис, Жазоир давлатлари мустақил бўлиб, халифаликдан ажралиб чиққан эди. Закавказьеда VIII аср охири ва IX асрда мустақил феодал давлатлар ташкил

топди. X аср бошида Миср, Сурия, Фаластин, Месопатамия халифаликдан ажралиб чиқди. 1055 йили турк-салжукийлари Бағдодни эгалладилар. Халифалик узил-кесил 1258 йили мўғуллар истилоси натижасида емирилди.

Студент араблар темасини ўрганишда араб маданиятига ҳам алоҳида эътибор бермоғи лозим. Бу масалани ўрганишда араблар томонидан истило этилган ҳамма территорияларда араб маданияти таркиб топдими? Агар таркиб топган бўлса, бу араб маданиятини ўша даврдаги тарихий шароит билан боғлаб изоҳлаб бериш лозим.

Арабларнинг ўрта аср маданияти тўлиқ маънода Арабистон маданиятига ва араблаштирилган, араб халқи ташкил топган давлатлар маданиятига (Арабистон, Ироқ, Сурия, Фаластин, Миср, Шимолий Африка) тааллуқлидир. Араблар, Яқин ва Ўрта Шарқ, Шимолий Африка халқларининг ўрта асрларда бунёд этган маданияти, моддий ва маънавий бойликлари, шу халқларнинг араб тилида яратган илмий ва бадий асарлари араб маданиятининг бир туридир. Араб халифалигида араб тили давлат тили эди. Араблар босиб олган давлатларда ҳам мажбуран араб тили ва динини жорий этдилар. Араб тили фақат араб олимлари ўртасидагина эмас, халифаликка қарам бўлган мамлакат олимлари, ёзувчилари, шоирлари орасида ҳам кенг ёйилган. Бу олимларнинг араб тилида яратган асарлари ҳар бир халқ миллий маданиятининг кейинги ривожига таъсир кўрсатди.

Буржуа тарихшунослигида араб фанига соф араб олимлари ижодидан ташқари, араблар томонидан 7—8 асрларда истило қилинган мамлакатлардаги фан ва маданият арбобларининг ижод этган асарлари қўшиб юборилган. Ҳақиқатда эса истило қилинган халқлар маданияти кўп ҳолларда араблар маданиятидан юқори турган. Араб маданияти қадимги Юнонистон, Ўрта Осиё, Закавказье, Эрон халқлари маданиятининг ўзаро таъсирида ривожланган. Араб фани ва маданиятининг ўсишига Ўрта Осиёлик олимлардан Муҳаммад Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино ва Аҳмад Фарғонийлар катта таъсир кўрсатган. Улуғ астроном ва математик Хоразмий тузган астрономик жадваллар — «зиж» дан араб астрономлари фойдаланганлар. Ибн Сино ва Хоразмий асарлари араблар орқали Ўрта аср Европасига маълум бўлган. IX—X асрларда Бағдод ва

араб фанининг бошқа марказларида араб халифалиги ва умумий тарихга оид асарлар яратилди. Бу асарларнинг кўпчилиги форс-тожик манбаларига асосланган форс тарихнавислари томонидан ёзилган. Бундай асарлар Табарий, Масъудийлар томонидан ёзилган. География соҳасидаги асарлар халифаликда алоқа ишларининг бошлиғи, эронлик Ибн Хурдодбах ва Ибн Ҳавқал, тарихнавис Масъудий, Мақдисий томонидан ёзилган. Бу асарларда шахсий кузатишлар натижасида тўпланган маълумотлар асосида халифалик ерлари, хорижий давлатлардаги саёҳат маршрутлари берилган.

Бу даврда табиат фанлари соҳасида катта ютуқларга эришилди. Математик ва астроном Баттоний (858—929 йй.) тригонометрик функцияларни ишлата бошлади. Кимё соҳасида бир қанча ихтиролар қилган араб алхимиги Жобир ибн Ҳайён (VIII аср) дир. Физик Ибн ал-Ҳайсам (965—1039 йй.) оптика соҳасида қатор ихтиролар қилди. Унинг «Оптика» асари европалик олимларга катта таъсир кўрсатди. XIII асрда Мисрда биринчи глобус ишланди. Араблар Урта Осиё халқларидан қоғоз тайёрлашни ўрганиб (VIII аср), сўнгра бу ихтиронинг Европага тарқалишига сабабчи бўлдилар. Бу даврда Миср, Андалусия медицина тараққиётининг маркази бўлган, Файласуф Ибн Рушид (1124—1198 йй.), Ибн Маъмун (1135—1204 йй.) амалий таъбабат билан шуғулланиб, қатор тиббий назарий асарлар ёзганлар.

Араб табиблари диндорларнинг «ҳамма касалликлар худодан» деган идеалистик фикрларига қарши чиқиб, юқумли касалликларнинг юқиш йўлларини тажриба асосида исботлашга уринганлар. Араб табиатшунослари доривор ўсимликлар ва минераллар йиғиш, шарҳлаш ва уларнинг навларини тартибга солиш билан шуғулланганлар. Ибн Байтор ўз асарларида 2700 дори, доривор ўсимликларни шарҳлаган. Арабларда ижтимоий-фалсафий фикр эгалари ҳам пайдо бўлди. Арабларнинг биринчи йирик файласуфи ал-Киндийдир (IX аср). Араб тилидаги илм ва фалсафий тараққиётида Урта Осиёнинг мутафаккирлари Форобий ва Абу Али ибн Синонинг хизматлари катта.

X—XI асрларда араб ижтимоий-фалсафий фикрининг йирик намояндаси суриялик машҳур шоир, мутафаккир Абулғало ал-Маоррийдир.

Арабларда адабиёт ҳам ривожланган бўлиб, исломгача бўлган давр араб адабиётига бадавий шоирлар-

нинг асарлари кирган. Бадавий шоирлари ижодида машҳур кишиларга аталган мотам шеърлари, қасос олишга чақирувчи, ўз қабиласининг шон-шуҳратини мақтовчи шеърлар бўлган. Бадавийлар адабиёти намуналари VIII—X аср ёзма ёдгорликлари орқали етиб келган. Булардан энг машҳурлари: Ровий Ҳаммодининг (772 йилда вафот этган) «Муаллақлар» тўплами, Абу Таммом (768—846 йй.) ва ал Бухтурийнинг «ал-Хамоса» номли тазкираси, Ибн Қутайбанинг (889 йилда вафот этган) «Китоб нақл аш-шеър»и («Шеърят танқиди» китоби) Абул Фароҳ Исфаҳонийнинг «Китоб ул-ағоний»си («Ашулалар китоби») қадимги араб адабиёти намуналаридир.

VII асрнинг 20-йилларидан бошлаб Арабистон ярим оролида ислом динининг вужудга келиши, феодал давлати, араб халифалигининг ташкил топиши ва араб босқинчилиги урушларининг бошланиши каби тарихий воқеалар юз бериши билан бу даврда араб адабий тили ҳам шаклланди. VII аср ўрталарида араб ёзувига асос солинди. Араб адабиётининг биринчи ёзма асари «Қуръон»дир. Араб адабиёти тараққиётига «Қуръон» катта таъсир кўрсатди, унинг асосида жуда кўп шеърӣ-насрий асарлар яратилди. Муҳаммад ва унинг тарафдорлари аввалига шеърятга қарши чиқдилар. Баъзи шоирлар динни мақтаб шеърлар ёза бошлагач, дин асосчиларининг шеърятга нисбатан муносабати ўзгарди. Ҳазан ибн Собит (674 й. вафот этган) каби шоирлар ўз ижодларини Муҳаммадни мадҳ этишга бағишлади.

Араб адабиёти умавийлар, аббосийлар даврида янада ривожланди. Араблар босиб олган давлатлардаги шоирлар ҳам баъзан араб тилида ижод этдилар. Умавийлар даври адабиётининг йирик вакиллари ал-Ахтар (640—710 йй.), ал-Фараздак (641—731 йй.) ва Жарир (653—733 йй.) дир. Араб классик адабиётининг гуллаган даври VIII—XII асрларга — аббосийлар сулоласи ҳукм сурган даврга тўғри келади. Машҳур адиблардан Башшор ибн Бурд (714—738 йй.), Абул Атоҳия (748—825 йй.) ва бошқалар.

Биз қуйида келтирган баъзи манбалар ислом дини ва Маккадаги муқаддас жойлар ҳақидаги ҳикояларни ўз ичига олади. Макканинг тарихий ҳужжатида савдо йўллари масаласи ва мусулмонликнинг пайдо бўлиши каби маълумотлар учрайди. Биринчи ҳужжатда савдо

йўллари Арабистоннинг табиати ва аҳолисининг маш-ғулотлари ҳақида маълумот берилади. Муҳаммаднинг исломгача ҳукмрон бўлган дин тарафдорлари билан баҳси ҳужжатда келтирилган. Бу ҳужжатдан шу нарса маълумки, «Оллоҳнинг элчиси» ўз тингловчиларига ақл ва мантиқнинг исботи билан таъсир қилмай, балки тўппа-тўғри мазлум кишиларга оғир аҳволни енгиб, бахт-саодатга эришиш мумкинлигини ташвиқот қилиш билан таъсир кўрсатади.

Шунингдек, ҳужжатда қуръондан айрим боблар берилган. Демак, бу ҳужжатлар бир масалани, темадаги энг оғир масалани — мусулмонликнинг пайдо бўлиши ва тарқалиши масаласини тасвирлайди.

Манбалар

Ибн Хисравнинг «Сафарнома»¹ асари

Бу парча форс-тожик шоири ибн Хисравнинг (тўлиқ номи Абу-Муин-Носир ибн Хисрав ибн Хорис) «Сафарнома» асаридан. Ўз даврининг буюк адиби бўлган Ибн Хисрав Маккага (1045—1052 йй.) ҳаж қилгач, йўлда учраган шаҳар, қишлоқлар ва мамлакатлар ҳақида ўз китобида ҳикоя қилади.

Макка

Бу шаҳар саҳро чеккасида жойлашган: унинг ери нам ва усти шўрхоқ тупроқ билан қопланган. Оқар сув бор, аммо жуда кам миқдорда. У ерда хурмо дарахти плантациялари бор.

Маккадан Мадинагача 100 фарсаҳ² келадиган тошлоқ йўлни саккиз кунда босиб ўтдик.

1047 йил 24 май куни биз Маккага кириб келдик ва Боб-ас-Сафо дарвозаси олдида тўхтадик. Уша йили Маккада қаҳатчилик бўлиб, тўрт мен³ нончи бир нишопур динорга сотардилар. Мужавирлар⁴ Маккани тарк қилдилар ва ҳеч бир томондан ҳаж қилувчилар келмадилар.

Шу йили Мағрибдан⁵ катта карвон келди. Улар

¹ Хрестоматия по истории средних веков. 217—250-бетлар.

² Фарсаҳ — хачир бемалол юриб, бир соатда босиб ўтадиган масофа.

³ Мен — бир суткада ўлчанадиган ноаниқ ўлчов.

⁴ Мужавирлар — бу ерда авлиёлар, Оллоҳнинг истагини тарғиб қилувчилар маъносига.

⁵ Мағриб — Шимолий Африканинг гарбидаги араб мамлакатлари (ҳозирги вақтда Марокаш, Жазоир, Тунис).

уйларига қайтиб келаётган пайтда, саховатли Мадина шаҳри дарвозалари олдида бедуинлар ҳаж қилувчилардан Макка йўлида эркин юриш ҳуқуқи учун йўл ҳақи — пул талаб қилдилар. Икки ўртада олишув бошланиб, мағриблилардан 2000 дан ортиқ киши ўлдирилди.

Марв этагининг ўзида бозор бўлиб, у ерда бирига қарама-қарши қурилган 20 та раста бор. Уларнинг барчаси сартарошлик билан машғул бўлиб, ҳаж қилувчиларнинг сочларини оладилар. Мен санаб чиқдим, Маккада туб аҳоли 2000 киши атрофида. Қолганлари эса 500 киши атрофида — келгиндилар, шунингдек, мужавирлардирлар.

Ўша йили у ерда қаҳатчилик бўлиб, 16 мен бугдойнинг баҳоси бир мағриб динори турар эди. Шунинг учун кўп киши шаҳарни ташлаб кетган.

Маккада ўзга вилоят кишилари учун уйлар бор эди: булар Хуросон, Мовароуннаҳр, Ироқ ва бошқа вилоятлар учун, бироқ бу уйлар эскирган ва вайрон ҳолда ётар эди.

Бағдод халифалари у ерда худо йўлига хизмат қилувчи муассаса ва ҳашамдор кўп бинолар қурдирдилар. Мен у ерда яшаб тургандаёқ, буларнинг айримлари емирилди, қолганлари эса хусусий мулкка айлантирилди.

Макканинг иқлими жуда иссиқ. Далвнинг охирида мен у ерда янги бодринг, бақлажонларни кўрганман. Эски ҳисоб билан ҳамал ойи охирида узум пишиб, уни қишлоқлардан шаҳарга олиб келиб, бозорда сота бошладилар. Савр ойининг ўргаларида қовун фарқ пишади. Унинг ҳосили ҳамиша мўл бўлиб, ҳатто қишда ҳам аримайди.

Қуйидаги келтирилган икки парча «Худо элчисининг тирикчилиги» китобидан олинган бўлиб, бу китобни VIII аср ўрталарида халқ ўртасида юрган ривоятлар асосида араб Ибн Исҳоқ ёзган. IX асрда таржиман ҳол қайта ишланиб, янги тафсилотлар билан тўлдирилди. Муҳаммад янада кўпроқ улуғланади.

I парча¹

Ислом Маккада қурайш уруғидан бўлган эркак ва аёллар ўртасида тарқала бошлади. Қурайшлар² эса ўз қўл остидаги мусулмонларни турмага ташлайвердилар ва мусулмонликдан қайтара олганларини қайтардилар.

Бундан кейин барча қурайш қабилаларининг билмдонлари кун ботгач, Каъбанинг орқа томонига тўпландилар. Улар бир-бирига «Муҳаммадга одам юборамиз. У билан сўзлашамиз, кучимиз етганича баҳслашамиз» дедилар. Улар унга: «Сенинг халқингнинг йўлбошчилари сен билан сўзлашиш учун тўпландилар, шунинг учун етиб кел», деб хабар қилдилар.

У ҳамиша қабиладошларининг адашганликлари ҳақида қайғуриб уларни тўғри йўлга, чин ҳақиқий эътиқод йўлига бошлашга ҳаракат қилар эди. Шунинг учун ваъз эшитишни истаган бўлсалар керак деб шошилишча етиб келди. У улар ёнига келиб ўтиргач, улар «Муҳаммад биз сен билан сўзлашмоқ учун сени чақиртирдик. Биз араблар ичида сен каби ўз халқини кўп воқеаларга дучор қилган арабни билмаймиз. Сен бизнинг оталаримизни ҳақорат қилдинг. Бизнинг эътиқодимизни ерга урдинг. Худодаримизни қораладинг. Бизнинг донолигимизни ақлсизлик деб атаб жамоа ўртасида келишмовчиликни тарқатдинг. Бизга нисбатан қилмаган бирорта ножўя ҳаракатинг қолмади. Агар сен янги эътиқодни (динни) бойлик орттириш мақсадида қабул қилган бўлсанг, биз ўз бойликларимиздан шунча бойлик тўплаб сенга берармикми, сен барчамиздан ҳам бой бўлиб қоласан. Агар сен бизнинг ўртамызда иззат-ҳурматга эга бўлмоқчи бўлсанг, биз сени ўз хўжайинимиз қиламиз. Агар сенга ҳокимият керак бўлса, биз сени ҳукмдор қилиб сайлаймиз. Агар сени қўланка сифатида олдинга келиб, сендан устун келиб, бу йўлга бошлаётган ўша нарса бўлса, у ҳолда барчамиз ўз бойликларимизни сени бу касалдан тузатиш учун дори-дармон топишга сарф қиламиз. Сени бу касалдан халос қиламиз», дедилар.

¹ «Хрестоматия по истории средних веков». Под ред. М. П. Грацианского и С. Д. Сказкина. 1-том, М., 1949, 247—250-бетлар.

² Қурайшлар — Каъбанинг калитларига эгалик қилган Хиждоғдаги қабила.

Муҳаммад уларга шундай деди: «Мен сизлар ўйлаган одам эмасман. Мен бу нарсани бойлик орттириш учун ёки бўлмаса сизларнинг устингиздан ҳукмдорлик қилиш учун олиб келганим йўқ. Лекин оллоҳ таоло мени Сизларнинг олдингизга элчи қилиб юбориб менга Қитоб¹ юборганлар. Менга Сизларни тўғри йўлга бошлаш, хушxabар етказишни, нотўғри йўлдан қайтаришни буюрганлар. Мен Сизларга Оллоҳимнинг хабарини етказдим ва Сизларни бунга ундадим; агар сизлар мен олиб келган нарсани қабул қилсангизлар, бу сизлар учун ҳозир ҳам, келгусида ҳам катта бахт-саодат беради. Агар қабул қилмасаларингиз, мен Оллоҳим йўлида бунга токи оллоҳим сизлар билан мен ўртамиздаги ишни ажрим қилмагунча чидайман».

Улар: «Муҳаммад, агар сен бизнинг ҳеч қандай таклифимизни қабул қилмасанг, у ҳолда биз сенга яна бир нарса таклиф қиламиз. Шунини яхши биласанки, дунёнинг ҳеч бир ерида бизнинг халқимиз каби сувсиз, яшаш учун оғир, машаққатли бўлган ерда яшовчи халқ йўқ.

Сенинг элчилигинг ҳақи, Оллоҳингдан сўрагил, бизнинг жабрдийда халқимиз учун яхши ерлар ва шароит қилиб берсин. Суриядаги ва Ироқдаги каби серсув дарёларни бизнинг ерларимиздан ўтказиб берсин. Бизнинг ўлиб кетган ота-боболаримизни тирилтириб берсин. Улар орасида ақлли, доно кекса Қусай ибн Қилоб ҳам албатта бўлсин. Биз ундан айтган нарсаларинг ҳақида сўраб, унинг тўғри-нотўғрилигини аниқлаймиз. Агар улар сени тан олсалар, сен бизнинг юқоридаги илтимосларимизни бажарсанг, биз албатта сенинг Оллоҳ элчиси унвонингни ва айтаётган барча нарсаларингни тан оламиз», дедилар.

Муҳаммад уларга: «Мен бунинг учун Сизларнинг олдиларингизга юборилган эмасман.

Мен оллоҳнинг олдидан нима билан юборган бўлса, шу билан келганман.

Агар буни сиз қабул қилсангизлар бу дунёда ва нариги дунёда сизлар бахтли бўласизлар. Агар қабул қилмасангизлар, мен оллоҳим йўлида бунга токи оллоҳим Сизлар билан мен ўртамиздаги ишни ажрим қилмагунча чидайман», деди.

¹ *Китоб* — Қуръон.

Улар: «Агар сен биз учун буни қилмасанг, у ҳолда ўзинг учун қилгил: Оллоҳингдан сенинг олдингга сенинг гапларингни тўғрилигини тасдиқловчи фаришталарни юборишни сўра; ундан ўзинг учун боғу-роғлар, шоҳона қасрлар ва сенинг кундалик муҳтож-лигингдан қутқарувчи олтин, кумуш хазина сўра. Ахир биз ўзимизга овқат излаганимиз каби сен ҳам кун бўйи ўзингга овқат излаб бозор бўйлаб юрасан. Агар Оллоҳ сени бойитса, у ҳолда биз сенинг оллоҳ олдидаги қадр-қимматингни ва сен таъкидлагандек оллоҳнинг элчиси эканлигингни тан оламиз», дедилар.

Муҳаммад уларга: «Мен буни қилмайман, мен оллоҳимдан бунақа нарсаларни илтимос қиладиган одам эмасман ва бунинг учун сизларнинг олдиларингизга юборилган эмасман. Аммо Оллоҳим мени хуш-хабар етказувчи ва нотўғри, гуноҳ йўлдан Сизларни қайтарувчи қилиб юборган.

Агар қабул қилсангизлар бу сизнинг бу дунёдаги ва нариги дунёдаги бахтингиз бўлади. Агар қабул қилмасангизлар ва мени рад қилсангизлар, мен у ҳолда оллоҳим йўлидаги иш учун, оллоҳимнинг ўзи сизлар билан мен ўртамиздаги можарони ҳал қилмагунча чндайман», деди.

Улар: «Сенинг таъкидлаганингдек оллоҳинг ҳар нарсага қодир бўлса, осмонни бўлак-бўлак қилиб бизнинг устимизга туширсин. Акс ҳолда биз қандай қилиб сенинг гапларингга ишонамиз», дедилар.

Муҳаммад: «Бу Оллоҳимнинг иши. Агар қилишни истаса албатта қилади», деди.

Улар: Муҳаммад, Сенинг худойинг сенинг бизлар билан баҳслашишингни, бизларни сендан сўрайдиган гапларимизни ва қиладиган талабларимизни билмаган бўлса керак. Акс ҳолда у сенинг олдингга келиб биз билан қандай баҳслашиш кераклигини сенга ўргатарди ва сенинг олиб келган нарсангни қабул қилмаганлигимиз, сен билан тортишиб, сени рад қилаётганимиз учун бизни қандай жазоламоқчи эканлигини сенга маълум қилар эди.

Бизга маълумки, сени бу гапларга имомлардан Раҳмон исми номаълум шахс ўргатмоқда Оллоҳ ҳақи қасамёд қилиб айтамызки, биз ҳеч қачон Раҳмонга ишонмаймыз. Муҳаммад, биз сенга ўз фикрларимизни гапириб бўлдик. Оллоҳ ҳақи қасамёд қи-

либ айтамызки, биз сенинг қилган бу ҳақоратларинг учун сени қуруқ қолдирмаймиз. Ёки биз сени нобуд қиламиз, ёки сен бизларни нобуд қиласан», дедилар.

«Биз Оллоҳнинг қизлари бўлган фаришталарга бош эгиб таъзим қиламиз», деди улардан биттаси. Бошқаси эса: «Бизнинг олдимизга кафиллик сифатида оллоҳни ва фаришталарни олиб келмас экансан, биз сенга ишонмаймиз», деди. Муҳаммад бу гапларни эшитгач ўрнидан турди. Унинг билан холасининг ўғли Абдуллах-ибн-Абу-Омейя ҳам ўрнидан турди ва «Муҳаммад, сенинг халқинг сенга таклиф қилди. Сен уни рад қилдинг. Ундан кейин улар сендан Оллоҳнинг олдидаги сенинг даражангни исботловчи далиллар талаб қилдилар. Агар буни исботлай олсанг, улар сенга ишонишларини ва сенга эргашмоқчи эканликларини айтдилар. Сен буни ҳам қилмадинг. Бундан кейин улар сендан ўзинг ҳақингда қайғуришингни ва бу орқали сенинг уларга нисбатан оллоҳ олдида катта обрўга эга эканлигингни кўрмоқчи бўлдилар. Сен буни ҳам қилмадинг. Ундан кейин улар ҳаммани кўрқувга соладиган иш қилишни сендан сўрадилар, сен буни ҳам қилмадинг.

Оллоҳ ҳақи қасам ичиб айтаманки, агар сен осмонга шоти қурдириб, мен қараб турганда шу шоти орқали осмонга чиқмасанг, у ердан сенинг ўзинг таърифлагандек одам эканлигинга гувоҳлик берувчи тилхат ва тўртта фаришта олиб келмасанг мен ҳеч қачон сенга ишонмайман.

Оллоҳ ҳақи қасам ичиб айтаманки, сен бу ишни қилмас экансан, сени тан олишни хаёлимга ҳам келтирмайман», деди. Ундан кейин у Муҳаммаддан нарига кетди.

II парча

Ундан кейин одамлар, эркаклар ва аёллар тўда бўлиб, исломга эътибор бердилар. Шундай қилиб Макка бўйлаб исломнинг шуҳрати тарқалди ва ҳамма у ҳақда фикр кияди.

Ундан кейин Оллоҳ ўз элчисига одамларга ўзининг оллоҳнинг элчиси эканлигини баён қилишни ва барчани оллоҳга сифинишга чақаришни буюради. Муҳаммаднинг ўз элчилигини яширганига уч йил бўлди. У буни токи Оллоҳ очишга буюрмагунча сир сақлаб турди.

Муҳаммаднинг масъадшошлари тоат-ибодат қилиш учун ғорларга кетдилар. Улар тоат-ибодат қилиш учун яшириндилар.

Бир куни Сад-Ибн-Абу-Вакков Муҳаммаднинг сафдошларидан бир гуруҳи билан ғорларнинг бирига келганда, у ерда ўз худоларига сигинаётган кўп худоликлар уларни кўриб қолдилар. Улар буларни камситиб, ҳақорат қила бошладилар ва икки ўртада тўқнашув бошланиб кетди. Бу исломда биринчи қон тўкилиши эди.

Қуръон¹дан

Қуръон (арабча — «ўқиш») — мусулмонларнинг муқаддас китоби бўлиб (христианларнинг инжили каби) гўёки Оллоҳ томонидан Муҳаммадга хабар қилинган ҳикоялардан, насиҳатлардан, қоидалардан ва бошқалардан иборатдир.

Қуръон классик араб тилида ёзилган бўлиб, бири-бири билан мутлақо боғлиқ бўлмаган 114 та боб (сура) дан иборатдир.

Қуръонда VII асрга келиб араб ерларида мавжуд бўлган ижтимоий ва сиёсий муносабатлар акс этган.

Қуръон бобларида хусусий мулкчилик, жамиятнинг ҳоким синфларга ва уларга қарам бўлган синфларга бўлиниши ҳикоя қилинади. Қўшинларни ташкил қилиш ва ҳарбий ўлжанинг бўлиниши ҳақида гапирилади.

8-сура 1-оят. Улар сендан ўлжа ҳақида сўрайдилар, айтгил: «Ўлжа худонинг ва унинг элчисининг ихтиёрида».

8-сура 42-оят. Шунинг билан, ўлжага тушган нарсанинг барчасидан бешдан бир қисми худо йўлига, худо элчисига ва унинг қариндошларига, етимларга, камбағал йўловчиларга берилиши керак.

9-сура 123-оят. Динга ишонувчиларнинг барчаси юришга чиқиши шарт эмас. Ҳар бир наслдан қандайдир бир гуруҳ тақводорлик ишларига ўрганиши ва бу ишларни ўз халқига тарқатиш учун юришга чиқса бас.

¹ «Коран». Законодательная книга Мохаммеданского вероучения. Казань, 1877, 149, 153, 420 бетлар.

43-сура 31-оят. Биз улашиб берамиз... бу ўткинчи дунёда, айрим кишилар бошқаларни ўзларига қарам ҳолда тутиб туришлари учун мартаба жиҳатидан бошқалардан устун тутати.

7-Т Е М А. XII—XV АСРЛАРДА ЎРТА АСР ҒАРБИЙ ЕВРОПАСИДА ШАҲАРЛАР ВА ҲУНАРМАНДЧИЛИК ЦЕХЛАРИ

Бу темани қуйидаги план асосида ўрганиш тавсия этилади.

1. XI — XIV асрларда ўрта аср шаҳарлари ва ҳунармандчилик цехларининг вужудга келиши.

2. Цех тузумининг гуллаши.

3. Ҳунармандчилик устaxonалари ва цехларда шогирдларнинг аҳволи.

4. Халфалар ва уларнинг ўрта аср ҳунармандчилигидаги роли.

5. XII асрда цех тартиби, унинг роли ва аҳамияти.

6. XIV — XV асрларда цехларнинг тушкунликка юз тутиши.

7. Цех тузумининг емирилиши даврида шогирд ва халфаларнинг усталар билан кураши.

8. XIV асрларда шогирд ва халфаларнинг цехга киришлари чекланганлиги ва уста унвонини олишдаги қийинчиликлар.

Методик кўрсатмалар

Маълумки, ўрта асрлар даври натурал хўжаликнинг ҳукмронлиги билан характерланади: ҳали шаҳар билан қишлоқ ўртасида меҳнат тақсимланмаган ва ҳунармандчилик қишлоқ хўжалигидан ажралмаган эди. XI — XV асрлар ижтимоий меҳнат тақсимотининг келиб чиқиши ва тараққиёти билан характерланади: ҳунармандчилик қишлоқ хўжалигидан ажраллади, товар ишлаб чиқариш пайдо бўлади, савдо ривожлана бошланади. Савдо ва ҳунармандчиликнинг маркази сифатида ўрта аср шаҳарлари пайдо бўла бошлади. Ҳунармандчиликнинг қишлоқ хўжалигидан ажралиб чиқиши, ўрта аср шаҳарларининг вужудга келиши феодал тузуми ривожланишининг янги босқичини бошлаб берди.

Ф. Энгельс «Ишлаб чиқаришнинг иккита катта асосий тармоққа — деҳқончилик ва косибчиликка бўлиниши натижасида бевосита айир бошлаш учун

ишлаб чиқариш — товар ишлаб чиқариш пайдо бўлади ва у билан бирга савдо қабиланинг ўз ичида ва чегараларидагина эмас, балки денгизнинг нариги томонидаги мамлакатлар билан қилинадиган савдо ҳам вужудга келади», деб ёзади. (Ф. Энгельс «Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши», 199-бет).

Ишлаб чиқариш кучларининг ўсиши: аввало деҳқончиликнинг ривожланиши, экин майдонлари ҳосилдорлигининг ошиши, шунингдек, ҳунармандчилик техникасининг юксалиши, аҳоли сонининг кўпайиши, ҳунарнинг секин-аста алоҳида бир ихтисос бўлиб, яъни айрим группа кишиларнинг асосий касби бўлиб ажралиб чиқишига сабаб бўлди. Энди ҳунарманд ўз вақтини тўлиқ ҳунарга сарф қила бошлади. Ҳунарманд қишлоқдан батамом алоқасини узди. Ҳунарманд яшаш учун ишлаб чиқариш шароити қулай бўлган (хом ашё топиш, ишлаб чиқарган буюмларини сотиш) жойга кўчиб бора бошлади. Натижада у деҳқончиликдан батамом алоқасини узиб, шаҳар ҳунармандига, майда товар ишлаб чиқарувчига айланди.

Ҳунармандчиликнинг ривожланиши ва унинг қишлоқ хўжалигидан ажралиб чиқиши натижасида Европада ўрта аср шаҳарлари пайдо бўлди.

Пайдо бўлаётган шаҳарларнинг энг биринчи аҳоли феодалларнинг поместьеларидан қочиб келган крепостной деҳқонлар бўлди. Шаҳар ҳунармандлари бозорга доимий келиб турган деҳқонларни ўзлари ишлаб чиқарган ҳунармандчилик буюмлари билан таъмин этиб турдилар. Шаҳарликлар эса деҳқонлардан қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, хом ашё сотиб оларди. Шу асосда шаҳарлар билан қишлоқлар ўртасидаги меҳнат тақсимои доний тус олди. Ҳунармандчилик ва савдонинг маркази бўлган шаҳар қишлоқда ҳам пул-товар муносабатларининг ривожига таъсир этди.

К. Маркс ва Ф. Энгельс ўзларининг «Немис идеологияси» номли асарида бунини шундай деб изоҳлаганлар: «Меҳнатнинг бирорта миллат доирасида тақсимланиши аввало деҳқончилик меҳнатида саноат ва савдо меҳнатиининг ажралиб чиқишига, шу билан бирга, қишлоқдан шаҳарнинг ажралиб чиқишига ҳамда шаҳар билан қишлоқ манфаатларининг бир-бирига қарама-қарши бўлиб қолишига олиб келади». (К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., 3- том, 20- бет).

XI асрларгача ҳам Европа шаҳарлари мавжуд эди, уларнинг кўпчилиги Рим империяси давридан мерос бўлиб қолган феодалларнинг қасрларидан иборат бўлиб, ҳали улар ҳунармандчилик ва савдонинг марказига айланмаган эди. Ҳунармандчиликнинг ривожланиши ва унинг қишлоқ хўжалигидан ажралиб чиқиши билан Рим шаҳарларида ҳам ҳаёт жонланди ва ўрта аср шаҳарлари пайдо бўлди. Шу асосда товар ишлаб чиқаришнинг пайдо бўлиши учун шарт-шароитлар вужудга келди.

Ўрта асрларнинг иккинчи даврида феодализм доирасида товар ишлаб чиқариш ривожланиб борди. Ўрта аср шаҳарларида меҳнаткаш аҳолининг кўпчилигини ташкил қилувчи ҳунармандлар бозор учун ёки буюртмачи учун маҳсулот ишлаб чиқарганлар. Ҳунарманд усталар майда ишлаб чиқарувчи бўлиб, унинг меҳнат қуроллари, ишлаб чиқариш устахоналари, хом ашёси шахсий мулки ҳисобланган.

Ушбу тема билан танишишда биринчи навбатда ҳунарманднинг устахонаси, унда кимлар ишлагани, меҳнатни ташкил қилиш формалари, ҳунармандчилик ишлаб чиқаришининг моҳияти, мақсади каби масалаларни чуқур ўрганиш студент олдида турган асосий вазифадир.

XI — XV асрларда ёзилган манбаларда бу масалалар аниқ характерлаб берилган.

Ўрта аср шаҳарларининг ташкил топишидан (XI—XII асрлардан) бошлабоқ ҳунармандлар алоҳида ташкилотларга, цехларга бирлашдилар. XII — XV асрларда ҳунармандларнинг бирлашишида цехлар ҳукмрон форма бўлиб, улар шаҳарлар ва ишлаб чиқариш тараққиётида жуда муҳим роль ўйнадилар. Студент ўша даврда Германия ва Францияда ташкил топган хотин-қизларнинг махсус цехларига ва уларнинг ишлаб чиқариш фаолиятига ҳам алоҳида эътибор бермоғи лозим.

Даставвал, студент цехларнинг вужудга келишининг сабабларини, унинг мураккаб комплексини, нима сабабдан ўша давр шароитида майда ҳунармандларнинг бошқалардан ажралган ҳолда мустақил яшаши мумкин эмаслигини, нима учун усталар қишлоқ ва шаҳарлардаги цехга кирмаган усталар рақобатини четлаштиришга мажбур эканлигини тушуниб, англаб олмоғи керак.

Пландаги бошқа масалаларни аниқлашда ҳам манбалардан келтирилган парчалар муҳим роль ўйнайди. Даставвал, «Хунармандчилик китоби»¹ дан цех қонунларидан парчалар келтирилади. Бу манба XIII асрда (1261—1270 йиллар ўртасида) Париждаги 100 цехда (амалда ҳатто XIII асрда Парижда цехлар бундан анча кўп эди) ўрнатилган тартиблар ҳақида мукамал ёзилган биринчи китобдир. Париж превоси, Париж округининг бошлиғи Этьен Буатонинг ташаббуси билан ёзилган бу китобда цех тузумининг гуллаган давридаги ҳаёти тасвирланади. «Хунармандчилик китоби»даги статутлар шогирдлар ва халфаларнинг аҳволини ўрганиш имкониятини беради. Айниқса, мовутчилар ва тасмачилар статутларида улар ҳақида кўп маълумотлар берилади. Студент ишлаб чиқариш технологияси, хом ашё ва тайёр маҳсулотларнинг сифати, уларнинг харид қилиниши ва бошқа масалаларни характерловчи маълумотларни ўрганиб олгач, шундай саволларга жавоб бериш учун ҳаракат қилиши керакки, юқоридаги чеклашлар ва ҳамма усталарнинг аҳволини тенглаштириш учун кўрилган чоралар нима билан изоҳланади, бу чеклашлардан дастлабки лойҳаларда қайсилари ижобий характерга эга бўлиб, хунармандлар манфаатини ҳимоя қилганлигини ва уларга зарурий меҳнат шаронтини вужудга келтирганини, товар сифатини яхшилаш учун қандай таъсир кўрсатганини ифодалаб бериши лозим.

Хунармандларнинг статутлари — уставлари XIII асрда Францияда, айниқса XIV — XV асрларда Германияда кўп ёзилган. Мана шу уставларга кўра цех ташкилотларининг ўз олдига қўйган вазифалар ҳақида тўлиқ фикр юритиш мумкин. Цехларда ишлаб чиқаришнинг аниқ тартиби тузилган эди. Ҳар бир цехнинг усталари томонидан сайлаб қўйиладиган оқсоқоллар ва назоратчилар ишлаб чиқарган буюмларни сотишда ҳам усталарнинг белгиланган қондаларга риоя қилишларини кузатиб борардилар.

Хунармандчилик китобининг XI статутида, «Париж заргарларидан бирортаси париж пробаси»² бўлмаган

¹ «Средние века» тўпламида, М., СССР ФА нашриёти, X—XI чиқиши, 1957—1958.

² *Проба* — олтиннинг қанчалик софлигини кўрсатиш учун урилган тамга.

олтин билан ишлаши мумкин эмас, пробалик олтин ҳар қандай бошқа олтиндан қаердан олинган бўлмасин устун туриши лозим», дейилади. (Л. И. Қиселева таржимаси, «Средние века» тўпламида, М., 1957, 323-бет). Яна ўша китобнинг XII статутида, «Қалайдан идиш тайёрловчилардан бирор киши, бутун шаҳар байрам қилганда байрам кунлари ва кечаси ишлаши мумкин эмас, агар шу ишни қилса, қиролга 5 су жарима тўлашга мажбур, чунки ҳунарманднинг ҳунар буюмини яхши ва ҳалол ишлаши учун кечасидаги ёруғлик етарли эмас, дейилади. (Ўша китоб, 325-бет). Шунингдек, XIII статутда: «Арқончилардан ҳаммаси қандай сортдаги арқонни ишлашидан қатъи назар, арқонни фақат бир хил материалдан тайёрлашлари керак, яъни пўстлоқдан бўлса, ҳаммасини пўстлоқдан еки зиғир толасидан бўлса, фақат зиғир толасидан, ёки ипакдан бўлса, ҳаммасини ипакдан тайёрлашлари лозим, фақат юнгдан тайёрланган арқонгагина яхши пишиқ ва чидамли бўлиши учун каноп қўшиб ишлашлари зарур.

Юқорида айтилганларни ким бузса, ҳар гал бузганлиги учун қиролга 5 париж су дан жарима тўлайди ва ёмон, сифатсиз, ишланган ҳар бир буюм ёндирилади». (Ўша китоб, 325-бет.) Мовутчилар ҳақидаги статутда: «Ҳар бир Париж мовутчиси ўзининг уйида иккита кенг ва битта тор ҳажмдаги станокка эгалик қилиши мумкин, уйдан ташқарида битта ҳам станокка эга бўлиши мумкин эмас... Ҳар бир мовутчи ўзининг уйида биттадан ортиқ шогирд ушлаши мумкин эмас... ҳеч ким мовут учун ишлатиладиган юнга қўзи юнгини аралаштириши мумкин эмас, агар у шундай қилса, мовутнинг ҳар бир донаси учун 10 су жарима тўлаб, унинг ярмини қиролга, қолганини оқсоқол ва присяжныйга тўлаши керак», дейилади. (Ўша китоб, 351-бет.) Юқоридаги манбалардан келтирилган парчалардан кўриниб турибдики, цех аъзоларига паст сифатли буюмлар ишлаб чиқариш, хом ашёни ортиқ даражада сақлаш, умум ишлатадиган меҳнат қуролларидан бошқа қуроллар ишлатиш, белгилангандан ортиқ ҳалфа ва шогирд сақлаш ман этилган эди. Цех ташкилоти ҳунармандлар томонидан ишнинг бир вақтда бошланиб, бир вақтда тугатилишини ҳам кузатиб борарди. Бундай тадбирларнинг ҳаммаси маҳсулот сифатининг бузилишига қар-

ши қўйилган чоралар бўлибгина қолмай, дастлабки даврларда цех аъзолари ўртасида иқтисодий тенгликни сақлашга ва конкуренция бўлишига йўл қўймасликка қаратилган эди. Акс ҳолда айрим муассасалар кенгайиб кетиб, майдароқ ва заифроқ муассасаларни сиқиб чиқарган бўларди. Цех уставида халфаларнинг иш ҳақи ва бир қатор ҳунармандчилик маҳсулотларини сотиш, харид қилиш қоидалари ҳам белгиланган. Масалан, ҳунармандчилик маҳсулотлари устахоналарда ёки шаҳарлардаги махсус ишланган савдо расталарида белгиланган нархда сотилиши кўрсатиб қўйилган.

Цехлар ўз аъзолари ўртасида ўзаро ёрдам бериш иттифоқи сингари вазифаларини ҳам бажарган. Бу ҳақда Кёльн бочкачиларининг уставида изоҳланишича, «Агар биродарлик иттифоқи аъзоларидан бирор кимса чўлоқ ёки кўр бўлиб, ёки қариб қолса, бунинг натижасида у қашшоқлашиб ишга яроқсиз бўлиб қолса, ундай ҳолда у ўз умрининг охиригача, биродарлик иттифоқи хазинасидан ҳар кунига 8 моргиндан олиш ҳуқуқига эга». («Немецкий город XIV—XV вв. Материаллар тўплами, В. В. Стоклицкой-Терешкович таҳрири остида. М., Соцэкгиз, 1936, 34-бет).

Бу ҳужжатнинг кўрсатишича цех ишлаб чиқариш ташкилотигина эмас, ўзаро ёрдам бериш ташкилоти ҳам бўлган. Лекин ҳар бир цех аъзоси унга киришда белгиланган миқдордаги ҳақни тўлаб, сўнгра доимий вазос тўлаб турган. Шу асосда тўпланган пулнинг бир қисми цех аъзоларининг бева қолган хотинларига, етим қолган болаларига ёрдам тарзида бериб турилган. Демак, цех уставлари ишлаб чиқариш жараёнининг ҳамма томонларини тартибга солинишини кўрсатиб берган.

Цехлар сиёсий ташкилотлар сифатида ҳам катта аҳамиятга эга эди, улар теварак-атрофдаги феодалларга ва маҳаллий патрицийларга қарши курашда шаҳарларни бирлаштирарди.

Цехлар томонидан диний вазифалар ҳам бажарилган. Цехларнинг ўз церковлари, ишлаб чиқаришга ҳомийлик қилувчи махсус ўз авлиёлари, ўзларининг диний байрамлари ва алоҳида байроқлари, герблари бўлган, турли диний маросим ва байрам вақтларида цех аъзоларининг ҳаммаси ўша байроқлари билан байрам либосида чиққанлар.

Цех айни замонда ҳарбий ташкилот ҳам бўлган. Ҳарбий ҳаракатлар вақтида ҳар бир цех ўз байроғи ва ўзининг ҳарбий бошлиғи билан урушга чиққан. Баъзан айрим цехларга шаҳар деворларининг турли қисмларини қўриқлаш топширилган. Кўпчилик шаҳарларда ўша шаҳарнинг ҳунармандларини мутлақо цехга уюшиш кераклигини кўрсатадиган қоида бўлган. Кимки шаҳарда маълум бир цехга аъзо бўлмаган бўлса, бирор ҳунар билан шуғулланишга ҳақи бўлмаган. «Ёғдан шам тайёрловчилар» статутинда бу ҳақда шундай деб ёзилган: «Парижда кимки ёғдан шам тайёрловчи бўлишни истаса, ...Парижда ёки бошқа жойдаги цехда олти йил ва ундан кўпроқ муддатда аъзо бўлиб, цех тартиб-қоидалари бўйича ишлаган бўлса, ёғдан шам тайёрловчи бўлиши мумкин бўлган» («Средние века» тўпламида, XI чиқиши, 1958, 177-бет.

Баъзи статутларда қишлоқларда ҳунармандчилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш, айни замонда шаҳарда ишлаб чиқарилмаган, жумладан, шаҳар атрофидаги қишлоқларда ишлаб чиқарилган ҳунармандчилик маҳсулотларини шаҳар доирасида сотилиши ман этилган. «Қишлоқларда мовут ишлашнинг ман этилиши статутининг тасвирлашича: «Артуа ва Бургундиянинг... графи Маго, Сент-Омернинг бальсига, Сент-Омер шаҳри, бизнинг севимли ва ишончли оқсоқол ва эшевенларимиз орқали маълум бўлдики, ўша шаҳарнинг учта катта цехларининг маслаҳатчилари, шаҳар атрофидаги қишлоқларда мовут ишлаб чиқарувчилар ҳақида шикоят қилиб келишган. Бу Сент-Омер шаҳрида мовутчилар тушкунликка учраб, сина бошладилар, агар юқоридаги қишлоқларда мовут ишлаб чиқариш давом этса, Сент-Омер шаҳримиздаги мовутчилар цехи шундай қашшоқлашадими, ўртача мулкка эга бўлган ва ўзларини шу ҳунар билан боқиб турганлар шаҳарни ташлаб чиқиб кетиб, яшаш эҳтиёжини қондириш учун бошқа жой қидиришга мажбур бўладилар. Шунинг учун ҳам оқсоқол ва эшевенлар бунга қарши бирор чора топишни биздан ялинб сўрашди, ҳақиқатан ҳам, қишлоқларнинг бойиши ҳисобига шаҳарларнинг қашшоқланишига йўл қўйиб бўлмайти. Шунинг ҳам ҳисобга олиш керакки, оқсоқол ва эшевенлар айтишича, қишлоқларда мовут ишлаб чиқаришда сифат учун ҳеч қандай онт ичиш тартиб-

лари йўқ, улар қандай истаса, шундай ишлаб чиқариб Сент-Омер мовути номи билан сотмоқдалар, шу сабабли Сен-Омер мовути ҳақида жуда ярамас фикрлар тарқалмоқда. Биз сизга буюрамизки, сиз қишлоқларда мовут ишлаб чиқаришни ман этинг... агар уларга илгаридан мовут ишлаб чиқариш тақиқланган бўлса, унда бизга улар белгиланган миқдорда жарима тўлашсин. Парижда бизнинг секретаримизга муҳр этиш учун 1323 й. 8 мартда берилган». («Социальная история Средневековья». 277- бетлар.)

Мана шу тадбирларнинг ҳаммаси цех ташкилотининг дастлабки даврда ижобий аҳамиятга эга бўлганлигини кўрсатади. Чунки улар ҳали заиф бўлган шаҳар ҳунармандчилигини ташқи конкуренциядан қўриқлаб ҳунармандларнинг яшаши, меҳнат қилиши ва курашида ёрдам берган. Айни замонда цехлар ва уларнинг фаолиятлари ўрта аср ҳунармандчилигида ўсмадан бир жойда туриб қолиш ҳолатига ҳам сабаб бўлган. XIV асрнинг ўрталаридан бошлаб, ишлаб чиқаришнинг ўсиши, бозорнинг кенгайиши натижасида цех ташкилотлари иқтисодий тараққиётнинг тўсигига айланган. Ҳар қандай янгиликларнинг ишлаб чиқаришда жорий этилиши ман этилган. Техник жиҳатдан мукамаллаштирилган қурооллар, машиналар киритилишига қарши цех ташкилотлари томонидан бир қатор чоралар жорий қилинган. Масалан, XIII — XVI асрларда кашф этилган ўзи ип йигирадиган машинадан фойдаланиш ман этилган эди. XI асрлардаёқ ҳунармандчиликда кашф этилган махсус жун босадиган машина ҳам то XV асргача тўлиқ ман қилинган эди. Айни замонда қатор ишлаб чиқаришлар махфийлаштирилиб, бундай ишлаб чиқаришларнинг сирларини ошкор этиш ман этилган. Масалан, Венецияда шиша ишлаб чиқариш алоҳида тараққий қилиб, бу Венециянинг монополияси бўлган. Ҳеч ким бу ҳунарнинг сирини ошкор этишга ҳақи бўлмаган. Италиянинг бошқа шаҳари Болоньяда ана шундай монополия мавқега ипак саноати эга бўлган ва ҳоказо.

Ҳунарнинг ташкил этилишида ўзига хос феодал, нерархияси бўлган. Масалан, цехга уюшган усталар бўлиб, уларнинг ёрдамчилари халфалар ва ниҳоят, шогирдлар эди. Замон ўтиши билан борган сайин усталар имтиёзли группага айланиб халфаларнинг устага айланишларига қаршилиқ кўрсатиб борганлар. Халфалар уста

бўлгунча турли томонларга бориб, турли шаҳарлардаги ихтисосли ҳунармандлар билан танишиши керак бўлган. Ҳар бир цехга кирувчи кишилар алоҳида яхши сифатга эга бўлган ва «Мўъжиза» деб аталган буюмни тайёрлаши керак бўлган. Шундан сўнг махсус текширувчилар — цех оқсоқоли, усталар ўша мўъжизанинг ҳамма талаби ҳар томонлама қаноатланарли деб аниқлагач, халфанинг цехга тўла ҳуқуқли цех аъзоси — уста бўлиб қабул қилиниши мумкин бўлган. Бундан ташқари, халфа ўзининг цехга қабул қилинишида зиёфат учун кўп миқдорда пул бериши керак бўлган. Масалан: Любек рассом ва ойначиларнинг 1245 йилдаги уставиди, «У цех йиғилишида икки маротаба буюмни (уста номини) олиш учун талабгор эканлигини эълон қилиши лозим. У бюргер бўлиши керак ва ҳурматли икки киши гувоҳлигида 10 любек маркага тенг мулкка эга бўлиб ўз санъатини усталар олдида исботлаб уларга зиёфат бериши лозим». Мустақил уста бўлишни истаганлар 24 шиллинг панцирь взнос ва 8 шиллинг шам пулини тўлашлари керак. («Немецкий город XIV — XV вв. «Сборник материалов». Соцэкгиз, М., 1936, 54—55-бетлар.) Кўп вақтларда усталар қаторига усталарнинг ўғиллари ёки уларнинг куёвларигина қабул қилинган. Бошқалар учун усталик даражаси муяссар бўлмай қолган. Халфалар учун цехга кириш қийинлашиб борган. Кейинги даврларда доимий халфалар табақаси ташкил топиб, булар энди уста бўлишликни ўйлай олмаганлар ва ёлланувчи ишчилар даражасига тушиб қолганлар.

Шогирдликка ёлланувчилар олдига ҳам оғир талаблар қўйилган. Уларнинг чиқиб келиши албатта немислардан бўлиши лозим бўлган. «Любек рассом ва ойначиларнинг 1425 йилги уставиди: «Шогирдликка қонунсиз туғилганларни ва келиб чиқиши немис бўлмаганларни қабул қилиш ман этилган». Шогирдликка киришда шу уставнинг ифодалашича, мотам маросими учун 1 марка, шам сотиб олиш учун 8 шиллинг, вестанинг ўзига 6 пфенинг тўлаши керак бўлган. («Немецкий город XIV — XV вв. «Сборник материалов». Соцэкгиз, М., 1936, 54 — 55-бетлар.)

Халфа ва шогирдларнинг бундай аҳволга тушиб қолиши, яъни улар мустасно шаклдагина устага айланишининг мумкин бўлиши, уларни ўз навбатида иттифоқларга ёки биродарлик ташкилотларига уюшиш-

га мажбур этиб, ўз манфаатлари учун бирлашиб бош кўтаришга олиб борган.

Вильштет мўйнадўз — халфаларининг, Страсбург мўйнадўз халфаларини забастовкага чақириб мурожати (1470 й.) ҳужжатида шундай дейилади: «Страсбург мўйнадўзлик цехининг виждонли, азиз, халфа дўстларга самимий салом. Биз сўраймизки, азиз халфа дўстлар, сиз, страсбургли усталар, бизнинг эски одатларимиз, тасдиқланган ёрлиқларимизга амал қилишга розилик билдирмаганларига ишни тўхтатиб тўринг. Агар сиз бизнинг сўраганларимизга амал қилмасангиз, у ҳолда билингки, ҳамма виждонли халфалар буни сизга айб қилиб қўйишади ва сиз бунинг учун жавоб беришингиз керак бўлади... Биз ишонимизки, сиз ҳамма виждонли халфаларга қарши бормайсиз ва ўзингизни куч билан кўндиришга мажбур этмайсиз. Агар бу воқеа содир бўлса, унда халфалар 10—20 йил буни эсдан чиқармайдилар. Сизни бундан худо сақласин. Бизнинг усталаримиз ўрнатмоқчи бўлган тартиб ҳеч қаерда йўқ. Биз халфалар бир-биримизга маҳкам жипслашимиз лозим, акс ҳолда бошқа шаҳарларнинг усталари Страсбург усталарини қувватлашадилар». («Хрестоматия по истории средних веков», 406—407- бетлар.)

Ҳали шу вақтлардаёқ халфаларнинг қўзғолонлари ва халфаларга айниқса душман бўлган айрим усталарга қарши бойкотлари содир бўлган. Баъзан бундай халфаларнинг иттифоқлари вилоятларнинг кўпчилик қисмини ишғол этган. Жумладан, Германиянинг бутун Рейн вилоятини бирлаштирган машиначи халфалар иттифоқи машҳур бўлган.

Ҳунармандчиликнинг ўсиб бориши ва ҳунармандчилик маҳсулотини ўтказиш доираларининг кенгая бориши билан усталар имтиёзли группаларга айланганлар. Ўз муҳитларига халфалар ва шогирдларнинг киришига бутунлай йўл қўймаганлар.

Вақт ўтиши билан йирик савдо марказларидаги цехларда махсус олиб сотарлар ва хом мол тарқатувчилар пайдо бўла бошлайди. Кўпинча бундай цехлар узоқ жойлардаги бозорларга мол олиб бориб сотадиган олиб сотарларнинг таъсири остига тушиб қола бошлайди. Булар келгуси капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларининг куртаклари эди. Баъзи усталар ўрта асрларнинг охириги босқичида капиталистлар-

га айлана борганлар. Булар бошқалардан илгари эркин шаҳарларнинг муниципалитетларида ҳокимиятга эга бўлиб, ундан шаҳар камбағалларни эксплуатация қилиш учун фойдаланганлар.

Қуйида цехлар ҳақида келтирилган манбалар Фарбий Европа жамиятидаги ҳунармандларнинг аҳволини ва цех ташкилотларининг фаолиятини ҳар томонлама таҳлил қилиб ўрганиш имкониятини беради. Манбаларда халфаларни цехларга қабул қилиш шароитининг оғирлашиб борганлигини, турли цехлар ўртасида табақалашининг кучайиб борганлигини (масалан, заргарларнинг цехи энг бой бўлиб, сартарошлик ҳунарини энг паст, ҳатто уят деб ҳисоблашади ва ҳоказо), капиталистик муносабат куртакларининг пайдо бўла бошлашини, халфаларнинг усталарига қарши кураш бошлаганлигини ва цехларнинг емирила бошлаганлиги ҳақидаги материалларни учратамиз.

Манбалар

Париж шаҳарларидаги савдо ва ҳунармандчилик регистрлари (Ҳунармандчилик китоби)

Статут

Мовутчилар ҳақида¹

1. Қиролдан ҳунарни сотиб олмаган бирор киши Париж мовутчиси бўла олмайди.

2. Мовутчилардан бирортаси ёки бошқа бирор киши агар у ўзи станокда ишлашни билмаса, Париж округидан ташқарида станок ушлаши мумкин эмас.

3. Ҳар бир Париж мовутчиси ўзининг уйида иккита кенг ва битта тор ҳажмдаги станокка эгалик қилиши мумкин, уйдан ташқарида битта ҳам станокка эга бўлиши мумкин эмас...

4. Мовутчи устанинг ҳар бири отасининг ёки онасининг қарамоғи вақтида ҳам, ҳозир уйланмаган бўлса, отасининг уйида иккита кенг, битта тор ҳажмдаги станокка эгалик қила олиши мумкин, агар у ҳунармандчилик билан шуғулланса, бундай пайтда ҳали қоровуллик хизматини ва бошқа мажбуриятларни бажармаслиги, қиролдан ҳунарни сотиб олмаслиги лозим.

5. Ҳар бир мовутчи ўзининг уйида ўз укаларидан биттасини ва жиянларидан биттасини олиб қолиши

¹ Л. И. Киселева. «Средние века» тўплами, М., СССР ФА нашриёти, X чиқиши, 1957, 351—356-бетлар.

мумкин, улар ҳунар билан шуғулланиш шарти билан ҳар бири иккита кенг ва битта тор станокка эгалик қилиши мумкин, ишламай қўйганларидан бошлаб улар станок ушлаш ҳуқуқидан ҳам маҳрум бўладилар. Бу ука ва жиянлар ҳали ака ва тоғаларининг қарамоғида бўлган пайтларида қиролдан ҳунарни сотиб олмасликлари ва қоровуллик хизматини бажармасликлари, талья солиғини тўламасликлари лозим.

8. Ҳар бир мовутчи ўзининг уйида биттадан ортиқ шогирд ушлаши мумкин эмас ва уни Париж ливрига тўрт йилдан кам хизматга олмаслиги лозим...

9. Мовутчи уста узоқ муддатга катта суммага шогирдларни олиши мумкин, лекин у қисқа муддатга ва кам суммага олиши мумкин эмас.

10. Шогирд, агар уста хоҳласа, тўрт йиллик хизматини ўтаб бўлса, пул тўлаб хизматдан қутулиши мумкин, тўрт йиллик хизматини бажаргунча, уста уни сотиши, бировга (бериши), воз кечиши мумкин эмас, агар шогирд қочиб кетмаса, ёки уйланмаса, ёки денгизга кетмаса, бошқа шогирд олиш ҳам мумкин эмас.

11. Мовутчи уста биринчи шогирди тўрт йиллик хизматини ўтаб бўлгунча, агар у ўлиб қолмаса, ёки ҳунардан умрбод воз кечмаса, бошқа шогирд олиши мумкин эмас.

12. Агар шогирд аҳмоқлиги ёки енгил табиатлилиги билан ўзининг устасидан қочиб кетса, устага ўзининг айби билан келтирилган зарарни тўлаши лозим, агар уста ундан ажралишни истамаса, бошқага эмас, ўзининг устасига қайтиши мумкин.

13. Агар шогирд устасининг айби билан ўз устасидан кетиб қолса, у ҳолда шогирднинг ўзи ёки унинг ўртоғи тўқувчилар оқсоқоли ҳузурига келиб, бу ҳақда хабар қилиши лозим, тўқувчилар оқсоқоли эса бу шогирднинг устасини ўз ҳузурига чақириб, унга танбеҳ бериб, шогирдга ҳурматли кишининг ўғли сифатида яхши муносабатда бўлишини ва уни едириб-ичириб, кийинтириб қўйишни, ҳамма зарурий нарсаларни 15 кун ичида қилишини, акс ҳолда шогирдга бошқа уста қидириб топишини айтади.

31. Ҳеч ким мовут учун ишлатиладиган юннга, қўзи юнгини аралаштириши мумкин эмас, агар у шундай қилса, мовутнинг ҳар бир донаси учун 10 су жарима тўлаб, унинг ярмини қиролга, қолганини оқсоқол ва присяжнийга ғамхўрликлари ва меҳнатлари учун тўлаши керак.

32. Мовутнинг ҳаммаси тўлиқлигича юнгдан бўлиб, боши ҳам, ўртаси ҳам бир хил яхши бўлиши лозим; агар шундай бўлмаса, у кимга тегишли бўлса, мовутнинг ҳар бир донаси учун 5 су жарима тўлайди; ярми қиролга, ярми оқсоқолга ва присяжнийга уларнинг ғамхўрликлари ва меҳнатлари учун берилади.

37. Тўқувчилардан ҳеч ким, ўзиникида ёки цехда бирор кишиникида ўғрини, қотилни, ахлоқий бузуқни, уйида ёки шаҳардан ташқарида жазман ушлаган кишини яширмаслиги лозим, агар шаҳарда шундай хизмат қилувчилар топилса, у ҳолда унинг ҳақида билувчи — уста ёки халфа, цех оқсоқоли ва присяжнийни хабардор қилиши зарур, цех оқсоқоли ва присяжний бу ҳақда Париж превосига хабар қилиши лозим. Париж превоси уни шаҳардан чиқиб кетишга мажбур қилиши керак, агар у ўзининг ахмоқлигидан қайтмаса, уни ҳеч ким ишга олмаслиги лозим.

38. Бозорда ўз мовутини сотиш учун савдо дўконига эга бўлган ҳар бир Париж тўқувчиси йилига ҳар бир дўконидан 5 су қиролга тўлаб туриши лозим.

40. Ҳар бир тўқувчи бозорда мовут сотгани учун ҳар қайси мовутнинг тўлиқ донаси учун 6 денье тонлье¹ тўлаши керак, харидор ҳам агар у ўзининг шахсий истеъмоли учун олмаса, шунча су тўлаши керак.

43. Ҳар бир тўқувчи Париж бозоридан ёки қирол еридаги бошқа жойдан сотиб олган олти ўрам ипнинг ҳар қайсисига тонлье сифатида 2 денье тўлаши лозим.

45. Бирорта тўқувчи дағал ип ва дағал юнг ишлатмаслиги лозим, агар кимдир шундай қилса, ...у 5 су жарима тўлайди, бу 5 су дан ярмини қирол, ярмини присяжний олади.

46. Бу цехдан ҳеч ким ишни кун чиққунча бошламаслиги керак...

51. Халфа тўқувчилар кечки биринчи қўнғироқ чалиниши билан ишларини тугатишлари керак...

53- статут. Мовут босувчилар ҳақида²

1. Ҳар бир киши Парижда мовут босувчи бўлишни истаса, ҳунарни қиролдан сотиб олмай, эркин ҳолда мовут босувчи бўлиши мумкин.

¹ Тонлье — давлат фойдаси учун товардан олинадиган солиқ.

² Л. И. Киселева таржимаси. «Средние века» тўпламида, М., Х чиқиши, 1957 й., 358—360- бетлар.

2. Мовут босувчи устанинг қонуний никоҳидан бўлган ўғиллари ва ака-укалари бўлмаса, иккитадан ортиқ шогирд ушлаши мумкин эмас.

3. Шогирдлар биттами ёки иккитами, улар ўз ҳунармандчилик цехидаги ҳамма ҳунарни билишлари лозим ва уста уларга ўз ҳунарлари бўйича нима ишларни буюрса, шуни бажаришлари шарт.

4. Мовут босувчи усталар ўз ҳунарига қонуний никоҳда бўлган ўз хотинининг ва ака-укаларининг болаларини ўргатишлари мумкин...

5. Агар уста ўлса, унинг хотини устахона ва шогирдларга эркин ҳолда эгалик қилиши мумкин.

6. Агар мовут босувчиларнинг устахонасига эгалик қилувчи бева хотини бошқа цех кишисига турмушга чиқса, эндиликда устахонага эгалик қила олмайди, агар у шу цех одамига турмушга чиқса, у халифами ёки шогирдми, у эркин ҳолда устахонага эгалик қила олади.

7. Мовут босувчилардан ҳеч ким ёлғончи, ўғри ёки қотилларни ва нотўғри иши учун шаҳардан ҳайдалганларни халфа ва шогирд қилиб ишга олишлари мумкин эмас.

Қишлоқларда мовут ишлашнинг ман этилиши¹

Артуа ва Бургундиянинг ...графи Маго, Сент-Омернинг бальсига. Сент-Омер шаҳридаги бизнинг сеvimли ва ишончли оқсоқол ва эшевенларимиз орқали маълум бўлдики, ўша шаҳарнинг учта катта цехларининг присяжнийлари, шаҳар атрофидаги қишлоқларда мовут ишлаб чиқарувчилар ҳақида шикоят қилиб келишган. Бу Сент-Омер шаҳрида мовутчилар тушқунликка учраб, сина бошладилар, агар юқоридаги қишлоқларда мовут ишлаб чиқариш давом этса, Сент-Омер шаҳримиздаги мовутчилар цехи шундай қашшоқлашадикки, ўртача мулкка эга бўлган ва ўзларини шу ҳунар билан боқиб турганлар, шаҳарни ташлаб чиқиб кетиб, яшаш эҳтиёжини қондириш учун бошқа жой қидиришга мажбур бўладилар. Шунинг учун ҳам оқсоқол ва эшевенлар бунга қарши бирор чора топишни биздан ялиниб сўрашди, ҳақиқатан ҳам, қишлоқларнинг бойиши ҳисобига шаҳарларнинг қашшоқланишига йўл қўйиб бўлмайди. Шуни ҳам ҳисобга

¹ Социальная история средневековья. 277-бет.

олиш керакки, оқсоқол ва эшевенлар айтишича, қишлоқларда мовут ишлаб чиқаришда сифат учун ҳеч қандай онт ичиш одати йўқ, улар қандай истаса шундай ишлаб чиқариб, Сен-Омер мовути номи билан сотмоқдалар. Шу сабабли Сент-Омер мовути ҳақида жуда ярамас фикрлар тарқалмоқда. Биз сизга буюрамизки, ... сиз қишлоқларда мовут ишлаб чиқаришни ман этинг, ... агар уларга илгаридан мовут ишлаб чиқариш тақиқланган бўлса, унда бизга улар белгиланган миқдорда жарима тўлашсин.

Парижда бизнинг секретаримизга муҳр этиш учун 1323 йил 8 мартда берилган.

87- статут. Париж тасмачилари, уларнинг халфалари ва шогирдлари ҳақида¹

3. Тасмачилардан бирортаси, агар у ўзининг ўғли бўлмаса, биттадан ортиқ шогирд олиши мумкин эмас.

4. Тасмачилардан бирортаси беш йил муддат билан 40 су дан кам пулга шогирд олиши мумкин эмас.

6. Агар қандай бўлмасин бирор тасмачининг етим қолган ўғли камбағал бўлса, лекин тасмачилик ҳунарни ўрганишни истаса, цех оқсоқоли уни шогирдликка ўргатиш ва сақлаш учун устага беради, оқсоқол ўзининг бу иши учун 3 су кириш бадали ва 5 су шогирддан олади.

7. Ҳеч ким шогирдликка аёллардан олиши мумкин эмас, агар у тасмачининг қизи бўлмаса.

10. Парижда ёки бошқа жойда ўз устахонасини бир йилу, бир кун ишлатмаган усталардан бирортаси шогирд олиши мумкин эмас. У буни цех оқсоқоли олдида исбот қилиши лозим.

Кёльн сартароши уста Михель томонидан шогирдликка ёллаш ҳақида шартнома²

1483 йилда Дранггасседа яшовчи уста Михель реклингаузенлик Дерих Смединг исмли одамни шогирдликка олди. Ўз устасига хизмат қилувчи ҳамма шогирдлар сингари у ҳам устасига 8 йил хизмат қилиши лозим.

Дерих Смединг муқаддас Павел кунидан сўнг се-

¹ Л. И. Киселева таржимаси. — «Средние века» тўплами, СССР ФА нашриёти, XI чиқиши, 1958, 205-бет.

² Немецкий город XIV—XV в. Материаллар тўплами. В. В. Стоклицкая-Терешкович. Соцэжиз, М., 1936, 57-бет.

шанбадан бошлаб, ўз устасига ҳалол ва виждонан 8 йил хизмат қилиши ҳақида цех устасига сўз берди. Маросимда қуйидаги оқсоқоллар иштирок этишди: Не-ергаеседан Земан ва Геймарктдан уста Қлейс; гувоҳлардан: Бахарахадан Петр, Эйгельштейндан Симон, муқаддас Северина кўчасидан уста Герар ва уста Эвальд... в. б.

1351 йилда Чепида сифатсиз тайёрланган қўлқоп, белбоғ, ҳамёнларнинг ёндирилиши¹

Муқаддас Папа Григорий байрамидан сўнг душанба куни (12 мартда) қирол Эдуард III ҳукмронлигининг 24- йилида, ҳунармандчилик гильдиясининг ҳамма қарорларига амал қилиш ҳақида қасам ичган қўлқоп ишлаб чиқарувчи ҳунармандчилик гильдиясининг аъзолари мэр ва олдерменга Норсемптонли Джондан топилган 17 жуфт қўлқопни келтиришди. Қўлқопчилар гильдиясининг шу ҳунармандлари турли ҳунармандлардан (10 исм келтирилади) топилган 28 белбоғни ҳам келтиришди. Улар кўрсатилган белбоғ ва қўлқоплар аҳолига зарар, ҳунармандчиликка иснод келтирарли даражада сифатсиз хом ашёдан тайёрланган, деб маълум қилдилар.

Мэр ва олдермен иштирокида қўлқоп ва белбоғлар текшириш натижасида аникландики, ҳамма келтирилган қўлқоп ва белбоғлар ҳақиқатан сифатсиз тайёрланган.

Шунинг учун кўрсатилган қўлқоп ва белбоғларни Чепининг (Лондондаги районлардан бири) асосий кўчаси Стосун Кросса ёнида ёндириб ташлашга қарор қилинди.

Ўша душанба куниёқ кўрсатилган қарорга биноан улар ҳаммаси ёндирилди.

Кельн бочкачиларининг устави (1397 й.)²

1. Биродарлик аъзолари ҳар бир ишни уни ким топширмасин, виждонан бажариш ва иш берувчининг манфаатини ўзининг шахсий манфаати сингари эҳтиёт қилиши лозим.

2. Бу биродарликка фақат шон-шуҳратига доғ тушмаган, яхши ва моҳир ҳунармандларни қабул қилиш мумкин.

4. Эски одатга кўра шогирд цехга киришда оқсоқол-

¹ А. А. Кирилова. Ученые записки. — МГПИ. им. Ленина, каф. истории средних веков. т. 59. 3-сон, 1949, 63—64-бетлар.

² Немецкий город XIV—XV в. в. 34—36-бетлар.

га бир рейн гульден¹ бериши лозим. Унинг ярми биродарлик хазинасига, қолган ярми оқсоқолга тегади. Бунинг устига шогирд касбга ўрганишининг бошланиши олдидан хўжайин шарафига бир фунт воск ва яхши винодан қуяди... Бир касбдаги биродарлар ўз ораларидан икки оқсоқол сайлайдилар, улар бу вазифани икки йил давомида эгаллаб турадилар... Улар даромад ва харажатларни икки йил муддатга сайланган рехенмейстерлар (ҳисобчилар) билан биргаликда олиб борадилар.

6. Ким ўзини шу ҳунар билан боқишни истаса ва мустақил уста бўлмоқчи бўлса, тўла совутга (панцирга) эга бўлиши лозим.

У қачон уста бўлишни истаса оқсоқол ҳузурига келиб яхши олтиндан икки оғир гульден келтириб, биродарлик ҳуқуқига эга бўлиши лозим. Бу гульден биродарлик фойдасига тушади. Бу шартни бажармаган ҳунарманд Кёльн территориясида бу ҳунар билан ўзини боқиш ҳуқуқига эга бўла олмайди. Агар у оқсоқолнинг таъқибига қарамай, Кёльнда ишлашни давом эттирса, ишининг ҳар ҳафтасига 1 гульден жарима тўлайди. Жаримани тўлагач, юқорида кўрсатилган қонун-қоидаларни бажариб, биродарлик ҳуқуқини эгаллашга мажбур.

9. Кунбайга ишловчи бочкачилар ишни тугатмай ташлаб кетиш ҳуқуқига эга эмаслар. Бу қондани бузувчилар 1 фунт воск ҳажмида жарима тўлайдилар. Касб эгаларига бир-бирларидан халфа, шогирдларни ўзига қизиқтириб олиб кетишлари ман этилади. Кимки буни қилса олиб келинган халфа ёки шогирд учун ҳар куни 1 фунт воск тўлаш талаб қилинади. Кунбай ҳақ икки вайспфеннигдан² ошмаслиги лозим.

11. Ҳаётлигида ҳалол ва пок ишлаб, бу ҳунар билан шуғулланганлардан бирортаси ўлса мотам кунига, биродарлик хазинасидан 6 фунт воск берилади, биродарлик аъзоларидан ҳаммаси ўлган кишининг жасади кетидан черков ва мозоргача бориб, сўнгра одат бўйича унинг уйига қайтиб келишлари лозим. Уставнинг ушбу пунктини бажармаганлар 1 вайспфенниг жарима тўлайдилар.

¹ Уша вақтда рейн гульдени 3 марка ва 4 шиллингга тенг эди.

² Вайспфенниг — оқ, яъни кумуш пфеннинг, икки шиллингга тенг.

12. Агар биродарлик аъзоларидан бирор кимса чўлоқ ёки кўр бўлиб қолса ёки қариса, натижада қашшоқлашса ва ишга яроқсиз бўлиб қолса, умрининг охиригача биродарлик хазинасидан ҳар кунига 8 моргиндан олиш ҳуқуқига эга.

Бош кийимлари тайёрловчи Лондон ҳунармандлари гильдиясининг қарорлари¹

Бу қарорларнинг бош кийимлари тайёрловчиларга тегишли асосий бандлари кўрсатилган гильдиянинг ҳунармандлари талаби билан Лондон шаҳрининг мэри ва Олдермени² Томас Л., томонидан қабул қилинган.

1. Кўрсатилган ҳунарнинг анча муносиб ва ҳаққоний олтига ҳунарманди ажратилиб, бошқа ҳунармандчилик гильдиялари ўз оқсоқоллари томонидан қандай бошқарилса ва кўриқланса, худди шундай, улар ҳам ўз ҳунармандчилик гильдияларини бошқаришлари ва кўриқлашлари ҳақида қасам ичсинлар.

2. Ҳеч ким кўрсатилган шаҳардан ташқарида қандайдир йўл билан бош қийимларини ишлаб чиқариши ёки сотиши мумкин эмас, агар у шу шаҳарнинг «фримен»и (тўла ҳуқуқли шаҳарли) бўлмаса, ишлаб чиқарган ва сотишга чиқарган бош кийимлари мусодара қилинсин.

Ҳеч ким бу ҳунарга шогирдни етти йилдан кам муддатда ўқитмаслиги лозим, шуниси ҳам борки, ҳеч қандай муғомбирлик ва ёлғончилик ишлатмасин. Қимки шогирдни бошқа йўл билан олса, у ҳолда шогирд шогирдлик ҳуқуқини йўқотади, бошқатдан шогирд сотиб олиш лозим бўлади.

Агар ҳунарманд шу шаҳарнинг «фримен»и бўлмаса, бирорта шогирд олиши мумкин эмас.

Юқорида кўрсатилган ҳунармандчилик гильдияларининг оқсоқоллари кўрсатилган корпорациядан ташқарида ишлаб чиқарилган ва сотиладиган бош кийимларини турли йўллар билан текширишдан ўтказишсин.

Юқорида тайинланган оқсоқоллар ёмон, сифатсиз ишланган бош қийимларини ҳунармандлардан олиб, буюмдаги камчиликлар ва айбларига яраша уларнинг

¹ А. А. Кириллова. Ученые записки. — МГПИ им. Ленина, каф. Истории средних веков. 59-том, 3-сон, 1949, 60—61-бетлар.

² Олдермен — шаҳар оқсоқоли.

жазоланишлари учун Лондон мэри, олдерменига етказиш ҳуқуқига эгадирлар.

Бутун шаҳар жамоаси сифатсиз бош кийимлари тайёрловчи ҳунармандларнинг гильдиялари «виждонли кишилар» олдида уят ва иснодга қолмасликлари учун маҳсулотларни кечаси эмас, фақат кундузи ишлаб чиқаришини ҳамда гильдия оқсоқоллари уларнинг ишларини очиқ назорат қилиб туришларини талаб қиладилар. Агар кимки бошқача иш юритса, мэр ва олдермен томонидан биринчи марта ратушага 40 пенс, иккинчи марта — ярим марка¹ тўлаттирилади, учинчи марта у ўз эркинлиги ва имтиёзларидан маҳрум этилади.

Ҳунармандлардан бирортаси агар юқорида кўрсатилган гильдия олдерменлари томонидан тўла ҳуқуқли имтиёзли шахс ва яхши уста деб тавсия қилинмаса, «фримен» ҳуқуқини ололмайди ва бош кийимларини тайёрлаш ҳунарига қўйилмайди.

Ҳеч ким бошқа устандан ўз муддатини ишлаб тугатмаган ёки хўжайини бўшашига рухсат бермаган шогирд ёки халфани олиши мумкин эмас.

Уста-ҳунармандлардан ҳеч бири бошқа устандан қарзини тўлаб тугатмаган халфани олиши мумкин эмас. Қарздор халфа қарзини тўлаб бўлгунча ўзининг устасига ишлаши лозим.

Любек кигиз қалпоқчи мастерлар уставидан (1570 й.)²

Мустақил уста унвонини олишни истаганлар 4 та буюм тайёрлашлари лозим... кенг қалпоқ, бир парча кигиздан силлиқ қалпоқ ва тукли қалпоқ...

Любек мўйнадўзларининг уставидан (1409 й.)³

Хизматкор ёллашни истаганлар буни қонун билан белгиллаган вақтда — Мартин куни, рождествода, тангрининг сретениеда қилишга мажбурдир. Хизматкор ёзда ишлаган ҳақи учун сретениеда муқаддас Мартин кунигача — $4\frac{1}{2}$ марка, муқаддас Мартиндан срете-

¹ Марка — 13 шиллинга ва 4 пенсга тенг; 1 шиллинг — 12 пенсга тенг.

² А. А. Кирилова тарж. Ученые записки; МГПИ им. Ленина, каф. ист. ср. веков, том 59. 3-сон, 1949, 55-бет.

³ «Немецкий город XIV вв.» Сб. мат. В. В. Стоклицкая-Терешкович; М., Соцэкгиз, 1963, 55-бет.

ниегача 24 шиллинг олади. Хизматкорга кўп тўлаш ёки тақдирлаш, ишни ташлаб кетиш ман этилади. Ушбу қарорни бузувчилар кумуш билан 3 марта жарима тўлаб, яна бундан ташқари хизматкорни ишдан бўшатишгача мажбурдир.

Любек рассом ва ойначиларининг уставидан (1425 й.)¹

Рассомчилик ва ойначилик билан мустақил шуғулланишни истовчи киши ўзининг хулқ-атвори, одамлар олдидаги қадр-қиммати, санъати билан ушбу номга лойиқ бўлиши керак. У цех йиғилишида икки мартаба бу номни олиш учун талабгор эканлигини эълон қилиши керак. У бюргер бўлиши лозим ва ҳурматли икки киши гувоҳлигида — 10 любик маркага тенг мулкка эга бўлиб, ўз санъатини усталар олдида исботлаб, уларга зиёфат бериши лозим. Уста ўз хизматчиси билан яширин (исполу) ишлаш ҳуқуқига эга эмас, хизматчи эса устасининг ўз розилигисиз ўз ҳисобига ишлаш ҳуқуқига эга эмас.

Агар хизматчи уста томонидан топширилган ишда сифатсизликка йўл қўйса, ундай ҳолатда уста унинг маошидан шиллинг олиб қолади. Хизматкор ўз устаси билан уришиб, устасидан кетиб қолса, бир йил мобайнида бизнинг цех аъзоларимизга ёлланиб ишлаши мумкин эмас. Шогирд бизнинг цех аъзоларимиздан кимга бўлса ҳам ишга кирса, уста ва хизматчиларнинг мотам маросимлари учун 1 марка тўлаши лозим. Ташқаридан келиб бизда шогирдликни ўтамаган кишилар, агар бу ерда мустақил ҳолда бизнинг ҳунар билан шуғулланишни исташса, шам сотиб олиш учун 8 шиллинг, усталарга эса 6 пфеннинг тўлаб, юқорида кўрсатилган талабларни бажариши лозим.

...Агар хизматкор ўзининг устасидан қарз бўлиб қолса, ундан кетгунча қарзини тўлаши лозим. Агар хизматкор юқоридаги белгиланган муддат тугагунча шу жойда, шаҳарда бошқа устага ўтишни истаса, устасининг розилиги билан ундан кетаётган бўлсагина уни бошқа устага қабул қилишга рухсат берилади. Агар хизматкор саёҳатга кетишни истаса, қарзи бўлмаса, уста унга қаршилиқ кўрсатиш ҳуқуқига эга эмас...

Агар хизматкор олти ой мобайнида қайтиб келса,

¹ Уша китоб, 54—55 бетлар.

қайси устадан саёҳатга кетган бўлса, ўша уста ишга олишга мажбур.

Агар, бизнинг цехимизда хизмат қилишни истаган, қайтиб келган хизматкор ҳақида ёмон хабар тарқалган бўлса, у ўзининг шон-шухратини қайта тиклагунча ҳеч ким уни ишга ёллаш ҳуқуқига эга эмас.

Шогирдликка қонунсиз туғилганларни ва келиб чиқиши немис бўлмаганларни қабул қилиш ман этилади. Шогирдлар усталар иштирокида ёлланиб тўрт ҳафталик синашдан ўтиб, цехга юқорида кўрсатилгандек марка тўлашлари лозим.

Мустақил уста бўлишни истаганлар 24 шиллинг панцир бадалини ва 8 шиллинг шам пулини тўлашга мажбурдирлар.

Ипак йигирувчилар (1412—1413 йиллар)¹

Бизга (Кёльнга) Вальтер Кальтер Кезенгир келиб, ипакни йигириш ва титишга чарх қуришни тавсия қилди. Лекин ўз ўртоқларимиз билан ўйлаб, маслаҳатлашиб, кенгашда шундай хулосага келдикки, бу ҳолда шу ҳунар билан кун кечирувчи бизнинг шаҳардаги кўп кишилар ҳалок бўладилар.

Шунинг учун шунга қарор қилиндикки, ўша чарх ҳозир ҳам, бундан кейин ҳам ҳеч қачон қурилмайди ва қўйилмайди.

Кёльнда² хотин-қизларнинг шойи тўқиш ва ипак йигириш цехи (XV аср)³

Шойи буюмлар тўқишнинг 1469 йил 20 июлдаги 3-цехи устави.

Биз бургомистрлар ва Кёльн шаҳар кенгаши ҳаммага эълон қиламизки, келгусида кимга эшитиш ва кўриш мумкин бўлган бу ёрлик қуйидагича.

Бизнинг авлодларимиз — бургомистрлар ва Кёльн шаҳар кенгаши ҳукмдорининг туғилган куни 1437 йил май ойи, душанба кунининг келгуси куни муқаддас Люция кунидан кейинги душанбада хотин-қизларнинг шойи тўқиш цехини ташкил қилади. У мустаҳкам асосда қонунлаштириб, қабул қилинган тўқувчиларга шаҳар

¹ Хрестоматия по истории средних веков. 404-бет.

² Германия ва Францияда хотин-қизларнинг ипак тўқиш, ипак йигириш ва бошқа махсус цехлари мавжуд эди. Уларда усталар, халфалар, шогирдлар фақат хотин-қизлардан эди.

³ Немецкий город XIV—XV вв. 25—29-бетлар.

муҳрини босиб устав берилади, бу уставда шундай шарт ҳам бўлиб, агар бургомистрлар ва кенгаш уни ҳамманинг манфаати учун мос келмайди деб топсалар, истаган пайтда цехни қисқартириш ёки кенгайтириш ҳуқуқига эгалар. Устав бизнинг ишончли ва ҳурматли бюргер аёлларимиз ва шойи буюмлар тўқувчиларининг илтимоси билан берилган. Улар шуғулланаётган ҳунарлари узоқ йиллар мобайнида шуҳрат ва мақтовга сазовор бўлиб кейинги пайтда сезиларли даражада тушкунликка тушаётганлигидан ҳаяжонланиб бунинг сабаби бир томондан, баъзи янгиликлар¹ туфайли бўлса, иккинчи томондан, уларда шу вақтгача бошқа ҳунармандлар эгалик қилаётган ёзилган қонуннинг йўқлиги натижа-сида рўй бераётганлигини айтганлар...

1. Ушбу цехга тегишли бирор аёл шу цехда уч йил ишламасдан ва ҳунарни ўрганмай, ипак ишлаб чиқариш бўйича асосий уста мавқеини эгаллаш ҳуқуқига эга эмас. У цехнинг асосий устаси қўлида ҳунар ўрганиши лозим, агар у битта уста қўлида ўргана олмаса, таълим олишни бошқа устада давом эттириши мумкин, лекин фақат цехнинг рухсати билан.

2. Бу цехда уч йил ишлаганлар чиқиб келиши жиҳатидан қонунийми, қонунсизми барибир ипак ишлаб чиқариш бўйича уста бўла олади. Асосий уста ўз уйида кўрсатилган муддатда ўз болаларини ҳунарга ўргатиш ҳуқуқига эга; сўнгра улар битта Рейн гульденини² тойшириб цехга кира оладилар.

3. Цехнинг асосий устаси бир вақтда ўз болаларини ҳисобга олмаганда, 4 тадан ортиқ шогирд ушлаш ҳуқуқига эга эмас.

7. Юқорида айтилган аёл усталарга ва уларнинг эрларига, Кёльнда тайёрланмаган ип билан ипак буюмлар ишлаб чиқариш ва уларни бўяшга бериш ман этилади. Бундай тартибни бузувчиларнинг ипаги олиниб, ярми шаҳар кенгаши ва бургомистр фойдасига, ярми цехнинг оқсоқоли (эркак ва аёл жинсининг) фойдасига ўтади. Бунга қўшимча равишда ундай шахслар келгусида ипак буюмлар ишлаб чиқариш ҳуқуқини йўқотадилар.

8. Бизнинг шаҳримизда ипак буёқчилари бўлиб, фақат белгиланган аёл усталаргина ишлаш ҳуқуқига эга.

¹ Ипакни ишлашда баъзи бир машиналарнинг кириб келиши назарда тутилади.

² *Рейн гульдени* — 3 маркага ва Кёльн валютасининг 5 шиллингига тенг.

Бундай қарор бизнинг бюргерларимизнинг ва шаҳар аҳолисининг озиқ-овқат манбаини сақлаб қолиш учун чиқарилган. Ипак бўёқчиси бу пинктни бузса, 100 марка жарима тўлайди ва бир ой шаҳар минорасига қамаб қўйилади. Усталарга жаримани тўлаб тугатгунча уни ишга олиш ман этилади.

10. Агар бизнинг Кёльн шаҳримизда яшовчи венециялик ёки верденлик аёллардан бирортаси қуруқлик ёки сув йўли орқали бўялган ёки бўялмаган ипак (хом ипак) олиб келиб, хом ипакни қайта ишлаш учун уста қидириб топиб устага бермоқчи бўлса... усталарга ундан ипак олиш ман этилади. Бу тартибни бузган усталар 1 000 марка жарима тўлайдилар.

12. На ипак буюмларни тўқувчилар ва на уларнинг топшириғи билан бошқа бировлар парча тайёрлаш ҳуқуқига эга эмаслар. Бизнинг шаҳримизда қабул қилинган тартибга биноан парча тайёрлашда танда олтин ва кумушдан бўлиши керак. Бу тартибни бузганлар 5 марка жарима тўлайдилар...

13. Ипак тасмаларнинг тандаси (уток) парчалик ипакдан бўлиши лозим, истаги билан тасмалик яхши ипакдан аралаштирилиши мумкин. Бу қарорни бузганлар 5 марка жарима тўлайдилар.

14. Парча ёки тасмага бўялган ёки бўялмаган ипни аралаштириш ман этилади. Бу тартибни бузганлар ипак буюмлар ишлаб чиқариш ҳуқуқини йўқотадилар, бундай йўл билан тайёрланган маҳсулот ёқиб ташланади.

15. Қимга бўлмасин ипакни тугунли қилиб йигириш ман этилади, бундай ишни қилганнинг ипаги олиниб ёқиб ташланади. Бунинг устига у ҳар бир фунт ипак учун 40 марка жарима тўлайди.

21. Агар цех оқсоқоли томонидан тайёрланган маҳсулот сифатсиз, тўғри бажарилмаган деб топилса, у ҳолатда ундай товар устандан олиниб, ҳукуматга топширилади. Бундай буюмлар кимдан топилса, унинг ўзи буюмни бўлакларга қирқиб ташлаши лозим, бунинг устига ҳар бир лотага 2 шиллинг жарима тўлаши лозим.

Кёльн шаҳар кенгаши этикдўз халфаларга турли янгиликлар киритишни ман этади (1491 й.)¹

Бизнинг этикдўзлар цехининг, азиз ва содиқ бюргерлари, бизга маълум қилдиларки, бу цехнинг хизматкорлари ўзларининг усталари билан бўлган муносабатларида жуда кўп вақт бўйсунмаслик одатларини қилаётган экан. Масалан, улар илгари мавжуд бўлмаган алоҳида байрамларни ўз одатларига киритиб, кечаси усталарнинг уйдан чиқиб кетиш ва бошқа шу каби ноўйиб ишларни қилишар экан. Бундай воқеаларнинг олдини олиш учун, цех китобига қўйидаги бандларни киритишни лозим деб топдик, бу бандларни ҳар ярим йилда сайлов кунлари ёки қандай бўлмасин бошқа вақтда эълон қилиб, кимки кўрсатилган бандларни бузса, жарима тўлаши талаб қилинади.

1. Юқоридаги цехларнинг халфалари устанинг розилигисиз ва рухсатисиз кечалари чиқиб кетишни ўйласа, у ҳолда ҳар бир бундай ҳаракати учун цехга 3 кёльн альбус² жарима тўлайди.

2. Агар хизматкор ёки шогирд илгари қабул қилинмаган байрамларни киритишга журъат этса ва талаб қилгандек ишлашни истамаса, у ҳолда ҳар бир шундай сабабсиз иш қолдиргани учун цех фойдасига 3 альбус жарима тўлаши лозим.

Вильштет мўйнадўз халфаларининг, Страсбург мўйнадўз халфаларига забастовкага чақириқ-мурожаати (1470 й.)³

Страсбург мўйнадўзлик цехининг виждонли, азиз, халфа дўстларига самимий салом! Биз сўраймизки, азиз халфа дўстлар, Сиз страсбургли усталар бизнинг эски одатларимиз, тасдиқланган ёрлиқларимизга амал қилишга розилик билдирмагунларича ишни тўхтатиб туринг. Агар сиз бизнинг сўраганларимизга амал қилмасангиз, у ҳолда билингки, ҳамма виждонли халфалар буни сизга айб қилиб қўйишади ва Сиз бунинг учун жавоб беришингиз керак бўлади... Биз ишонимизки, Сиз ҳамма виждонли халфаларга қарши бормасиз ва ўзингизни куч билан кўндиришга мажбур этмайсиз. Агар бу воқеа содир бўлса, унда халфалар

¹ Немецкий город XIV—XV вв., 70—71- бетлар.

² Альбус — вайспфеннингга тенг.

³ Хрестоматия по истории средних веков, 406—407- бетлар.

10—20 йил бундан эсдан чиқармайдилар. Сизни бундан худо сақласин. Бизнинг усталаримиз ўрнатмоқчи бўлган тартиб ҳеч қаерда йўқ. Биз халфалар бир-биримизга маҳкам жипслашишимиз лозим, акс ҳолда бошқа шаҳарларнинг усталари Страсбург усталарини қувватлашадилар.

8-Т Е М А. XIII—XIV АСРЛАРДА ФРАНЦИЯ ДЕҲҚОНЛАРИНИНГ АҲВОЛИ ВА ЖАКЕРИЯ

Бу темани тахминан қуйидаги план асосида ўрганиш тавсия этилади:

1. Ёзма манбаларга характеристика.
2. Франция деҳқонларининг аҳволи.
3. 1358 йилда деҳқонлар қўзғолони (қўзғолончилар таркиби, ҳаракатнинг бориши, программалари ва ҳоказолар).
4. Қўзғолончи деҳқонлар ва шаҳарликлар ўртасидаги муносабатлар.
5. Марксизм-ленинизм классиклари қўзғолоннинг энгилиш сабаблари ҳақида

Методик кўрсатмалар

XI асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Ғарбий Европа давлатларида товар-пул муносабатларининг ривожланиши заминида халқларнинг сиёсий марказлашишга интилиши бошланди. Тарқоқ давлатларни бирлаштириш, қирол ҳокимиятини мустаҳкамлаш ва кучайтириш жараёни рўй берди. Тарқоқ феодал монархия аста-секин марказлашган ва тартибга солинган сословияли монархияга, XV—XVI асрларга борганда абсолют монархияга айланди.

Биринчи Капетинглар ҳокимияти дастлабки вақтларда жуда ҳам заиф эди. Франция X—XI асрларда Ғарбий Европадаги энг тарқоқ монархиялардан бири эди. Қирол ҳокимияти XII асрнинг биринчи ярмида бир қадар юксала борди. Шу даврда баршчина тартибининг йўқолиб бориши билан деҳқонларнинг озод бўлиш жараёни бошланди. XIII асрга келиб у яна кучайди. Филипп II Август қироллиги даврида Франция ерларининг каттагина қисми бирлаштирилди. Капетинглар династиясидан бўлган Людовик IX ва Филипп IV Чиройлилар ҳам (XIII—XIV асрларда) Францияни марказлаштириш ишларини давом эттирдилар. Лекин

Франция билан Англия ўртасида юз йиллик уруш (1337—1453) деб ном олган урушнинг бошланиши Францияни бирлаштириш ва қирол ҳокимиятини мустаҳкамлаш масалаларини ниҳоят даражада қийинлаштириб юборди.

Юз йиллик уруш натижасида вужудга келган иқтисодий танглик, феодал зулмининг тобора кучайиши, ёлланган аскарларнинг талон-торожи хўжаликни хонавайрон қилди. Бу даврда натурал оброкни пул рентаси билан алмаштириш кенг тарқалди. Бу ҳол деҳқонларнинг аҳволини янада ёмонлаштирди. Чунки илк ўрта асрлар даврида баршчина мажбуриятлари ва натурал оброк миқдори феодалнинг эҳтиёжи билан чегараланган бўлса, эндиликда эса баршчина мажбуриятларини ва натурал оброкнинг пулга айлантирилиши ренталарни кўпайтиришдаги феодалларнинг очкўзлик ҳаракатларини келтириб чиқарди. Францияда коммутация (баршчинани пул тарзда тўланадиган оброк билан алмаштириш) жараёни билан боғлиқ равишда эксплуатация формалари алмашилиб, феодал зулми янада кучайди.

Юз йиллик уруш натижасида ҳар хил мажбурият ва солиқлар янада оширилди. Деҳқонлар ҳам маҳаллий, ҳам ажнабий ҳукмдорлар томонидан таландилар. Бундан ташқари 1348 йилда Францияда вабо тарқалиб, кўпгина деҳқон хўжаликларини хонавайрон қилди. Шу вақтлардаги халқ қўшиқларида сеньорларнинг халқни таллаши, жангларда хиёнат қилиши, фақат оддий деҳқон оммасининг уруш майдонидан қочмаслиги ва ўз ватанини сақлаши ифода қилинган.

Қўзғолоннинг бошланишига 1358 йили вайрон қилинган қаср ва қалъаларни қайта қуриш учун жорий этилган баршчина баҳона бўлди. 28 майда Бовези вилоятида Сен-Ле-д Эссеран деган жойда 100 га яқин деҳқон қишлоқларни талаётган бригандалар отрядига қарши ҳужум бошлаб, 4 рицарни ва 5 қуролбардорни ўлдирдилар.

Мана шундай воқеалар содир бўлиб турган пайтда XIV асрда Франция тарихида йирик деҳқон ҳаракати — Жакерия қўзғолони бошланди. Қўзғолончилар феодаллар томонидан «Жакбоном» (содда Яшка, Жак-Гўл) деб берилган жирканч ном билан аталади. Қўзғолон стихияли равишда бошланиб, Иль-де-Франс, Вермандуа Бри, Пикардия, қисман Нормандия, Шампань вилоятларини ўз ичига олган. Қўзғолончилар дворян-

лар мулкига қарши ҳаракат бошлаб дворянларни ўлдирганлар, мулкларини талаганлар, қасрларини, қўрғонларини ёндирганлар ва феодал мажбуриятлар қайд этилган ҳужжатларни йўқ қилганлар. Ана шу асосда қўзғолончи деҳқонлар феодаллардан қасос олганлар.

Тарихий манбаларнинг кўрсатишича қўзғолонга биринчи кундан бошлаб раҳбарликни Бовэзи вилоятининг Мело қишлоғида деҳқон оиласидан чиққан ҳарбий иш-ни яхши билувчи собиқ солдат Гильом Каль олиб борган. Қўзғолончиларнинг сони 100 мингга яқин киши бўлиб, қўзғолонга шаҳар камбағаллари, баъзи майда рицарлар, қисман халқ орасидан чиққан қишлоқ руҳонийлари ҳам қўшилган. Қўзғолон стихияли равишда бошланган бўлиб, қўзғолончилар аниқ бир программага эга бўлмаганлар. Улар томонидан «зодагонларни битта қолдирмай қириб ташлаш керак», деган шпорнинг қўйилиши ҳаракатнинг феодалларга қарши қаратилганлигини ифодалайди. Қўзғолончилар байроғидаги қирол ҳокимиятининг эмблемаси уларнинг қиролга содиқлигини ифодалайди. Қўзғолончилар Гильом Каль бошчилигида ўзларини феодаллардан мудофаа қилиш учун қуролли отрядлар ташкил қилиб, ҳар бир отрядга бошлиқлар тайинлайдилар. Ҳоким синфни биргина деҳқонлар кучи билан бир ёқли қила олмасликни тушуниб Гильом Каль шаҳарликларни ўз томонига тортиш учун ёрдам сўраб шаҳарларга мурожаат қилган. Ўзига тўқ бўлган Этьен Марселни қувватлаган шаҳарликлар қирол қўшинларига қараганда деҳқонлар қўзғолонидан қўрққанлар. Деҳқонлар ҳаракатидан ўз манфаати учун фойдаланмоқчи бўлган Этьен Марсель деҳқонларнинг мақсадлари шаҳарликларнинг хоҳишига тўғри келмаслигига қатъий ишонч ҳосил қилиши биланоқ деҳқонлар ҳаракатидан юз ўгиради, деҳқонларнинг оғир аҳволга тушиб қолган бир вазиятида илгари ёрдамга юборган 300 кишилиқ қўшинини чақириб олади. Шаҳарларнинг кўпчилиги (Компьен, Клермон, Руан ва бошқалар) қўзғолончиларни қувватламадилар. Амьен шаҳрида меҳнаткаш омма қўзғолончилар тарафида туриб, фақат шаҳарлик юқори табақа қўзғолончиларга қарши чиққан. Баъзи шаҳарлар Бове, Мо қўзғолончиларга қўшилган. Деҳқон қўзғолонларидан қўрқиб қолган дворянлар Наварра қироли Карл Ёвуз бошчилигида ўз кучларини тўплади, уларнинг қўшини 1 000 кишидан ошиб кетади. Гильом Каль бундай тайёргарликдан хабардор бўлгач,

Париждан ёрдам олишга умид қилиб, деҳқон қўзғолончилардан шаҳарга юбормоқчи бўлади. Лекин қўзғолончилар ўз кучларига ишониб бундан бош тортганлар. Шундан кейин Гильом Каль Мело ва Клермон оралиғидаги баландликда ўз қўшинларини жангга ҳозирлай бошлайди. Икки кун давомида (8—9 июнь) бир-бирига қарама-қарши душман кучлари ҳарбий ҳаракатни бошламай турган.

1358 йил 10 июнда Мело ёнида деҳқон отрядлари ва феодал лашкарлари (француз рицарлари ва инглиз ёлланма қўшинлари) ўртасида кучли жанг бўлиб, деҳқонлар қулай позицияни ишғол қилганлар. Карл Евуз бошчилигида феодаллар қабиҳлик мақсадида ярашишни сўраб, келишиш учун Гильом Кальни ўз ҳузурига чақирганлар. Гильом Каль феодаллар лагерига келган, уни ушлаб занжир кишанларга солиб, калласини олганлар. Сўнгра феодал отлик қўшинлари қўзғолончиларга қарши кучли ҳужум бошлаганлар. Алданган ва раҳбаридан маҳрум қилинган деҳқон отрядлари енгилган. Франциянинг шимолидаги қишлоқлар таланган ва ниҳоят даражада қашшоқлантирилган.

Бутун ёз ойлари давомида қўзғолончи деҳқонлардан ўч олиниб, манбаларнинг кўрсатишича, 20 мингдан ортиқ деҳқон ўлдирилган. Қўзғолоннинг енгилишига — деҳқонларнинг уюшмаганликлари, ҳаракатнинг стихиялиги, план ва программанинг йўқлиги, қуроолларнинг етарли миқдорда бўлмаганлиги, шаҳарликлар билан мустаҳкам иттифоқнинг йўқлиги сабаб бўлган. Лекин қўзғолон енгилган бўлса-да, у Франция тарихида ўчмас из қолдириб, деҳқонларни шахсий қарамликдан озод қилиш ишига катта ҳисса қўшган. Феодаллар қўзғолоннинг янгидан бошланиб кетишидан хавфсираб деҳқонларни шахсий қарамликдан озод қилишни тезлатганлар.

Студентлар ушбу темага тайёрланишда Франциядаги деҳқонлар қўзғолонига оид марксизм-ленинизм классикларининг асарларидан (К. Маркс ва Ф. Энгельснинг «Немис идеологияси», Ф. Энгельснинг «Германияда деҳқонлар уруши», «Феодализм давридаги Франция ҳақида» ва бошқа.) фойдаланиб ва қуйидаги тарихий манбаларни ҳар томонлама ўрганиб, илмий хулосалар чиқариб олиши лозим.

Тахминан XIII асрнинг таниқли ҳуқуқшуноси Филипп де Бомануар томонидан (тахминан 1280 й.) ёзил-

ган «Кутюм Бовэзи» хужжати, XI—XIII асрлардаги монастирь картуляриясига кирган ёрлиқлардан олинган парчалар, XIII—XIV асрларда қиролнинг ордонанслари — қўзғолонни ҳар томонлама ўрганишда муҳим манбалардан ҳисобланади. Деҳқон қўзғолонлари тарихини ўрганишда, студент хроникалардан — йилномалардан олинган маълумотлардан ҳам фойдаланиши лозим. Қиролнинг канцлери Пьер д'Ортемон томонидан ёзилган «Больших французских хроник» («Катта француз хроникаси») манбаидан олинган парчалар, авторнинг деҳқон қўзғолонларига нисбатан душманлик муносабатида бўлишига қарамай, деҳқон қўзғолони ҳақида бирмунча материаллар беради. Лекин унинг Жакерия ҳақидаги маълумоти жуда қисқа ва ғаразли характерда бўлиб, воқеаларни бузиб кўрсатади. Нормандия руҳонийси томонидан ёзилган «Хроники первых четырёх Валуа» («Биринчи тўртта Валуа хроникаси») қўзғолон ҳақида анча мукамал маълумотларга эга. Студент Жакерия ҳақидаги баъзи маълумотларни Фруассара ва Жана де Венетт «Хроника» ларидан олади.

Фруассара «Хроника»си рицарларни мақтаб, деҳқонларга нисбатан нафрат руҳида ёзилган. Жана де Венетт «Хроника»си бўлса, деҳқонларнинг қўлларига қурол олиб ҳаракат олиб борганлигини айбласа ҳам, деҳқонларнинг оғир аҳволига ачиниш руҳида ёзилган. Яна Париж қўзғолончиларининг бошлиғи Этьен Марселнинг хати ҳам сақланган. Умуман Жакерия ҳақидаги ҳужжатларнинг кўпи бизгача етиб келган, лекин улар турли хил шаклда турли вақтда ёзилган, кўпинча бир-бирига қарама-қарши, бир воқеанинг ўзини турлича ёритадилар. Шунинг учун ҳам студент уларни солиштириб ўрганиши зарур.

Франциядаги қарам деҳқоннинг кўпчилигини ташкил қилган сервларнинг аҳволини, уларнинг ҳуқуқсизлигини аниқлаш алоҳида аҳамиятга эга. Турли вилоятларда сервларнинг қарамлиги ҳар хил кўринишда бўлган.

Бомануаранинг «Кутюм Бовэзи» ҳужжатининг 1452 параграфиди ёзилишича «Сервларнинг аҳволи ҳар хил, сервларнинг бир хиллари ўзларининг сеньорларига шундай боғланганки, сеньорнинг ҳамма мулкларида ишлайди, сеньор сервни истаса ўлдириши, қамашни мумкин, сеньор сервни ўлдиргани учун худодан бошқа ҳеч ким олдида жавоб бермайди. Сеньорларнинг баъзила-

ри ўз сервлари билан одамийлик нуқтаи назаридан тўғри муносабатда бўлиб, агар серв сеньорга ўз вақтида солиқ ва мажбуриятларни тўлаб турган бўлса бошқа нарса талаб қилмаган, улар эркин аёлга уйлансалар, ҳамма мулклари сеньорлар қўлига ўтади. Ёки эркин аёлга уйланган серв сеньорнинг истагига қараб пул тўлаши керак. Агар серв ўлса, унинг меросхўри сеньор бўлиб, сервнинг болалари бегона одамлар каби сеньорга пул тўламасалар, меросдан ҳеч нарса ола олмайдилар...» («Хрестоматия по истории средних веков», II том, Соцэкгиз, М., 1963, 360-бет).

Манбаларни ўрганиш натижасида студент сервлар билан вилланлар аҳволини солиштириб кўриш имконига эга бўлади.

Бу даврдаги манбаларни ўрганиш билан студент бир томондан эксплуатациянинг бир формаси иккинчи формаси билан алмашганлигига, феодал зулмининг янада кучайганлигига ишонч ҳосил қилади. Студент манбалар асосида бу икки жараёни аниқ тушунибгина қолмай, балки янги ренталарнинг қандай йўллар билан жорий этилганлигини ҳам англаб олади.

Қўзғолон тарихига доир манбаларни ўрганиш асосида студент хроника муаллифларининг сиёсий қарашларини кузатади, манбалардан танқидий фойдаланиш зарурлигини пайқаб олади. Қўзғолоннинг бошланиш арафаси ва қўзғолон давомида Франциянинг ижтимоий-иқтисодий аҳволи, юз йиллик уруш ва унинг оқибатлари, қўзғолонда қатнашган деҳқонларнинг қандай йўллар билан қуролланганликлари, қўзғолончиларнинг таркиби, шаҳарликлар билан деҳқонлар ўртасидаги муносабат масалалари ҳамда қўзғолоннинг енгилиш сабаблари каби саволларни аниқлашда манбаларни ҳар томонлама синчиклаб, диққат билан ўрганиб чиқишлари лозим.

Манбалар

1. Сервлар

Бомануаранинг «Кутюм Бовези»¹дан

1452-§. Сервларнинг аҳволи ҳар хил. Сервларнинг бир хиллари ўзларнинг сеньорларига шундай бўйсун-

¹ «Хрестоматия по истории средних веков». С. Д. Сказкин таҳрири остида, II жилд, II том, М., Соцэкгиз, 1963, 360—361-бетлар.

ганларки, сеньорлар уларнинг ҳамма мулкларини бош-қарадилар, сеньор сервни ўз истаги билан ўлдириши, қамашни мумкин, лекин бунинг учун худодан бошқа ҳеч ким олдида жавоб бермайди. Сеньор баъзи бир сервлар билан анча инсоний муносабатда бўлади, агар серв сеньорга ўз вақтида солиқ ва мажбуриятларни тўлаб турган бўлса ҳеч нарса талаб қила олмайди. Фақат улар ўлганларидан сўнг ёки эркин аёлга уйлансалар уларнинг ҳамма мулклари сеньорлар қўлига ўтади. Ёки эркин аёлга уйланган серв сеньорнинг истаганига қараб пул тўлаши керак. Агар серв ўлса сеньор меросхўри бўлади, сервнинг болалари бегона одамлар каби сеньорга пул тўламасалар меросдан ҳеч нарса ола олмайдилар..

1457-§. Сервларга нисбатан бизнинг одатларимиз бошқа вилоятларга қараганда анча юмшоқ, бошқа вилоятларда сеньорлар ўз сервлари устидан истаганча ҳукмронлик ўрнатишлари, уларни ўлдиришлари, умрбод ўз ерларида яшашга мажбур қилишлари мумкин. Бовезияда улар билан анча юмшоқ муомалада бўладилар, агар улар ўз сеньорига феодал рента ва мажбуриятларни тўласалар, бошқа сеньор ерига ўтиб, яшашлари мумкин...

Версон¹ Вилланлари ҳақидаги поэма» дан (XIII аср ўрталари)²

Самовий худонинг даракчиси бўлмиш муқаддас Михаилга барча версон вилланларига нисбатан айниқса муқаддас Михаилни хонавайрон қилишни истаётган сотқин виллан Осберга нисбатан бўлган ўз шикоятини олиб бормоқдаман.

Вилланлар ҳеч қанақа гап-сўз қилмасдан ва қаршилик кўрсатмасдан тош ташишлари зарур.

Деярлик ҳар кунни уларнинг меҳнатига зарурат бор. Новвойхоналарда ҳам, тегирмонда ҳам вилланлар ҳамма вақт хизмат қилишга мажбурдирлар.

Буларнинг барчасини ярамас янгилик ўйлаб топган

¹ Версон қишлоғи Нормандиянинг Одон дарёси қирғоғида жойлашган. Поэмада сервларни озод қилиш натижасида ўз эркинлигига эга бўлган вилланлар ҳақида эмас, балки эски вилланлар деб аталган вилланлар ҳақида гап бормоқда.

² Хрестоматия по истории средних веков. Н. П. Грацианский ва С. Д. Сказкин таҳрири остида, II жилд. М., Учпедгиз, 1950, 47—49-бетлар.

Осбер Пенелдан ташқари барча вилланлар бажармоқдалар: вилланлар уни сеньорни талаш учун ўзларининг ҳомийси ва йўлбошчиси қилиб сайлаганлар, бу иш учун улар уятдан ўладилар!

Иилнинг биринчи иш кунининг бошланиши Иваново кунига тўғри келади. Вилланлар ўтлоқзорлардаги пичанларни ўришлари, уларни ғарам қилиб қўйишлари ва ундан кейин уларни хўжайиннинг ҳовлисига хўжайин кўрсатган жойга ташиб беришлари зарур. Бундан кейин улар тегирмон зовурларини ўз белкураклари билан тозалашлари зарур. Шунингдек виллан сўнгра ўз белкурагини елкасига олиб қуруқ ва ҳўл гўнгни аралаштириши керак. Мана шундай ишларни виллан бажаришга мажбурдир.

Август келиши билан янги иш бошланади. Вилланлар баршчина мажбуриятига биноан етилган донни ўриб даланинг ўртасига ғарам қилиб тўплаб қўйишлари ва хўжайин омборларига ташиб беришлари лозим. Бу хизматни вилланлар ўз авлод-аждодлари каби болалигидан бошлаб бажарадилар.

..вилланлар, ўз далаларидаги донни ҳеч қачон ташиб олиш имкониятига эга эмаслар... унинг шахсий ҳосили ёмғир тагида қолади, виллан эса далада қолиб кетган ўз дони ҳақида қайғуради, лекин иложини қила олмайди, хўжайин донини омборга келтирганда, бирор боғ дон йўлда тушиб қолган бўлса ундан жарима олинади. Виллан ўз отларини донни туширгунча боғлаб қўяди, лекин вилланнинг отига бир тутам ем беришмайди, вилланни донни ўлчаб олувчи кўрса у ҳам ундан йўқотган боғни талаб қилиб, хафа қилади. Умуман уч-тўрт приказчикка тўлаши талаб этилади, бири қабул қилувчи. иккинчиси туширтирувчи, учинчиси — ўлчовчи — камбағал бечорага эса фақат кўз ёши тегеди. Виллан донни топшириб бўлиб, ўз тақдиридан ўзи хафа бўлиб, ўзига-ўзи ачиниб охири кетади.

Сўнгра «яйловда» ярмарка вақти ва чўчқа болаларини олиб борадиган сентябрдаги Биби Марьям кунни етиб келади. Агар вилланда саккизта чўчқа боласи бўлса ундан энг яхши иккитасини сеньорга олиб бориб беради, чунки ёмонроғини сеньор олмайди, бунинг устига қолган ҳар бир чўчқа боласига бир деньедан бериши лозим.

Виллан ўзининг ерини сотишда баҳонинг ўн уч улусини сеньорга бериши зарур, шундай қилмаса ерини

сотиши мумкин эмас. Сўнгра вилланлар яна баршчина мажбуриятини тўлашлари лозим эди. Улар сеньор ерни ҳайдаб, омбордан уруғлик келтириб, экиб, сочиб, мола бостириб берадилар. Ҳар бир виллан ҳиссасига бир акр ер тўғри келади. Шулардан кейин рождество кунидан 3 ҳафта аввал бўладиган Андреев кунига вилланлар хўжайин дастурхонига нон олиб боришлари лозим бўлган. Рождество кунига товуқ олиб бориши лозим эди.

Агар виллан қизини сеньорнинг мулкидан ташқарига узатса, сеньор бож — «кюлаж» оларди.

Пасхага қараб вилланлар яна баршчина мажбуриятини ўташлари лозим эди. Вилланлар ерни ҳайдаб, омбордан уруғлик келтириб экиб, мола бостириб беришарди. Ҳар бир виллан бир акр ерни арпа учун тайёрларди. Шундан кейин ўрмонга ўтинга боришга тайёргарлик кўриш учун отларни темирчига олиб бориб оёқларига тақа қоқтирарди. Бунинг бадалига виллан ҳар кунига икки денье ҳақ оларди...

Сервларнинг озод қилиниши ва тутқунликнинг янги формалари¹ (Сервларнинг озод қилиниши) (1185 й.)

1. ... Аббат Арнульф ва бутун Ферриер монастири, сервларни — аёлларни ҳам, эркакларни ҳам, ҳаммасини, монахларнинг хизматкорларини — уларнинг болаларини ва келгусидаги авлодларини умрбод сервликдан озод қилади ва бўшатиб юборади...

2. Озод қилинганлиги учун ҳар бир уй эгаси ҳар йили черковга 5 су ценз тўлаши керак. Агар кимдир бир неча уйга эгалик қилса, ундай ҳолда унинг биттаси житница² бўлиши мумкин, бунинг учун 6 денье³ тўлаши лозим, қолган уйларнинг ҳар бири учун 5 су дан тўлайди.

12. Бизда қандай бўлмасин қарам бўлган бизнинг сервларимиздан госпитлардан ва бу жойнинг аҳолисидан ҳеч ким бизнинг рухсатимизсиз юқорида ёзилган эркинликлардан фойдаланиши мумкин эмас. Бу эркинликни ким олган бўлса, ҳаммаси уруш бўлиб қолган

¹ Хрестоматия по истории средних веков. С. Д. Сказкин таҳрири остида, II жилд. Соцэкгиз, М., 1963, 367—369-бетлар.

² Житница — дон омбори.

³ Денарий (денье) — эски француз чақа пули; 12 денарий 1 су ни ташкил қиларди; 20 су 1 ливрга тенг келарди.

тақдирда бизга ёрдам бериб, бизнинг мулкимизни қўриқлаши лозим.

13. Худди шулар муқаддас Ремигия байрами арафасида фақат Шато-Ландон превосига¹ 15 ливрга² тенг суммада талья³ солиғи тўлаши лозим.

Деҳқон чек ерларига флавињи черковининг ҳуқуқи (1232 й.)⁴

Мен, Гуго, Бургундиянинг герцоги. Ушбу ёрлиқни ким кўрса маълум қиламизки, Бургундиянинг ҳамма томонида мавжуд, одатга биноан талья солиғи тўловчилар қаерда ва қайси сеньорники бўлмасинлар озод қилиниб, талья солиғи олувчи сеньоридан кетишлари мумкин.

...Бундай одамларнинг манслари ва ундаги мулкларин... сеньорларга қолиб, улар эса эркин ҳолда ўз ҳоҳишларича бошқаришлари лозим. Биз Бургундияда олиб борилган шу одатларга асосланиб ўзимизнинг еримизга ҳам Флавињи черкови ва аббатимизнинг муҳри босилган ушбу ёрлиқни шунинг учун тарқатдикки, юқорида айтилган одамлар ҳам манс ва мулкларидан ёрлиқда изоҳлангандек фойдалансинлар...

Қирол Людовик IX ёрлиғи (1246 й... октябрь)⁵

Муқаддас ва айрилмас троицлар исмидан Омн. Франкларнинг марҳаматли қироли Людовик ҳозир ва келгусида ушбу ёрлиқни кўрган ҳаммага Париж яқинидаги қишлоғимизнинг қуйида келтирилган эркак ва аёлларига, бизга шахсий қарам сервларга ўзимизнинг шафқат ва марҳаматимиз билан уларнинг ҳозирги ва келгусидаги меросхўрларига ҳам эркинлик ато этдик, лекин биз ва бизнинг меросхўрларимиз учун аввалги одат бўйича тўлов ва маъбуриятларни ўташлари ло-

¹ *Прево* — қирол доменидаги алоҳида округни бошқарувчи амалдор шахс.

² *1 Париж ливри* — 20 су.

³ *Талья* — Франция деҳқонларининг мажбуриятларидан бири, ҳажми «сеньор» хоҳиши билан белгиладиган асоссиз талья солиғи ҳам мавжуд бўлган.

⁴ Французская деревня XII—XIV вв. и Жакерия. Хужжатлар. С. А. Косминский ва А. Д. Удальцов таҳрири остида, М. — Л., Соцэғиз, 36- бет.

⁵ Хрестоматия по истории средних веков. Н. П. Грацианский ва С. Д. Сказкин таҳрири остида, II жилд, Учпедгиз, М., 1950, 44—45- бетлар.

зим. Истаймиз ва қарор қиламизки, эркинликка чиқарилган қуйидаги номи келтирилганлардан бирор киши ёки уларнинг авлодлари қачон бўлмасин крепостной ҳолатдаги шахс билан никоҳга ўтса аввалги тутқинлик ҳолатига қайтарилади, унинг ҳамма мулки бизнинг қўлимизга ўтади. Уларнинг исми қуйида келтирилади. (300 дан ортиқ эркак ва аёл номи бор.)

Муқаддас Пётр монахлари ўзининг баъзи одамларини эркинликка чиқардилар (1257 й.)¹

Ҳамма! Ким ушбу ёрликни кўрса Шартрский курьясининг официаллари²... маълум қиладилар. Ҳамма билсинки, Жерминьовилдан марҳум Гуго де Ланнинг қизи Эрембургани, Эрембурганининг қизи Аальда, Леобина Қуаньенинг ўғли Вильгельм—юқорида келтирилган Аальданинг эри; улар ва шунингдек юқорида келтирилган Эрембурганининг болалари Гуйот, Жилот ва Ионна, яна Вильгельм ва Аальданинг қизи Лигарда бизнинг иштирокимизда ҳузуримизга келиб, мурувватли Петр Шартрский монастирининг сервлари эканликларини изҳор қилдилар. Лекин шу монастирнинг аббат ва биродарлари уларни эркинликка чиқариб, сервликнинг ҳамма тутқунлик мажбуриятларидан озод бўлишларига рухсат бердилар, эркинликка чиқарилганларнинг мулкидан келадиган фойда аббат ва биродарларга тегиши керак.

Қирол Людовик X нинг 1315 йил 3 июль сервларни озод қилиш ҳақидаги қонуни (ордонанс)³

Табийй ҳуқуқларга биноан ҳар бир киши эркин бўлиб туғилиши лозим, лекин баъзи одатларга кўра, жуда қадимдан бошлаб, бизнинг қироллик давримизда ҳам кўпчилик оддий халқларимиз авлодларининг тасо-дифий хато, гуноҳлари учун сервлик ва бошқа қарамлик ҳолатига тушиб қолганлар. Бизга бу бутунлай ёқмайди. Бизнинг қироллик давлатимиз франклар қироллиги деб аталади, бизнинг аҳволимиз эса шу номга⁴ мос келиши лозим. Бизнинг катта кенгашимизнинг му-

¹ Французская деревня XII—XIV вв. и Жакерия. Хужжатлар С. А. Косминский ва А. Д. Удальцов таҳрири остида, М. —Л., Соцэкгиз, 36-бет.

² Официаллар — амалдор шахслар.

³ Хрестоматия по истории средних веков. Под ред. Н. П. Грацианского и С. Д. Сказкина, II том., Учпедгиз, 1950, 45—46-бетлар.

⁴ Франк — эски француз тилида «эркин» демакдир.

ҳокамаси билан ҳукмронлигимизнинг бошланишидан бошлаб ҳалқларимиз аҳволининг тузатилиши лозимлиги ҳақида буйруқ берилдики, бизнинг қироллигимизнинг ҳамма томонида эркин сервлар эркин кишиларга, эркин бўлмаган ерлар эркин ерларга айлантирилади. Эркинлик яхши ва дуруст шартлар асосида берилди. Бизнинг оддий халқимиз бунинг учун солиқ йиғувчилар ва бошқа хизматчилардан ҳеч қандай зарар ва озор чекмасинлар... ҳозирги кунгача давом этиб келган бундай аҳвол бизга сира ёқмайди. Шахсий қарам кишиларга эга бўлган бошқа сеньорлар ҳам, биздан намуна олиб, уларни озодликка чиқазсинлар. Биз сизнинг содиқлигингизга ва синалган ақлингизга ишониб ушбу ёрлиқни топширамиз ва буюрамизки, Сизлар Санлисс баляжи¹ ва унинг маҳкамаларига юқорида айтилган эркинликни сиздан талаб қилувчи барча жойларга, шаҳарларга ва айрим шахслар олдида дарҳол жўнаб кетинглар. Улар билан биз етарли даражада фойда оладиган ҳақ тўлаш эвазига эришиладиган озодлик ҳақида келишиб бир қарорга келинглар. Юқорида айтилган мулклардан (серваж) бизга ва бизнинг меросхўрларимизга фойда тегсин. Бунинг эвазига биз ва бизнинг меросхўрларимиз уларга юқорида айтилган ва биз сизларга эълон қилишни топширган тўлиқ озодликни берамиз. Биз ўз номимиздан ва меросхўрларимиз номидан чин виждон билан ваъда бериб айтамызки, сизларнинг ушбу иш юзасидан қилган ҳақ тўлаб озодликка чиқиш ҳақидаги шартномаларингизни шаҳарларга, жамоаларга, қишлоқларга ва айрим шахсларга озодлик ҳадя қилиш ҳақидаги қарорларингизни сиз бизнинг эътиборимизга ҳавола қилишингиз биланоқ, ўз ёрлиғиниз билан тасдиқлаймиз ва маъқуллаймиз.

Парижда 1315 йилда, июлнинг учинчи кунда берилган.

Жакерия. Жана Де Венетт «Хроника»сидан²

1358 йилда унча мустаҳкам бўлмаган қишлоқлар ўзларини душман ҳужумидан ҳимоя қилиш учун черковларни ҳақиқий қасрларга айлантирдилар. Атрофини

¹ *Балаяж* — бальилар ихтиёридаги округлар.

² *Хрестоматия по истории средних веков. Н. П. Грацианский* ва *С. Д. Сказкин* таҳрири остида, II жилд, Учпедгиз, М., 1950 г. 49—55. бетлар.

ҳандақ билан ўраб, қўнғироқ минораларига ҳарбий машиналар, тош ва ўқлар ўрнатдилар. Кечалари бу минораларнинг энг юқорисида қўриқчилар туради. Душманнинг яқинлашаётганини хабар қилиш учун у ерда болалар туриб улар узоқдан душманнинг келаётганини сезишлари биланоқ карнай чалиб ва бонг уриб хабар беришади. Бу сигнални эшитган деҳқонлар ўз уйлари ва ерларини ташлаб, мумкин қадар тезлик билан черковда ўзларига яшириниш жойи излашади. Луара қирғоғида жойлашган бошқа аҳоли кечаларни ўз оила аъзолари ва моллари билан биргаликда ўз ертўлаларидан анча узоқда — дарёдаги оролларда ёки сувда оқим ўртасига мустаҳкамланиб қўйилган қайиқларда ўтказишади.

Бу (1358) йили тоқлар — одамларнинг ичимлик манбалари парвариш қилинмади, далалар чопилмади ва уруғлик сепилмади, буқа ва қўйлар яйловларда юритилмади; черков ва уйлар... ҳаммани ямлаб кетаётгандек емирилган, ўт тушиб тутун чиқиб ётарди. Илгари кўм-кўк яйлов ва экинзорлар ўрнида қараб, таниб бўлмаслик даражада ёввойи ўтлар ўсиб, ёки таптақир ер кўриниб ётарди. Бонглар хурсандчилик билан содиқ деҳқонларни диний эътиқодга чақириш учун эмас, балки душманнинг яқинлашиб келаётганлиги ҳақида хабар қилиб, деҳқонларнинг қочиши учун сигнал берарди. Мен яна нима дейишим мумкин? Ҳамма жойда жуда оғир, мушкул аҳвол ҳукм сурарди. Айниқса, деҳқонлар орасида, аҳвол ҳаддан ташқари ёмон эди, чунки сеньорлар уларнинг мол-мулкларини олиб, ҳаётларини ғам-ғусса билан тўлдирган эдилар. Эндиликда деҳқонлар қўлида қолган майда ва йирик қора моллар жуда оз бўлса-да, сеньорлар ҳамон ҳар бир бош мол учун: буқага 10 солид, қўйга 4 ёки 5 солид солиқ талаб қилардилар. Юқоридаги воқеаларга қарамай, улар ўзларининг вассалларини душман ҳужумидан ҳимоя қилиш учун ташвишланмасдилар.

Худди шундай пайтда, бошқа шаҳарлар билан бирга Париж шаҳри ҳам халқни душман ҳужумидан сақлаш ўрнига уларни яна ҳам сиқиб борди. Кутилмаганда унга яқин жойда бир воқеа содир бўлди. 1358 йил ёзида Сен-Лу, де Шерен, Клермон чеккасидаги Бова диоцезида¹ яшовчи деҳқонлар ҳамма томондан қаш-

¹ *Диоцез* — епархия черков округи.

шоқлик ва зулмининг кучайишини кўриб, қўлларига қурол олиб Франция зодагонларига қарши кўтарилдилар. Чунки маҳаллий дворянлар уларни мудофаа қилиш ўрнига аксинча душман сингари азоблардилар. Қўзғолончилар ўз ораларидан нотиклиги ва ақллилиги билан ажралиб турган Мело қишлоғидан чиққан Гильом Каль исмли деҳқонни бошлиқ қилиб белгиладилар. Шундай қилиб, қуролланган ва байроқлар кўтариб олган деҳқонлар барча округларга тарқалиб, йўлларидида учраган эркак зодагонларни, ҳатто шахсий сеньорларини шафқатсиз равишда ўлдирдилар, йўқ қилдилар. Қўзғолончилар бу билан қаноат қилмай, зодагонларнинг уй ва қасрларини ер билан яксон қилиб, текислаб ташладилар. Уларнинг хотинларини, ёш болаларини азоб бериб ўлдирдилар...

Дворянлар анча вақтгача ўзларини ўнглай олмадилар. Деҳқонларнинг ҳаракатлари узоққа бормай тугади ва барча ҳаракатлари бошқача тус олди. Агар дастлаб улар сеньорларнинг зулм ва сиқигиса қарши ақл билан, ҳаққоният учун кураш қилган бўлсалар, лекин кейинчалик уларнинг иши даҳшатли мудҳиш тус олди... Дворянлар уларнинг ҳаммасини кузатиб борди, ақл билан уларга қарши секин-аста куч тўплади. Тезликда Наварра қироли уларнинг баъзи қўшин бошлиқларини алдаб қўлга туширди ва ўлдирди.

«Катта Француз хроникаси»¹дан

а) *Бовэзида ёвуз Жакериянинг биринчи йиғини ва бошланиши ҳақида.* 28 май душанба куни Бовэзининг Сен-Ле, де Серан, Нуантель Крамуази деган жойларида ва унинг атрофларида майда кишилар исён кўтардилар. Улар дворянларга ҳужум қилиб, тўрт рицарь ва бешта қуролбардорларни ўлдирдилар. Шундан кейин... Бовэзи округида уларнинг сони кундан-кун кўпайиб борди. Улар йўлларида учраган эркак зодагонлар ва уларнинг хотинларини қириб борардилар, кўплаб болаларни ҳам ўлдирдилар. Дворянларнинг уйларини, қасрларини бузиб, ўт қўйдилар. Гильом Каль исмли бир кишини ўзларига раҳбар қилиб қўйдилар. Улар Компьен шаҳрига яқинлашиб келдилар, лекин бу шаҳар аҳолиси уларни шаҳарга киритмади. Кейин улар Санли

¹ Хрестоматия по истории средних веков. Н. П. Грацианский ва С. Д. Сказкин таҳрири остида, II жилд, М., 1950, 53—54-бетлар.

шаҳрига қараб юрдилар ва бу шаҳар аҳолисини ўзлари билан бирлашишга чақирдилар...

б) *Бовэзи одамларининг ғазаби ва регент қандай қилиб Модан Сансга жўнаганлиги ҳақида.* Уша вақтда Бовэзида бу одамларнинг исёни қизиб борди... Мульсендан бошқа чекка жойларда ҳам бундай одамларнинг йиғинлари бўлди. Бу катта йиғинларни кўпчилигини ғаллакор деҳқонлар ташкил қилиб, улар орасида бадавлат кишилар, шаҳарликлар ва бошқалар ҳам бор эди... Бу вақтда тайинланган регент Мо бозорида бўлиб, у шаҳарни мустаҳкамлаш ҳақида буйруқ бериб, у ердан... Санс шаҳрига ўтади... Шаҳарликлар томонидан муносиб ҳолда ҳурмат билан қабул қилинади...

в) *Дворянлар томонидан ўлдирилган жакларнинг сони ҳақида.* Дворянлар илгари жаклар билан бирга бўлган, уларнинг хотинларини болаларини ўлдирган қишлоқ аҳолисидан кимни топсалар ҳаммасини ўлдирганлар, уйларини хонавайрон қилганлар. Муқаддас Иоанн Крестител куни улар 20 000 дан ортиқ жакларни ўлдирганлар.

«Биринчи тўртта валуа хроникаси»дан¹

Уша пайтда Бовэзи округида жакларнинг исёни аланга олиб, ҳаракат Сен-Ле де-Серан ва Клермонда бошланди. Улар орасида кўриниши кўримли, яхши нотик, қадди-қомати келишган, юзи чиройли бир киши бор эди. Унинг исми Гильом Шарль эди. Худди уни жаклар ўз бошлиқлари қилиб сайлайдилар. Бироқ у бу одамларнинг ишга яхши ярамасликларини кўриб, уларга раҳбарлик қилишдан воз кечди. Лекин жаклар уни зўрлик билан ўз бошлиқлари бўлишга мажбур этдилар ва илгари урушни кўрган собиқ бир солдат билан бирга бошлиқ қилиб кўтардилар. Урушни Гильом Шарль ҳам кўрган эди, у жакларга биргаликда туриб ҳаракат қилишни айтди. Қачонки жаклар кўпчилик бўлиб тўпланишгач, дворянларнинг кўпчилигини ўлдирдилар. Бу кам тушунчали, онгсиз кишилар шунинг билан яна жуда ёмон иш қилишдики, Гильом Шарльнинг бир неча марта ўзингизга жуда кўп нарса қилишга йўл қўймоқдасиз, деб огоҳлантиришига қарамай, кўплаб зодагон аёлларни ва болаларини ўлдиришди. Иш-

¹ Хрестоматия по истории средних веков. Н. П. Грацианский ва С. Я. Сказкин таҳрири остида, II жилд, М. Учпедгиз, 1950, 54—57-бетлар.

нинг бундай давом этиши мумкин эмаслигини кўрган Гильом Шарль, агар қўзғолончилар бўлиниб ҳаракат қилсалар, дворянлар осонлик билан уларни енгилсини билиб, шу сабабли анча тушунчали ва ҳурматга сазовор кишиларни Париж савдогарлари оқсоқоли ҳузурига жўнатди. Улар орқали юборилган мактубда, агар зарур пайтда Шарльга ёрдам беришса уларга ёрдам беришлари ҳақида ёзилган эди. Бундай мазмундаги мактуб учта табақа вакилларининг¹ раҳбарларини жуда хурсанд қилди. Улар Гильом Шарльга ёрдам беришга тўла тайёр эканликларини билдириб жавоб юбордилар. Жаклар Геллефонтега келишди. Бу ерда яшовчи графиня Валуа улардан қўрқиб ёлғондакам очиқ чеҳра билан уларни қабул қилди ва уларни озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш ҳақида буйруқ берди. Уларда шу нарса одат тусига қириб қолган эдики, яъни улар ўтаётган йўлдаги мустаҳкамланмаган шаҳарлар аҳолиси (эркак ва хотинлар) кўчаларга столлар қўйиб, дастурхон беаб, жакларни меҳмон қилишлари шарт бўлган, улар (жаклар) эса, ўз навбатида юришларини давом эттириб дворянларнинг уйларига ўт қўйиб борганлар. Жаклардан қочиб Наварра қироли ҳузурига бошпана излаб келган дворянлар қиролдан қатъий туриб, уларни жаклардан ҳимоя қилишни ва уларга қақшатқич зарба беришни талаб қилдилар. «Хукмдоримиз, Сиз дунёда энг улуғ дворян бўла туриб дворянлар зотининг ҳалок бўлишига йўл қўймайсиз-ку, дейди улар қиролга. Агар ўзини жаклар деб номлаган бу кишилар узоқ вақт сақланиб, шаҳарлар ҳам уларга ёрдам қилиб турсалар, у ҳолда дворянлар зоти улар томонидан бутунлай йўқ қилинади», Сўнгра Наварра қироли Карл уларга жакларга қарши курашда ёрдам кўрсатишга розилик берди.

Наварра қироли дворянлардан келгусида унинг ишларига қарши турмаслик ҳақида қасам ичдириб ваъда олгач, Лонгвилдан рицарлар ва инглиз, ёлланма аскарларидан иборат 400 кишилик қўшин билан шошилинч ҳолда Бовези ва Клермон остонасида жакларга қарши йўлга чиқади. Бовезида жаклар рўпарасида лагерь қуради. У ерда француз дворянларининг иккита отряди бўлиб, биттасига қиролнинг ўзи қўмондонлик қилган

¹ Учта табақа вакиллари — йирик феодаллар, руҳонийлар ва шаҳарлик зодагонлар.

бўлса, иккинчисига Сир Пекинъи ва Виконт де Кен қўмондонлик қилдилар. Бундан ташқари Роберт Серкот инглиз ёлланма аскарларига қўмондонлик қиларди.

Наварра қироли ва дворянларнинг уларга қарши келаётганликларини жаклар яхши билишарди. Улар олдида Гильом Шарль нутқ сўзлаб: «Азиз сеньорлар, дворянларнинг бизга қарши келаётганини Сиз яхши биласиз, улар — катта одамлар, ҳарбий ишда катта тажрибага эгалар. Агар Сизлар менга ишонсангизлар Парижга қараб борамиз, у ерда қулай мустаҳкамланган жойни эгаллаймиз, шунда биз шаҳарликларнинг ёрдамига ва мададига эга бўламиз», дейди. Шунда жаклар баланд овоз билан «биз ҳеч қаёққа чекинмаймиз, дворянларни батамом тор-мор қилишга қудратимиз етарли деб қичқирдилар. Уларнинг кўпчилик эканлигини ва ўзларига ниҳоятда ишончлари катта эканлигини кўриб, Гильом Шарль ва унинг ёрдамчиси жакларни сафга тортиб (жанговар сафга) улардан ҳар бири 3 000 кишидан иборат бўлган икки отряд ташкил қилди. Ёй ва камонга эга бўлганлар олдинги қаторга қўйилиб, уларнинг олдига эса аравалар қўйилди. Улар яна ўзларининг отлиқ аскарларидан битта отряд ташкил қилишди. Унда 600 киши бўлиб, улардан кўпчилиги қуролга эга эдилар. Улар шундай тартибда саф тортиб икки кун турдилар. Наварра қироли ва дворянлар ҳаммаси бўлиб, 1 000 та қуролланган киши, жаклар лагери рўпарасига жойлашдилар... улар ўзларини салобатли кўринишда ушлаб, карнайларини чалиб... «монжуа»¹ деб баланд овоз билан қичқириб турдилар. Улар нилуфар гули тасвирланган кўплаб байроқларга эга эдилар.

Наварра қироли жакларнинг қиролидан битим тузишни сўраб, унинг билан музокара олиб бориш истагини билдирди. Гильом Шарль эса ҳеч қандай гаров талаб қилмай бемалол бунга рози бўлди... Шундай қилиб жаклар раҳбарсиз қолдилар. Роберт Серкот ўзининг ҳамма одамлари билан ён томондан ўраб олиб уларга зарба берди, яна битта отрядини қилич билан қуролланган аскарлари тор-мор қилдилар, отлари оёқлари билан жакларни топтадилар. Шундай қилиб, жаклар улоқтириб ташланди. Жаклар раҳбарсиз қолиб аралашиб кетдилар, бир-бирларини ўлдира бошладилар. Уларнинг кўпчилиги инглизлар томонидан ўлдирилди.

¹ «Монжуа» — француз рицарларининг ҳарбий ҳайқириқлари.

Бовэзи ва унинг чеккаларидаги жаклар шундай тор-мор қилинди ва енгилди. Бри графи деб Русси уларнинг жуда кўпчилигини қириб ташлади ва тирик қолганларини ўз эшикларига осишга буйруқ берди.

Фруассара «хроникаси»дан¹

Наварра қироллигининг озод қилинишидан сўнг кўп вақт ўтмай, Франция қироллигининг кўпчилик вилоятларида жуда ажабланарли ва йирик исён рўй берди, айниқса Бовэзи, Бри, Лаоннэ, Валуада Суассонда тарқалди. Қишлоқлардан раҳбарсиз одамлар Бовэзида тўпландилар. Дастлабки вақтда уларнинг сони 100 кишидан ошмасди. Улар дейдиларки, Франция қироллигидаги дворянлар — рицарлар ва қуролбардорлар қиролликни сотдилар ва иснодга қолдирдилар, уларнинг ҳаммасини йўқ қилиб ташлаш катта бахт бўлган бўларди. Ким шундай деб айтса, ҳар бир киши билан овоз билан: «У чин ҳақиқатни айтди, дворянларни битта қолдирмай ҳаммасини қириб ташлашда ким тўсиқ бўлса, унга иснод!» — деди. Сўнгра улар тартибсиз ҳолда тўпланиб, темир учлик таёқ ва пичоқдан бошқа ҳеч қандай қуролга эга бўлмаган ҳолда энг аввало яқин атрофдаги рицарларнинг уйига қараб бордилар. Улар рицарларнинг уйини емириб, ўт қўйиб уларнинг хотинларини, катта ва кичик болаларини ўлдирдилар... Улар бошқа қаср ва уйларни ҳам шундай қилдилар. Уларнинг сони кўпайиб 6 мингга етди. Рицарлар, хонимлар, қуролбардорлар ва уларнинг хотинлари ўзларининг бўйинларига кичик болаларини ўтқазиб 10 ва 20 миль узоқликдаги жойларга ўз хавфсизликларини сақлаш учун қочиб боришди. Улар ўзларининг уй-жойларини, мулкларини ўз ҳолига ташлаб кетдилар. Бу жинойтчилар бўлса, раҳбарсиз, қуролсиз тўпланиб, ўзларининг йўлидаги ҳамма нарсани бузиб, ёндириб бордилар, қутирган итдек ҳамма дворянларни ўлдирдилар, йўлда учраганларни қийнаб, ҳамма хоним ва қизларни аёвсиз ва шафқатсиз ҳолда зўрладилар.

Ўзларининг қироли Жак Простакни улуғладилар. Улар Бовэзи округини тўлиқлигича талаб, ёндирдилар, шунингдек Корби, Амьен Мондидье атрофида 60 дан ортиқ энг яхши уйлар ва мустаҳкам қасрлар вайрон қи-

¹ Хрестоматия по истории средних веков. С. Д. Скэзкин таҳрири остида, II, жилд., Соцэзгиз, 1963, 381—382-бетлар.

линди, ёндирилди. Агар худо ўз олий ҳиммати билан ёрдамга келмаса бу жиноятчилар яна кўпайиб қиролликдаги олижаноб қўшинлар, муқаддас черков руҳонийлари ва ҳамма бадавлат одамлар ўлиб кетарди. Юқорида айтилган одамлар Бри вилоятида, Патуда ҳам худди шундай ҳаракат олиб борар эдилар.

Улардан қутулиб қолган мамлакатимизнинг ҳамма хонимлари, қизлари, рицарлари ва қуролбардорларига якка ҳолда қандай удалашса, шундай Мо Брига қочишга тўғри келди, жумладан Нормандия герцогинасига ҳам. Юқори мартабали ҳамма хонимлар қочиб ўз ҳаётларини сақлаб қолишди... Номлари кўрсатилган кишилар мамлакатнинг ҳамма томонида, Париж билан Нуайон ўртасида, Париж билан Суассон ўртасида, Суассон билан Вермандуа ўртасида Кусигача худди шундай ҳаракат қилишди. Бу ерда ҳам улар шундай катта жиноятлар қилишдики, Куси, Валуа областида, Лан епископлигида Суассон ва Санлида рицарь ва қуролбардорларнинг 100 дан ортиқ қаср ва яхши уйлари ни емириб ташлашди; қўлга тушганларнинг ҳаммасини таладилар ва ўлдирдилар. Лекин худонинг муруввати билан бундай аҳволдан халос бўлинди, бунинг учун унга раҳмат билдирмоқ лозим. Буни сиз қуйидагидан кўрасиз.

Қачонки, қайси жойда бу жиноятчиларнинг вахшийликлари билан ўз уй-жойларининг тор-мор этилганини, яқинларининг ўлдирилганини кўрган Корби, Вермандуа, Валуа ва (бошқа) вилоятларнинг дворянлари: Фландрия, Геннегау, Брабантдаги дўстларига ёрдам сўраб мурожаат қилишган. Шу вақтнинг ўзидаёқ ҳамма томондан етарли даражада (кишилар) йиғилди. Ҳам ажнабий, ҳам маҳаллий дворянлар тўпланишди, улар бу жиноятчиларни ҳамма жойда ушлаб, аёвсиз суратда танасини бошидан жудо қилишди, дарахтларга осиди. Ҳатто Наварра қироли Бовези округидаги Клеромондан узоқ бўлмаган бир жойда бир кунда 3 мингини ўлдирди, лекин улар шунчалик кўп эдики, агар ҳаммасини бир жойга тўпласа 100 мингдан ошарди. Улардан нима сабабдан шунча жиноятларни қилдингиз деб сўралганда, «билмаймиз», деб жавоб беришди, лекин бошқаларнинг қилмишларини кўриб, ўзлари ҳам шундай қилишди, улар ҳамма зодагон, олижаноб кишиларни битта қолдирмай қириб ташлашни ўзларининг бурчи деб ўйлаган эдилар.

«Француз қиролларининг «хронографи»дан¹

Савдогарлар оқсоқолига деҳқонларнинг исёни ҳақидаги хабар бориб етгач Париждаги шаҳарликларни юришга бошлаб, Гурнэ минорасини, Плэзель, Трапп қасрини... Париж чеккасидаги бошқа кўп жойларни ер билан баробар текисладилар. Сўнгра Бовэзининг 50 мингга яқин деҳқонлари Компьен шаҳрига яқинлашиб келиб, шаҳарликлардан уларда яширинган дворянларни талаб қилдилар. Шаҳарликлар уларнинг гапига қулоқ солгандан кўра тезроқ ўлишга рози эканликлари ҳақида жавоб қилишиб, фақат Франция регентининг буйруғига бўйсуниларини билдирдилар.

Наварра қироли Клермон лагерига кўплаб наварраликлар, инглиз ва нормандлар билан келгач, деҳқон бошлиқларидан бирини ўз ҳузурига чақирди, муғамбирлик қилиб қўзғолончиларга ёрдам бериш ниятида эканлигини айтди. Лекин уни кўриши билан калласини олиш ҳақида буйруқ берди. Ундан ёрдам кутиб турган деҳқонлардан 800 дан ортиғини ўлдирди. Шу пайтда париждликлар Эрменонвилга келиб ҳужум билан қасрни эгалладилар, у ерда бўлган Роберт ле Лорри, рицарь, қўрққанидан ҳамма дворянлардан юз ўғирди, у париждликларга кўпроқ муҳаббат билан қарашини маълум қилиб, хотини ва кичик ёшдаги ўғиллари билан ўлимдан қочиб қутилди. Шунга қарамай, париждликлар қасрни таладилар (кейин) ўз шаҳарларига қайтиб кетдилар.

Бу вақтда Франция регенти ўз рицарларини тўплаш учун Компьен шаҳрига келди, ўзининг хотинини рицарлар билан Мога қолдирди... Сўнгра қўрқиб қолган Мо аҳолиси париждликларга ёрдам сўраб мурожаат қилишди. Савдогарлар оқсоқоли уларга 1400 киши жўнатди. Улар Мога келиб, бозорга киришди, ҳужумга ўтишди, лекин ичкаридаги дворянлар жасорат билан мудофааланишди; бунда Луи де Шамбли ўлдирилди. Унга регентнинг хотини герцогиня ва унинг мулозимлари узоқ мотам тутдилар. Умуман дворянлар жуда кучли мудофаа уюштирдилар, натижада париждликлар ҳеч нарса-сиз ўз уйларига жўнаб кетдилар. Сўнгра дворянлар бозордан чиқиб, шаҳарга бостириб кирдилар, уни талаб, ўт қўйдилар.

¹ Хрестоматия по истории средних веков. С. Д. Сказкин таърири остида, II жилд, М., Соцэкгиз, 1963, 389—391-бетлар.

Бу пайтда турли жойлардан жуда кўп дворянлар тўпланишди. Улар Бовэзи областини талаб, ўт қўйдилар, аҳолининг бир қисми қириб ташланди, бир қисми қочиб қутулди. Уларнинг мол-мулки талон-торож қилинди.

Этьен Марселнинг Фландрия шаҳарларига 1358 йил 11 июлдаги мактубидан¹

Азиз сеньорлар ва қадрдон дўстлар. Бизга маълумки, сизнинг областларингиз: Фландрия, Артуа, Булони, Чингур, Понтъе, Геннегау, Корби, Бовэзи, Вермандуа ва бошқа жойларда дворян табақалари дворян бўлмаганларни ҳар томонлама сиқиб қўйганликларини сиз яхши биласиз... Дворянлар қўлларига қурол ушлаб, уруш, талаш ва ўлдириш мақсадида Сомм ва Уаз томонида пайдо бўлдилар. Ваҳоланки, уларнинг кўпларига ҳеч қандай ёмонлик қилинмаган бўлса-да, барибир улар шафқатсизлик билан қўлга тушган барча мулкларни таладилар, йўқ қилдилар, шаҳарларга ўт қўйдилар ва бу жойлардаги яхши кишиларни раҳмсизлик билан дўппосладилар... ҳали ҳозиргача улар қатъийлик билан ўз ваҳшийликларидан қайтмаяптилар; йўлда учраган савдогарларнинг мол-мулкларини тортиб олиб, ўзларини ўлдирмоқдалар ёки катта тўлов эвазига бўшатмоқдалар. Ҳар бир дворян бўлмаган шаҳар аҳолисини ёки қўшни мамлакат аҳолисини, ёки деҳқонларни ўлдирмоқдалар ва охириги нарсасигача талаб олмоқдалар.

Кимки худонинг ва диннинг ашаддий душманлари бўлмиш бу қотил ва талончиларга қарши курашда мурувватли халқимизга, деҳқонларга ва савдогарларга ёрдам берса, худо олдида сарацинларга (арабларга) қарши салб юришида қатнашгандек ҳурматга сазовор бўлади.

Азиз сеньорлар ва қадрдон дўстлар. Баъзи бир дворянлар ва уларнинг тарафдорлари бу солимларнинг Бовэзидаги бизнинг устимиздан қилган ваҳшийликларини оқламоқчи бўладилар. Бунга сабаб қилиб шуни кўрсатадилар, яъни Бовэзи ва унинг чекка ўлкаларидаги айрим кишилар дворянларнинг мол-мулкни талаб, уйларига ўт қўйиб, болаларини, хотинларини ўлдирганлар.

¹ Хрестоматия по истории средних веков. II жилд, Соцэкгиз, М., 1963. 391—393- бетлар.

Бу ишда уларга биз, шаҳарликлар ёрдам берган эмиш-миз. Бу иш юзасидан шуни маълум қилишга рухсат этгайсиз: Бовэзидаги юқорида номланган ишлар бизнинг иштирокимизсиз ва хоҳишимизсиз бошланган, биз Бовэзи чеккасидаги айрим кишиларнинг бу номаъқул ишига қўшилишдан кўра, ўлишни афзал кўрганмиз. Аксинча, биз бу хунрезликка чек қўйиш учун ишонч ёрликлари билан 300 аскаримизни юборганмиз. Бизнинг бу номаъқулчиликларни тўхтатиш ҳақидаги тақлифларимизга кўнмаганликлари ва ишларини давом қилдирганликлари учун уларнинг бу ишларига қарши қаратилган, яъни 60 қишлоқда ўлдириш, ўт қўйиш, талон-торожни ман қилувчи, яъни дворян оилалари хотин ва болаларининг хавфсизлигини таъминловчи буйруғимизга асосан бизнинг кишиларимиз уларни тарк қилдилар.

9-Т Е М А. XIII АСРДА АНГЛИЯДА СИЁСИЙ ҚУРАШ ВА «ЭРКИНЛИКЛАРНИНГ БУЮК ХАРТИЯСИ»

Ушбу темани қуйидаги тахминий план асосида ўтиш тавсия этилади:

1. XII асрнинг охири ва XIII асрнинг бошларида Англияда сиёсий кураш (феодаллар, шаҳарликлар ва деҳқонларнинг қирол ҳокимиятидан норозиликларининг сабаблари, баронлар оппозициясининг бошланиши, баронлар қўзғолони).

2. «Эркинликларнинг буюк хартияси»нинг қабул қилиниши, унинг мазмуни ва синфий моҳияти (хартияда турли синфлар ва синфий группаларнинг талаблари).

3. «Эркинликларнинг буюк хартияси»нинг Англиянинг кейинги тараққиётига таъсири.

4. Англия парламентининг вужудга келишидаги шарт-шароитлар.

5. Англия ўрта асрлар тарихида парламентнинг роли.

Методик кўрсатмалар

XII—XIII асрларда Англия тарихида йирик иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар юз берди. Бу даврда Англияда хўжалик тараққиёти давом этиб, ерни ишлаш мукамаллашиб, унинг ҳосилдорлиги ортиб борди. Англия юнгига талабнинг орта бориши билан қўйчи-

лик тез суръатлар билан ўсиб борди. Шунингдек, ҳунармандчилик ҳам ривожланди. Шаҳарнинг қишлоқдан ажралиш жараёни ҳам давом этди. XIII асрнинг ўрталарига келиб, шаҳарлар сони бир ярим баробар ошган. Ишлаб чиқариш кучларининг умумий ўсиши савдо тараққиётига таъсир этди. Натижада ҳам ички маҳаллий савдо, ҳам ташқи савдо айниқса, четга юнг чиқариш ривожланди.

XIII асрда кўплаб феодал поместье хўжаликларида баршчина ва натурал оброкдан пул рентасига ўтилди. Қишлоққа товар-пул муносабатларининг кириб келиши феодал эксплуатациясининг кучайиши билан бирга юз беради. Юнг, ғалла ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотларини бозорда сотиш имконияти, «феодалларга қўшимча меҳнатга қаттиқ ҳирс қўйишни вужудга келтирди» (К. Маркс, Капитал, 1-том, 261-бет). XIII асрдан бошлаб феодаллар жамоа ерларини эгаллаб олиб, яйловга айлантирганлар ёки ижарага берганлар.

Товар-пул муносабатларининг ривожланиши деҳқонлар орасида ижтимоий табақаланишни келтириб чиқарди. Деҳқонлар буларнинг ҳаммасига қўзғолонлар кўтариш билан жавоб бердилар.

XIII асрда Англияда ижтимоий тараққиёт ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, ўрта ва майда феодаллар товар-пул муносабатлари масаласига кенг тортилиб, уларнинг поместьелари доимий равишда бозор билан боғланади. Уларнинг баъзилари ёлланма меҳнатдан фойдалана бошладилар. Феодалларнинг бу табақаси шаҳарликлар ва эркин деҳқонларнинг юқори қатлами билан яқинлаша бошлади ва марказлашган қирол ҳокимиятини мустаҳкамлашга ҳаракат қилди.

Англияда йирик ер эгалари — баронлар эксплуатациянинг баршчина формасини сақлаб қолиб, баронлар олигархияси фойдасига қирол ҳокимиятини чекламоқчи бўлганлар. XIII асрда Англия баронлари руҳонийларнинг юқори қатлами билан феодал зодагонларининг алоҳида группасини ташкил этадилар.

XIII асрда қирол ҳокимияти томонидан шаҳарлардан олинадиган солиқнинг, айниқса, талья солиғининг оширилиши қиролга нисбатан уларнинг норозилигини кучайтирди. Худди шу вақтда шаҳарликлар орасида ҳам ижтимоий табақаланиш кучайиб, ҳунармандчилик цехлари билан шаҳарлик аристократлар ўртасида кучли кураш бошланган эди.

XIII асрда Англия сиёсий тарихидаги ҳамма воқеалар қишлоқларда синфий курашнинг, шаҳарларда эса ижтимоий қарама-қаршиликларнинг ўсиши билан вужудга келган.

Истеъдодсиз ва енгил фикрли қирол Иоанн Ерсиз (1199—1216 йй) Генрих II дан наслий ўтган кучли давлат аппаратидан аҳолининг ҳамма табақаларига ўз таъсирини ўтказишда фойдаланмоқчи бўлди. Иоанн ва давлат амалдорларининг тамаъгирлиги, ўлпон ва солиқларнинг ошиб бориши, «қалқон пули», Франция билан олиб борилган урушда Англиянинг енгилиши қиролнинг эътиборига путур етказди. Иоанн янги Кентербери архиепископи сайловига аралашиб, папа Иннокентий III билан қарама-қарши бўлиб қолди, охири тахтдан тушиш даражасига келиб етди. Сўнгра папага вассал бўлишни тан олди ва папа хазинасига ҳар йили 1 минг фунт стерлингдан хирож тўлаб туришга мажбур бўлди. Мана шу воқеаларнинг ҳаммаси қирол Иоаннга қарши баронлар оппозициясининг келиб чиқишига сабаб бўлди.

1215 йил баҳорида баронлар рицарь ва шаҳарларнинг ёрдами билан қиролга қарши уруш бошладилар. Лондонликлар қўзғолончиларга шаҳар дарвозасини очиб бердилар, бу ҳол қўзғолоннинг ғалаба қилишига ёрдам берди. Қирол қўзғолончи баронларнинг талабларига бўйсунушга мажбур бўлди ва 1215 йил 15 июнда «Эркинликларнинг буюк хартияси» ни тасдиқлади. Хартия латин тилида ёзилган бўлиб, 63 моддадан иборат.

«Эркинликларнинг буюк хартияси» ва кейинчалик парламентнинг чақирилиши Англия тарихида муҳим сиёсий воқеликлардан бири бўлиб ҳисобланади.

Бу темага оид манбаларни ўрганиш Англиядаги сиёсий курашнинг бошланиш сабаблари, характери ва боришини аниқлашга имконият яратиб беради.

«Эркинликларнинг буюк хартияси» қирол томонидан баронлар, рицарлар ва шаҳарликларга берилган қатор шартларни ўзида ақс эттирган. Бу ҳужжат барон ва рицарларга қиролга мўътадил равишда одатдаги солиқни тўлаш эвазига поместьеларни меросий равишда эгаллашини таъминлаб берган.

«Эркинликларнинг буюк хартияси» биринчи галда баронлар манфаатини ҳимоя қилди. Хартиянинг 2-моддасидан 11-моддасигача қиролнинг баронларга феодал одатларини ҳимоя қилиниши ифодаланади. Қирол ҳоки-

мияти уларга турли феодал ҳуқуқ ва эркинликларни берди. Хартиянинг 39-моддасида шундай дейилган: «Ҳеч бир эркин шахс «тенглар суди» нинг (пэрлар — феодаллар) қонуний ҳукмисиз ва мамлакат қонунисиз ҳибсга олинмайди ва турмага ташланмайди ёки мулкидан маҳрум қилинмайди. Шунингдек, қонундан маҳрум қилиш ёки бадарға қилиш ёки қандайдир бошқа восита билан ўз ҳуқуқидан маҳрум этиш мумкин эмас».

Бу модда феодалларнинг манфаатини кўзда тутган, чунки ўшаларгина том маъноси билан «Эркин одамлар» деб ҳисобланганлар. Яна хартияда аниқланишича, қирол феодаллардан қўшимча маблағни барон ва рицарлардан ташкил топган қиролликнинг буюк кенгаши розилиги билангина олиши мумкин бўлган. Табиийки, ҳужжат оз даражада бўлса ҳам Англия жамиятидаги йирик феодалларнинг қиролга қарши курашини қувватлаган рицарь ва шаҳарликлар манфаатини ҳам ҳимоя қилишга қаратилган. Лондон ва бошқа шаҳарларга савдо-сотиқ эркинлиги, бир хил тош-тарози ва ўлчовга эга бўлиш ва шаҳарларни ўз-ўзини идора қилиш ҳуқуқлари қайд қилинган. 35-моддада — қироллигимизда винога ҳам, пивога ҳам, нонга ҳам бир хил ўлчов бўлсин. Айнан шунингдек бўялган ва бўялмаган мовутлар ўлчови ҳам бир хил бўлсин. Ўлчов ҳақидаги чора тош-тарозига ҳам жорий этилсин, дейилади. Ҳаммадан кўп эзилган синф крепостной деҳқонларга ҳеч қандай эркинлик ҳуқуқи берилмаган ва крепостной ҳуқуқнинг бекор қилиниши ҳақида ҳеч бир сўз айтилмаган. Англия халқининг феодал мулкдорларига қарам бўлган асосий оммасига (крепостнойларга) бу хартия (эркинликларнинг буюк хартияси) ҳеч қанақа ҳуқуқ бермади. («Архив Маркса и Ф. Энгельса», т. V, 182-бет.).

Хартиянинг охириги моддасида: қиролнинг берган ваъдаларининг бажарилишини назорат қилиб бориш учун 25 барондан иборат махсус комитет тузилиши қайд қилинган. Борди-ю, қирол шунга қарамай, хартиядаги талабларни бажармаса улар қиролга уруш бошлашга тайёр эканликлари айтилган. Шундай қилиб, хартия баронларни қатор иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий устунликларга эга қилишга қаратилган.

Умуман, «Эркинликларнинг буюк хартияси» нинг мазмуни феодал реакциясининг ифодаланиши эди. У типик феодал ҳужжати бўлиб, унинг асоси мазмуни баронлар манфаатини ҳимоя этишга қаратилган.

Хартия феодалларнинг тор доираси манфаатларини акс эттирган бўлишига қарамай, у прогрессив характерга эга эди. Хартия бундан 50 йил кейин юзага келган Англия парламенти учун бўлган ижтимоий ҳаракатнинг бошланиши эди. Парламент тузумида фақат ҳукмрон синфнинггина эмас, шунингдек, шахарликларнинг манфаатлари ҳам акс эттирилади. Лекин қирол Иоанн Ерсиз «Эркинликларнинг буюк хартияси» га қўл қўйган бўлса ҳам у хартиядаги талабларни бажаришдан бош тортиб, баронларга қарши уруш бошлайди, уруш қизиган бир пайтда 1216 йилда Иоанн вафот этади. Иоаннинг ўғли Генрих III (1216—1272 йй.) тахтга ўтирган, у жуда ёш бўлганлиги учун ҳокимиятни бир ҳовуч баронлар идора қилганлар. У балогатга етгач, папа ва епископларга ҳамда француз хотини билан бирга Франциядан келган хотинининг қариндошларига таяниб, инглиз баронларига қарши кураш олиб борди ва уларга амалдорлик вази-фалари, ерларни бўлиб берди. Инглиз баронлари қирол-нинг муваффақиятсизлик билан олиб бораётган ташқи сиёсатидан, оғир солиқлардан ва қирол амалдорларининг хиёнатларидан фойдаланиб, қиролга қарши уруш бошлайдилар, «Баронлар уруши» 1258 йилдан 1265 йил-гача давом этади. Баронлар қуролланган ҳолда қирол ҳузурига келиб, Англиядан ажнабий амалдорларни ҳай-дашни ва қиролликда ислоҳот ўтказишни талаб қилади-лар.

1258 йил Оксфордда «қутурганлар» номи билан ба-ронларнинг кенгаши чақирилади. Бунда қабул қилин-ган «Оксфорд провизияларига» мувофиқ, қирол барон-ларнинг доимий назоратига олинishi лозим эди. Бу кенгашда рицарлар ҳам иштирок этади. Лекин ҳоки-миятни қўлга олган баронлар рицарларни унга яқин-лаштиришни истамаганлар. Сўнгра рицарлар норозилик билдириб, баронлар давлат фойдасига гарчи ваъда қил-ган бўлса-да, ҳеч нарса қилмадилар. Шундан сўнг баронлар Симон де Монфор бошчилигида ўз кучларини рицарлар, шахарликлар ва деҳқонларнинг юқори таба-қалари — фригольдерлар билан бирлаштиришганида қиролни муҳим масалаларда ён беришга мажбур қилиш мумкин эканлигини тушуниб, рицарларга ён берадилар. 1263 йилда қирол билан баронлар ўртасида очиқ уруш бошланади. Қирол енгилиб, Симон де Монфор ҳокими-ятни эгаллайди. Симон де Монфор бошчилигидаги ҳа-ракат умум табақа вакилларининг йиғилишини — пар-

ламентни (1265 й.) чақиришга олиб келади. Йирик дунёвий феодаллар ва руҳоний мансабдорлардан (архиепископ, аббат) ташқари парламентга рицарлар (ҳар графликдан икки киши) ва шаҳарликлар (энг йирик шаҳарлардан икки киши) таклиф этилади. Эркин деҳқонлар ва шаҳарнинг қуйи табақасидан унга вакиллар киритилмайди. Шу пайтдан бошлаб англиз феодал давлати табақа вакиллари иштирок этадиган феодал монархияси сифатида расмийлашди. 1297 йилдан бошлаб парламент барча солиқларни тасдиқлайдиган бўлди. XIV асрда Эдуард III (1327—1377 йй.) қироллик қилган даврда, яъни 1343 йилдан бошлаб, парламент мунтазам равишда чақириб туриладиган икки палатага: юқори лордлар палатаси ва қуйи умум палатага бўлинди. Юқори палатада архиепископлар, епископлар, йирик монастирь бошлиқлари, аббатлар ва жуда ҳам йирик бўлган баронлар мажлис ўтказганлар. Қуйи палатада эса рицарлар ва шаҳар вакиллари бўлган.

Парламент молия ҳуқуқларидан ташқари қонун чиқарадиган ҳуқуққа — парламент актлари ёки низомлар чиқариш ҳуқуқига эга бўлган.

Англия парламенти ҳақиқий миллий вакилликка эга бўлмаса ҳам, лекин XIII—XIV асрлардаги Англия тарихида муҳим прогрессив роль ўйнади. Парламент реакцион феодал баронлар табақасининг сиёсий даъволарини чеклаб қўйди ва қирол сиёсатини жамиятнинг анча илғор табақаси — рицарлар ва шаҳарликларнинг юқори табақасининг манфаатларини кўзлаб иш юритилишига олиб келди.

Юқоридаги муҳим масалаларни чуқур ўрганиш учун студентлар «Хроника»лардаги келтирилган парчалар ва ҳужжатлар билан батафсил танишиб чиқаришлари лозим эди.

XII—XIII асрлардан бир неча англиз хроникалари бизгача етиб келган. Бу манбалар воқеанинг ҳақиқий иштирокчилари ва замондошлари томонидан тузилган бўлиб, тарихчилар учун жуда катта қимматга эга. Студент хроникалардан фойдаланишда унинг муаллифлари томонидан фактларни ўзларининг шахсий ва синфий фойдалари учун бузиб кўрсатилганлигини ҳисобга олиши керак. Шунинг учун ҳам манбаларни, айниқса, хроникаларни ўрганишда танқидий ёндашиш лозим.

Қўлланмада Рождер Говден, Матвей Парижский хроникасидан парчалар ва бошқа манбалар келтирила-

ди. Роджер Говден (1201 й. ўлган) қирол амалдори бўлиб, қатор дипломатик вазифаларни бажарган. У черков ва ҳукумат мансабдор шахсларига яқин турган, бироқ унинг хроникасида қирол адресига айтилган баъзи бир танқидий мулоҳазаларни ҳам учратиш мумкин. Матвей Парижский (1259 йилда ўлган) йирик ва талантли инглиз йилномачиси бўлган. У Париж университетида маълумот олиб, Англияга қайтиб келгач, муқаддас Сент-Ольбан монастирида ишлаган. Унинг ижтимоий келиб чиқиши номаълум. 1217 йилда Матвей Парижский монах бўлган ва ўзининг асосий фаолиятини адабиётга бағишлаган, 1240 йилда монастирь тарихчисининг ўлимидан сўнг, у Вендовернинг «Цветы истории» хроникасини давом эттирган. Матвей давлат архивига кириш ҳуқуқига эга бўлган ва муҳим кенгашларда қатнашган. У ўз асарларида Рим папаси ва черков хизматкорларини аёвсиз танқид қилган. Унинг айниқса «Катта хроникаси» ўрта асрлардаги Европа хроникалари орасида энг муҳими ҳисобланади.

Студент хроникалардаги фактларни қунт билан ўқиб, уни чуқур таҳлил қила билиши лозим. Сўнгра турли фактларни солиштириб, турли ижтимоий группаларнинг қирол Иоани Ерсиздан норози бўлиш сабабларини аниқлаши зарур. Феодалларнинг яширин йиғилишида «Барон моддалари» деб номланган талабномалари 1215 йил 15 июнда Реннимед яйловида қирол томонидан тасдиқланди. Кейинчалик унга баъзи бир ўзгартишлар киритилиб, «Эркинликларнинг буюк хартияси» деб номланди.

«Барон моддалари» 49 та параграфдан, «Эркинликларнинг буюк хартияси» эса 63 параграфдан иборат бўлган. Черков мулклари, феодал ҳамда савдогарларнинг ҳуқуқлари ҳақидаги моддалар ҳисобига хартиядаги параграфларнинг сони ортган.

Студент хартия матни устида ишлашда маълум қийинчиликларга дуч келиши мумкин. Чунки, хартиядаги ҳар бир моддани қунт билан ўқиб чиқишгина эмас, балки уни чуқур, ҳар томонлама таҳлил қилиб, маълум хулосалар чиқара билиши керак.

«Эркинликларнинг буюк хартияси» текстини таҳлил қилиш яна шунинг учун ҳам қийинки, моддаларнинг изоҳи унинг ички мазмунига тўғри келмайди. Шунинг учун ҳам баъзи моддаларни, масалан: 12, 14, 34, 39, 41, 61- моддаларни практик машғулотларда ишлаб чиқиш-

да уларга алоҳида эътибор бериш керак. Чунки, худди шу моддалар орқали буржуа тарихчилари «Эркинликларнинг буюк хартияси» ни идеаллаштиришга ҳаракат қиладилар. Улар айниқса 39- моддага алоҳида эътибор бериб, унда халққа шахсий эркинлик эълон қилинган деб даъво қиладилар. 39-моддани хартиянинг ҳамма текстлари билан боғлаб ўрганиш эса, бундай даъвонинг асосsizлигини исботлайди. Бу албатта, буржуа реакцион тарихчилари томонидан тарихни сохталаштиришдан бошқа нарса эмас. Бу ҳужжат феодал синфи, қисман шаҳар юқори табақа вакилларининг манфатини ҳимоя қилиб, крепостной деҳқонларнинг тўлиқ ҳуқуқсизлигини яна бир бор тасдиқлайди.

Манбалар ва ҳужжатларнинг ҳаммасини чуқур ўрганиш асосида студентлар «Эркинликларнинг буюк хартияси»га тўғри баҳо бера олиши, унинг типик феодал ҳужжати эканлигини баҳолай олиши мумкин. Студентлар хартиядаги қайси моддалар прогрессив характерга эга, қайси бирлари реакцион-консерватив характерга эга эканлигини кўрсатиб бера олишлари лозим.

Амалий машғулотлар вақтида студентлар ўқитувчи раҳбарлигида хартиянинг турли моддаларида учрайдиган «эркин киши» деб номланган терминни ҳар томонлама таҳлил қилиб, бу термин ҳужжатнинг синфий моҳиятидан келиб чиққанлигини тушуниб олиши ва унга шу нуқтаи назардан баҳо бериши керак. Сўнгра эса ҳужжатдаги Англия тарихий тараққиётига, айниқса унинг XVI—XVII асрлардаги Англия буржуа революциясига кўрсатган таъсирини англаб олиш лозим.

Манбалар

Ҳужжатлар

1. Иоанн Ерсизга тегишли хроникадан парчалар

а) Роджер Говден «хроникасидан»¹

Қирол 1201 йилда пасхадан кейин дарҳол инглиз граф ва баронларига от ва қурол-яроғлари билан Портсмутга етиб келиб, унинг билан денгизнинг нариги томонига ўтишларини буюрди. Бу пайтда инглиз графлари Лестерда кенгаш қилиб бир овоздан агар қирол уларнинг илгариги ҳуқуқларини қайтадан тикламаса у би-

¹ Памятники истории Англии XI—XIII вв. (Под ред. Д. М. Петрушевского.) М., Соцэкгиз, 1936; 88- бет.

лан ҳеч қаёққа юриш қилмасликларини маълум қилдилар. Қирол эса бунга жавобан улардан қасрларни талаб қилди.

...Пятидесятница ҳафталигида инглиз баронлари қирол билан денгизнинг нариги томонига юриш қилиш учун Портсмутга тўпланганларида қирол уларнинг хизматда сарф қилиш учун олиб келган пулларини олиб, уйларига қайтиб кетишга рухсат берди.

б) «Матвей Парижский «хроникаси» дан¹:

1203 йил муқаддас Николай кунда (қирол) Портсмутга келди. Графлар ва баронлар денгиз орқасидаги ерларда душманлар ўртасида уни ёлғиз қолдирганликлари туфайли у ўз ерларидан ва қасрларидан маҳрум бўлганлигини баҳона қилиб, уларнинг ўрнидан қўзғатиб бўладиган мулкларидан ва уй ашёларидан еттидан бир қисмини тортиб олди.

1214 йилда Тускулан епископи Николай ва апостол тахтининг легати² муқаддас Павел черковида Петр ва Павел апостоллар кунда интердикт³ нинг бекор қилинишини тантанали равишда эълон қилдилар.

Денгиз орқасида ўз ишларини тугатган Англия қироли Иоанн ноябрнинг ўн тўртинчи кунда Англияга қайтиб келди. Уша вақтда инглиз граф ва баронлари муқаддас Эдмунд черковида художўйлик ниқоби остида тўпландилар. Улар узоқ ва яширин кенгаш олиб бораётган пайтда улар орасида қирол Генрих I нинг ёрлиғи тарқалди. Бу ёрлиқни мазкур баронлар Лондон шаҳрида Кентерберий архиепископи Стефандан олган эдилар. Муқаддас Эдмунд черковида тўпланганларнинг ҳаммаси агар қирол уларга айтилган қонун ва эркинликларни бермаса унга қарши уруш бошлаймиз деб черков меҳроби олдида қасам ичдилар. Улар яна шуни таъкидладиларки қирол уларнинг барча талабларига жавоб бериб уни ўз муҳри босилган ёрлиқ билан қонунлаштирмас экан, улар қиролга содиқ бўлишдан бош тортишларини билдирдилар. Натижада улар Исо туғилган кун байрамидан (рождество) кейин қирол ҳузурига боришга ва ундан юқоридаги эркинликларни талаб қи-

¹ «Хрестоматия по истории средних веков», Под ред. Н. П. Грацианского и С. Д. Сказкина. II том., М., Учпедгиз, 1950, 73—74-бетлар.

² Легат — Рим папасининг элчиси.

³ 1208 йилда папа томонидан Англияга интердикт қўйилган (черков хизматларини ман қилиш).

лишга қарор қилдилар. Шунингдек от ва қурол-аслаҳаларни шай қилиб туришга, агар қирол берган ўз ваъдаларидан қайтса, икки юзламачилик қилса, унинг қасрларини эгаллаб, ўзларининг талабларини бажаришга мажбур қилиш ҳақида қарор қабул қилдилар.

Қимматбаҳо ялтироқ кийимларни кийган, юқорида номланган магнатлар 1215 йилда қирол ҳузурига келиб, ундан қирол Эдуард қонунлари ва эркинликларини қирол Генрих I хартиясида ёзилган Англия қироллиги ва черкови учун берилган эркинликлар билан бир қаторда тасдиқлашни талаб қилдилар. Қирол эса уларнинг талабини охиригача эшитиб, пасха байрамининг охиригача битим тузишни улардан илтимос қилди. Шунинг билан бир пайтда ўзини ҳимоя қилиш мақсадида бутун Англия бўйлаб қиролга содиқлик қасами ичишга ва вассалликни тиклаш ҳақида кўрсатма берди. Ўзини яна ҳам бехатарроқ қилиш учун саодатли Мария¹ кунда крест қабул қилди². Пасха ҳафтасида магнатлар Стемфорд ёнида тўпландилар. Уларнинг қўл остида қуролланган пиёда қўшинлардан ташқари 2000 рицарь бор эди. Уларнинг бош маслаҳатчиси Кентербери архиепископи Стефан эди. Пасхадан кейинги биринчи жумада юқоридаги магнатлар Брэклида учрашдилар. Қирол магнатлар ундан қанақа қонунлар ва эркинликлар талаб қилаётганини билиш учун улар олдига Кентербери архиепископини ва Вильгельм Маршаллни юборди. Улар қадимги қиролликнинг қонун ва одатларини ақс эттирган ёрлиқни элчиларга топширдилар. Архиепископ ва унинг ҳамроҳлари қирол олдига қайтиб келгач, ҳозир бўлганлар ҳузурида ёрлиқни бобма-боб ўқиб эшиттирдилар. Лекин архиепископ ва Вильгельм Маршалл қиролни бунга рози қилолмадилар, аксинча, қиролнинг буйруғига биноан баронлар олдига қайтиб бордилар. Магнатлар Роберт Фиц Уолтерни ҳарбий кучларга бошлиқ қилиб қўйдилар ва жанговар тартибда Нортгемптонга қараб юрдилар. Аммо ҳеч нарса қилмасдан Бедфорд қасри ёнига қараб кетдилар. У ерда улар олдига Лондон шаҳридан элчилар келиб, агар магнатлар шаҳарга осонгина киришни истасалар, шошилиш равишда шаҳарга қараб юришни яширин ҳолда билдирдилар. 9 июнда магнатлар шовкин-суронсиз Лондонга кириб келдилар. Шаҳар аҳоли-

¹ 1215 йил 2 февраль.

² Ўзини крестчи деб эълон қилиб крест юришида иштирок этишга ваъда берди.

сининг ёрдами туфайли ёлгондакам бўлса ҳам ҳали қирол томонда турган графларга, баронларга ва рицарларга хат жўнатдилар. Буларнинг кўпчилиги бу хатни олиши биланоқ қиролни тарк қилиб баронларга қўшилдилар. Қиролнинг Стэнсом ва Виндзор¹ ўртасидаги яйловда музокара юритиш учун келадиган кунини 15 июнга таъинладилар. Ва ниҳоят, Қирол Иоанн ўз кучлари баронлар кучларидан кучсиз эканлигини тушуниб, уларга қонунлар ва эркинликлар беришга мажбур бўлди.

«Эркинликларнинг буюк хартияси»²

Англиячинг шафқатли қироли Иоанн, ўзимнинг содиқ хизматкорларим ва ҳамма амалдор шахсларимга: «Ирландиянинг сеньорига, Нормандия ва Аквитаниянинг герцогларига, Анжу графига, архиепископларга, аббатларга, графларга, баронларга, юстициарларга³, унвонли ўрмон ведомстволарига, шерифларига⁴, бэйлифларга алангали салом. Бизнинг ва ҳамма ўтмишдошларимизнинг ва меросхўрларимизнинг жонини асраш учун, худо шарафига ва муқаддас черковни улуғлаш учун, бизнинг қироллигимизни кўтариш учун, худога итоат қилишимизни биласиз.

1. Биринчидан, биз худо олдида ўзимизнинг розилигимизни билдириб, ушбу бизнинг хартиямиз билан тасдиқладикки, биз учун ва бизнинг меросхўрлигимиз учун Англия черкови умрбод эркин бўлсин ва бутунлигича ўз ҳуқуқларига эга бўлсин, даҳлсиз ва эркин бўлсин...

3. Агар, қандайдир мулкдорнинг меросхўри балоғатга етмаган бўлса ва бировнинг ҳомийлигида бўлса у вояга етгач, ҳеч қандай солиқ, бож тўламасдан меросига эга бўлсин.

4. Балоғатга етмаган меросхўрларнинг ҳомийси меросхўрнинг ерида маълум миқдорда кирим ва фойда олсин.

5. Ҳомий меросхўрга тегишли бўлган уйларни, боғларни, молхоналарни, ҳовузларни, тегирмонларни ва бошқаларни, ўз ҳомийлигида сақлаб, улардан олинади-

¹ *Ренименд воҳаси* — қирол томонидан «эркинликларнинг буюк хартияси» тасдиқланган жой.

² «Памятники истории Англии XI—XIII вв.» Тузувчи Д. М. Петрушевский. Соцэкгиз, М., 1936, 96—116-бетлар.

³ Қирол судининг судьялари.

⁴ *Шериф* — графнинг тепасида турувчи амалдор, бэйлиф — унинг ёрдамчиси, юзларни бошқарувчи ва, солиқларни йиғувчи.

ган фойдадан меросхўрга бериб туриши шарт. Меросхўр балоғатга етгач, бутун ерни, сўқаларни ва бошқа қишлоқ хўжалик асбобларни меросхўрга бериши керак.

7. Бева хотин эрининг ўлимидан сўнг ҳеч қандай қийинчиликсиз, тезда ўзининг сепи ва меросини олсин, лекин эри ўлгач, 40 кун эрининг уйида қолсин.

8. Ҳеч қандай бева аёл ўзи қайта турмушга чиқишни истамаса никоҳга мажбур этилмасин, лекин бизнинг розилигимизни олмасдан турмушга чиқмаслиги тўғрисида кафиллик берсин...

12. Қалқон пули ҳам (қандай бўлмасин бошқа), нафақа пули ҳам бизнинг қироллигимизда қиролликнинг умумий кенгаши бўйича ундирилиши лозим...

13. Лондон шаҳри сувда ҳам, қуруқликда ҳам ўзининг қадимий урф-одатларига ва эркинликларига эга бўлиши лозим. Бундан ташқари биз, истаймизки, барча шаҳарлар, жойлар ва портлар ўзларининг қадимги урф-одатлари ва эркинликларига эга бўлсинлар.

14. Биз шуни амр қиламизки, қироллик кенгаши юқорида айтилган учта сабабдан ташқари, қалқон пули ва бошқа ҳар хил солиқлар солганда, албатта, архиепископларни, епископларни, аббатларни, графларни ва катта баронларнинг ҳар қайсисини алоҳида бизнинг мактубимиз билан чақирсинлар. Яна шуни амр қиламизки, биз билан бевосита боғлиқ бўлган бизнинг одамларни шерифлар ва нойонлар орқали ёппасига чақирсинлар.

15. Биз бундан кейин ҳам ҳеч кимга эркин кишиларга, тубандагилардан ташқари ҳолларда, солиқ олишга йўл қўймаймиз, яъни уни асирликдан тўлов эвазига қутқариб олишда, унинг биринчи ўғлини рицарликка кўтаришда ва унинг биринчи туғилган қизини эрга уза тишда. Бу ҳолларда ҳам солиқ маълум (оз) миқдорда бўлиши лозим.

16. Ҳеч кимга ҳарбий хизматни ўташ шарти билан олган рицарлик ери (лен) учун хизмат қилиши зарур бўлган муддатдан узоқ муддат хизмат қилишга мажбур қилинмаслиги лозим.

17. Умумий талашиш, баҳслашишлар¹ бизнинг курия-мизда² текширилиши шарт эмас, аммо маълум жойда³ албатта кўриб чиқилиши шарт.

¹ Гражданлар ишини кўрувчи қирол судида кўриладиган ишлар.

² Қирол кенгаши.

³ Бундай жой — *вестминестерлик*.

20. Агар эркин киши кичик гуноҳ қилса, гуноҳининг турига қараб жарима солинади, агар катта гуноҳ қилса, у ҳолда гуноҳининг аҳамиятига қараб жарима солинади.

Бу икки ҳолда ҳам унинг асосий мол-мулки дахлсиз қолади. Худди шунингдек савдогарга ҳам шундай гуноҳлари учун шундай жарима солинади ва бу ҳолда унинг товарлари дахлсиз бўлади. Эркин деҳқонга — вилланга ҳам худди шундай жарима солинади. Бу ҳолда унинг асбоб-ускуналари дахлсиз қолади. Агар Вилланга биз томондан жарима солинган бўлса, қўшнилари келиб қасам ичиб, уни гаровга олсалар, у ҳолда жарима бекор қилинади.

35. Бизнинг қироллигимизда винога ҳам, пивога ҳам, нонга ҳам бир хил ўлчов бўлсин. Айнан шунингдек, бўялган ва бўялмаган мовутлар ўлчови ҳам бир хил бўлсин. Ўлчов ҳақидаги тартиблар тош-тарозига ҳам жорий қилинсин.

39. Мамлакат қонуни ва қонуний ҳукмсиз ҳеч қандай эркин киши ҳибсга олинмайди, қамоққа ташланмайди, мол-мулкидан маҳрум қилинмайди, сургун қилинмайди ёки қонундан ташқари турган деб эълон қилинмайди.

40. Ҳеч кимга ҳуқуқ ва адолатни сотмаймиз, ҳеч қачон муҳтож одамларга рад жавоби бермаймиз. Ҳеч қачон ҳуқуқ ва адолатга тўсиқ бўлмаймиз.

41. Барча савдогарлар уруш вақтидан бошқа вақтда эркин ҳолда Англияга кириб келишлари ва чиқиб кетишлари, бутун Англия бўйлаб сувда ва қуруқликда юришлари, ҳеч қандай қонунсиз божларни тўламасдан савдо-сотик қилишлари мумкин. Фақатгина улар қадимги ва адолатли урф-одатларимиз белгилаган божнигина тўлашлари шарт.

Агар уруш пайтида бизга қарши урушаётган мамлакат савдогарлари бизнинг мамлакатимизга уруш бошида келиб қолсалар, уларнинг мол-мулкларига ва ўзларига ҳеч қанақа зарар етказилмасдан ушлаб турилиши шарт. Токи бизнинг қирол судьяларимиз бизга қарши урушаётган мамлакатдан у ерда бизнинг савдогарларимизга қандай муносабатда бўлишаётганларини билсинлар. Агар бизнинг кишиларимиз у ерда бехатар бўлсалар, у ҳолда бўлар ҳам бизнинг еримизда бехатар бўлмоқлари лозим.

61. Тангри учун, бизнинг қироллигимизни яхшилаш учун, бизнинг баронлар билан бизлар ўртамиздаги ту-

ғилган ва кучайиб бораётган келишмовчиликларни тинчителиш учун юқоридагиларни ёзганимиздан кейин шуни истардимки, авлодларимиз булардан мустақкам ва қатъийлик билан абадий фойдалансин. Бунинг учун биз уларга тубандаги кафилликларни берамиз. Баронлар, бутун қироллик буйлаб, тартиб-интизомни, қонунни, эркинликларни назорат қилиб бориш учун ўзлари танлаган баронлардан 25 баронни сайлашлари лозим.

Агар бизнинг кишиларимиздан, шериф ёки бэйлифларимиздан биттаси ушбу хартия моддаларидан биттасига зид иш қилса, буни ўша 25 баронлардан тўрттаси сезиб, бу ҳақда бизни огоҳлантирса, биз албатта, ўз хатоимизни англаб олишимиз ва тузатишимиз лозим.

Агар биз бу вақтда қироллик территориясидан четга кетиб қолган бўлсак, ўша тўртта барон бизнинг хатоларимизни адлиячиларимизга (Юстицария) маълум қилишлари, улар эса ўз навбатида бу хатолардан бизни огоҳ қилишлари лозим. Агар биз хатоларимизни тан олмасак, ёки уни тузатишни истамасак, у ҳолда, ўша тўртта барон бу ҳақда қолган 21 баронга маълум қилишлари ва улар эса ўз навбатида то биз хатоимизни тузатмагунимизча ҳар томонлама бизни чегаралашлари, яъни қасримизни тортиб олишлари, еримизни тортиб олишлари мумкин. Фақат бизнинг ва оила аъзоларимизнинг шахсигина даҳлсиз қолади.

Биз ўз хатоимизни тузатгач эса, улар бизга тортиб олган нарсаларни қайтиб берадилар ва илгаригидек бизнинг измимизда юрадилар (бўйсунадилар).

Бизнинг ишларимизни назорат қилиб, чегаралаб борувчи 25 баронга ўз истаги билан қасамёд қилувчиларни биз қувватлаймиз. Уларни тан олмовчи ва уларга қасамёд қилишни истамовчи кишиларни эса мажбурий равишда қасамёд қилдирамиз.

Агар 25 барондан биттаси вафот қилса ёки бошқа мамлакатга кетиб қолиб, ўз вазифасини бажариш имкониятидан маҳрум бўлса, у ҳолда қолган баронлар, ўзаро келишиб, унинг ўрнига бошқа баронни сайлашлари, у эса ўз навбатида бошқа баронлар қатори қасамёд этиши зарур.

Агар бирон масала устида ўша 25 барон тортишиб қолса, ёки бир масалани ҳал қилишда кенгашга 25 барондан айримлари маълум сабабга биноан кела олмаса, у ҳолда озчилик кўпчиликка бўйсунсин. Кўпчиликнинг фикри озчилик учун қонун бўлсин. Кўпчилик чи-

қарган қарорни оғишмай амалга оширишга қасамёд қилсин.

Биз ҳеч қачон ўзимиз ёки биров орқали эркинликларни чеклашга, қонунни бузишга йўл қўймаймиз.

Агар юқоридаги қонунлар бирор кимсалар манфаати учун ўзгартирилган бўлса, биз ундай ўзгартиришни яроқсиз деб ҳисоблаймиз. Ундан фойдаланмаймиз ва ҳеч кимнинг фойдаланишига йўл ҳам қўймаймиз.

Парламент ҳақида¹

Қўлланмада келтирилган ҳужжатларда батафсил равишда парламентнинг ташкил этилиши, унинг ижтимоий таркиби ҳақида (а, б ҳужжатларда), граф ва шаҳар вакилларининг парламентга сайланиши ҳақида (в, г ҳужжатларда) гапирилади.

а) *Графларнинг парламентга таклиф этилиши (1295 й.)* Корнуолл графи, ўзимизнинг содиқ ва сеvimли қариндошимиз Эдмундга қиролдан салом... Биз, қироллигимиздаги сизлар — магнатлар билан кенгашиб, фикр олишни истаб, сизнинг бизга бўлган содиқлигингиз ва муҳаббатингиз номидан буюрамизки, қишки муқаддас Мартин байрамидан кейинги биринчи якшанбада Уэстминестерда шахсан ўзингиз, магнатларингиз ва қироллигимизнинг бошқа аҳолиси биз билан бирга бошланаётган бу хавф-хатарнинг олдини олиш ва уни тамомила бартараф қилиш масаласини муҳокама қилишда қатнашишингиз лозим.

Қирол томонидан Кентерберида 1 октябрь куни тасдиқланган.

б) *Графлик ва шаҳарлик вакилларнинг парламентга чақирилиши (1299 й.)* Нортгамптоншир шерифига, қиролдан. Бизнинг қироллигимиздаги граф, барон ва бошқа магнатлар, шу кунда қиролликка қарши бошланаётган хавф-хатарга қарши чоралар кўриш ва қироллигимизга ғамхўрлик қилиш нуқтаи назаридан сиз билан кенгашиш ва фикрлашишни истаб, уларга буйруқ берамизки, қишки муқаддас Мартин байрамидан кейинги биринчи якшанбада Уэстминестерга келишлари лозимки, бунда яқинлашиб келаётган хавф-хатарнинг олдини олишни кўриб чиқиш, уни муҳокама қилиш ва бажариш ҳақида қарор қабул қилиш лозим. Биз сенга шунини ол-

¹ Хрестоматия по истории средних веков. II том. Союзгиз, 1963, 343—353-бетлар.

диндан маълум қиламизки, сен юқорида кўрсатилган кунда кўрсатилган жойга, юқорида номланган графликдан иккита рицарь, шу графликдаги ҳар бир шаҳардан иккитадан киши, ҳар бир қалъадан иккита шаҳарлик юборишинг зарурки, қайсинки, бу кишилар кўпроқ ишбилармон, қобилиятли ва машҳур кишилар бўлишсин. Токи юқоридаги номланган рицарлар ўзлари учун ва графлик учун тўлиқ етарли жавоб бера олсинлар, юқорида айтилган граждандар ва шаҳарликлар ўзлари учун ва шаҳар ҳамда қалъалар учун жавоб бера олсинлар...

в) *Парламентга графликда ўтказилган рицарлар сайлови ҳақида Девоншир графлигидаги шерифнинг ахбороти (1290 й.)*. Рицарлар Роберт де Водстон ва Андрей Треллор графликнинг ҳамма жамоаси томонидан сайланганлар ва бу буйруқнинг¹ мазмунига биноан уларга кенг ваколат ҳуқуқлари берилган ва Джилер Бикерб, Аллан, Дедесскомб билан бирга буйруқда кўрсатилган кунда² (парламентга) етиб келишлари ҳақида улар учун кафил бўлишди.

г) *Парламентга графликда ўтказилган шаҳарликлар сайлови ҳақида Оксфордшир ва Беркшир шерифининг ахбороти (1295 й.)*. Оксфорд графлигида, Оксфорд шаҳридан ташқари, шаҳарлар ҳам, бурглар³ ҳам йўқ. Мен олган буйруқни, қиролнинг буйруғини⁴ бажариш ҳуқуқига эга бўлган бу шаҳарнинг бэйлифларига топширдим, улар менга маълум қилишдики, Оксфорд шаҳри жамоаларининг⁵ розилиги билан қиролнинг буйруғига биноан иккита шаҳарлик... сайланган.

д) *Аҳолининг турли табақалари томонидан парламентнинг йиғилишида қирол ва унинг совети номига топширилган петициялар (1305 й.)*.

Ньюкасл шаҳридаги ёрдам сўраган камбағал аҳоли-

¹ Рицарлар ва шаҳарликларнинг сайланиши ҳақида қирол буйруғи.

² Кўп депутатлар парламентга келишдан бош тортганлар. Шунинг учун кафолат талаб қилинган.

³ Иштиёқлари чегараланган бошқа шаҳарларнинг ҳаммаси бурглар деб номланган.

⁴ Оксфорд шаҳри Англиядаги кўнлаб шаҳарлар каби иммунитет ҳуқуқидан фойдаланиб, шаҳар территориясига қирол буйруқларини бажаришини текшириш мақсадида қиролнинг амалдор шахсларига ва шерифларига кириш ман этилган эди.

⁵ Шаҳар жамоалари деб бу ерда ҳамма тўла ҳуқуқли шаҳарликлар олинган.

нинг шикояти... Гарчи ҳозирги қиролнинг ўтмишдошлари ўзларининг хартиялари билан, қайсики ҳозирги қирол ҳам уни тасдиқлади, ушбу шаҳарнинг ҳамма аҳолисига турли эркинликлар ато қилдирди, яъни улар Англиянинг турли шаҳарларида ҳар хил товарларни эркин ҳолда сотишсин ва сотиб олишсин, ушбу шаҳарнинг бадавлат шаҳарликлари бўлса камбағал шаҳарликларга бу ва бошқа... эркинликлардан фойдаланишга тўсиқлик қилмоқдалар.

Улар яна, мэр ва бэйлифлардан, кўрсатилган шаҳар жамоасидан турли баҳоналар билан йиғиб олган пуллар ҳақида ҳисобот беришни талаб қилишади.

Жавоб хазиначи ва хазинахона бароналарига маҳкаманинг алоҳида буйруғи билан топширилсин, чора кўриш учун икки томонни ҳам ўз ҳузурига чақирсин, камбағал шаҳарликлар битта вакил юборишсин.

10-Т Е М А. XIII—XIV АСРЛАРДА АНГЛИЯ ДЕҲҚОНЛАРИНИНГ АҲВОЛИ ВА УОТ ТАЙЛЕР ҚЎЗҒОЛОНИ (1381 й.)

Ушбу темани қуйидаги тахминий план асосида ўтиш тавсия этилади.

1. XIII—XIV асрларда Англия қишлоқларидаги ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларга характеристика.

2. Манор хўжалигида эволюция ва деҳқонлар аҳволининг ўзгариши.

3. XIV аср ўрталарида феодал реакцияси, деҳқонлар, халфалар ва ёлланиб ишловчилар аҳволининг янада оғирлашиши.

4. Уот Тайлер қўзғолони (қўзғолоннинг шарт-шароитлари, бориши, қўзғолончиларнинг программалари).

5. Қўзғолоннинг енгилиш сабаблари ва бу ҳақда марксизм-ленинизм классикларининг фикрлари.

6. Англиянинг кейинги тараққиёти учун Уот Тайлер қўзғолонининг аҳамияти.

Методик кўрсатмалар

Тема кўриладиган муаммоларнинг турли-туманлиги ҳамда келтирилган ҳужжат ва адабиётлар кўламининг кўплиги билан ажралиб туради.

XIII—XIV асрларда Англия деҳқонларининг аҳволи ва Уот Тайлер қўзғолони деб номланган бу темани ўр-

ганишга тайёрланишда энг аввало, шу даврдаги Англия қишлоқларининг иқтисодий-ижтимоий аҳволи билан танишиб чиқиш лозим. Англия ижтимоий-иқтисодий тузумига характеристика беришда манор хўжалигидаги эволюцияга, деҳқонлар аҳволининг ўзгаришига, XIV асрда Англия қишлоқларида коммутация билан боғлиқ бўлган феодал рентасининг янги формаларига асосий эътиборни қаратмоқ зарур. Англия шаҳарларининг ўсиши, пул-товар муносабатларининг тараққийси инглиз вотчинасида (манор) катта ўзгаришларга сабаб бўлди. Лордлар мумкин қадар деҳқондан кўпроқ пул ундиришга ҳаракат қилиб, солиқни пул тарзида олинадиган солиқ билан алмаштиришни (коммутация қилишни) фойдалироқ деб билдилар. Бунинг натижасида лордлар ўз қарамоғидаги ерни (доменни) кам ерли деҳқонлардан иборат бўлган ёлланма ишчилар меҳнати билан ишлайдиган бўлдилар. Баъзи лордлар ҳеч қандай хўжалик юритмай тайёр пул рентаси олишни афзал кўриб, доменни ижарага ҳам бердилар. XIII асрлардаёқ коммутация катта ютуқларга эришиб, XIV асрнинг биринчи ярмида у қатор районларда баршчина тартибини бутунлай сиқиб чиқарди. Айниқса, кўпчилик ривожланган районларда коммутация кенг суратда амалга оширилди. Англиянинг шимоли-ғарбий районларида, қисман марказий районларида, қўйчилик ривожланиб, бу ерларда коммутация жараёни кенг жорий этилди. Ғаллачилик муҳим роль ўйнаган жануби-шарқий графликларда коммутация жараёни секинроқ борди... Умуман олганда, бутун Англияда пул рентаси тобора кўп тарқала бориб, натижада инглиз деҳқонлари шахсан эркин кишиларга айланиб бордилар. Пул билан тўланадиган деҳқон мажбуриятлари кўпайиб борди. Лордлар қўйчиликни кенгайтириш учун деҳқон жамоаларига қарашли чек ерларни, яйловларни эгаллаб ола бошладилар. Буларнинг ҳаммаси деҳқонларнинг аҳволини оғирлаштириб, уларнинг норозилигини ошириб борди.

Сўнгра студент асосий эътиборни XIV аср ўртасидаги феодал реакциясига, унинг деҳқонларнинггина эмас, халфа ва ҳамма ёлланма ишчиларнинг аҳволини янада оғирлаштиришга сабаб бўлганлигига қаратиши керак. Ёу масалаларни тўғри тушуниш учун XIV асрда Англияда қабул қилинган ишчи қонунлар ва фармонларнинг синфий характерини анализ қилиш лозим.

1348 йили Англияда «Қора ажал» деб номланган

мудҳиш вабо эпидемияси билан айниқса қишлоқ аҳолиси кўп қирилди. Натижада шаҳарда ҳам, қишлоқда ҳам ишчи кучи етишмай қолди. Эндиликда лордлар керакли миқдорда қишлоқ хўжалиги ишчиларини тополмай қолдилар. Ишчи кучининг етишмаслиги натижасида йирик поместьеларда лордлар томонидан ҳатто илгари бекор қилинган баршчинани қайтадан тиклаш учун интилишлар бошланди. Англия қирол ҳокимияти феодал ва цех усталарининг манфаатларини кўзлаб 1349 йил фармон чиқарди.

Бу ишчи ва хизматчилар ҳақида ордонанс¹ (1349 й.) деб аталди. Ордонанс Англияда ўлат эпидемияси — «Қора ажал» тарқалиши натижасида ишчи кучлари ниҳоятда камайиб кетган (1348 й.) ва ишчи қўллар ниҳоятда қимматлашиб кетган даврга тааллуқлидир.

Бу ҳужжат ёлланма ишчилардан фойдаланувчиларни арзон ишчи кучи билан таъминлашга қаратилган ишчи кучи қонуншунослигини характерлайди ва давлатнинг бу ҳақдаги қатор қарорларини акс эттиради.

Қонун шаҳардаги каби қишлоқда ҳам мулкдор синфларнинг манфаатларини ҳимоя қилади.

Ишчилар ва хизматчилар ҳақидаги ордонанс 1349 йил 18 июлда қирол номидан бутун Англия графлигига тарқатилади.

«Қора ажал» дан кейин Англиядаги деҳқонларнинг оғир аҳволини бу қонун яна ҳам оғирлаштирди, синфий курашни эса янада кескинлаштирди ва XIV асрнинг иккинчи ярмидаги Уот Тайлер бошчилигидаги деҳқонлар кўзғолонининг келиб чиқишига сабаб бўлди.

Хизматкорларнинг кам сонлилигини ва хўжайинларнинг қийин аҳволда қолганлигини кўрган айрим кишилар ҳаддан ташқари кам ҳақ олиб ишлашни хоҳламай қолдилар. Айримлари эса меҳнат қилиб кун кечириш ўрнига йиғинларда садақа сўраб кун кечиришни афзал кўра бошладилар.

«Биз айниқса ер ҳайдаш ва бошқа қишлоқ хўжалик ишларида ишчи кучи етишмаслиги натижасида рўй бераётган қийинчиликларни назарда тутиб, мамлакатдаги билимдонлар ва бошқалар билан фикрлашиб шундай қарорга келдик, — дейилади фармонда, — бизнинг Англия қироллигимиздаги 60 ёшгача мустақкам кучга эга бўлган эркинми ёки крепостнойми, бундан қатъи

¹ Ордонанс — қирол фармони.

назар, ҳар бир эркак ёки аёл савдо-сотик ва ҳунармандчилик билан шуғулланмаса ўз хусусий мулки, ерига эга бўлмаса у ерларини бошқаларга бўлиб бериш билан банд бўлмаса, бирор кишининг хўжалигида ишламаса, ундай ҳолда ким уни ўз хўжалигида ишлашга чақирса, у унга бориб ишлашга мажбурдир.

Хизмат ҳақини эса кейинги беш-олти йил давомидаги миқдорда пул билан ёки натура билан олади.

Агар эркак ёки аёлни ишга ёллаётган вақтда улар бунга кўнмасалар ва бу нарса шериф ёки қиролнинг бэйлифи ёки қишлоқ оқсоқоли олдида ишонч қозонган иккита одам томонидан тасдиқланса, — у ҳолда бу воқеа қаерда содир бўлганидан қатъи назар улар дарҳол икки киши ёки уларнинг одамлари томонидан ушланиши ва энг яқин қамоқхонага жўнатилиши, у ерда қаттиққўллик билан ушланишлари зарур. Уларнинг юқоридаги кўрсатилган қондаларга амал қилиб ишлашларига кафиллик берилмагунча улар қамоқдан бўшатилмасликлари лозим.

Агар бировнинг эшигида ишлаб юрган дон янчувчи, ўроқчи ёки бошқа қишлоқ хўжалик меҳнатини бажарувчи киши қандай аҳволда бўлишидан қатъи назар, оқилона сабабсиз ёки хўжайиннинг рухсатисиз шартномадаги ишларни тўлиқ бажармасдан ва шартномада кўрсатилган вақтдан илгари хўжайинникидан кетиб қолса, у турмага ташланиш билан жазоланиши лозим». («Хрестоматия по истории средних веков, II жилд, Учпедгиз, М., 1950 г., 79—80- бетлар.)

Бундай қонунларнинг жорий қилиниши қишлоқ камбағал аҳолисини ва шаҳар плебейларининг нафратини кучайтирди ва оммавий деҳқон қўзғолонларининг бошланишини тезлаштирди. Бу қонунларга танқидий ёндашиб, унинг қишлоқ деҳқони ва шаҳар камбағаллари учун қандай оқибатлар келтиргани очиб берилиши керак.

Англияда юз йиллик уруш эҳтиёжлари учун жон солиғининг жорий қилиниши ҳам қишлоқ аҳолисининг ғазабини ошириб юборди, Англияда деҳқон қўзғолонларининг бошланишига туртки бўлди.

Деҳқонлар аҳволининг оғир эканлигини изоҳлашда, лоллардлар—«дадил тарғиботчилар» ҳақида ҳам тўхтаб ўтиш лозим. Уларнинг ичидан мавжуд тартибларнинг адолатсиз эканлигини тавротдан мисол келтириб исботлашга уринган тарғиботчилар чиқиб ҳаммага тенглик

талаб қилганлар. Уларнинг энг талантлиси Жон Болл ва унинг шоғирдлари бўлган, улар феодалларга қарши чиқиб, черков солиқларини тугатишни, черковнинг катта мулкларини тортиб олиб, мулксиз деҳқонларга тақсимлаб беришни талаб қилганлар.

Бизгача инглиз йирик поместье хўжалигини ифода-лаб берувчи кўп ҳужжатлар етиб келган. Лекин шуни алоҳида изоҳлаш керакки, бу темани ўрганишда студентларга бошқа темаларни ўрганишда маълум бўлган хроникалар билан бирга янги ҳужжатларни: Англия тарихида умумпалатага топширилган петициялар (талабномалар), 1381 йилги қўзғолончи деҳқонларнинг программалари ва ўша асрларда ёзилган адабий асарларни ўрганиш лозим.

Англияда бу даврда ҳужжатларни тузиш ишлари черков поместьеларида яхши олиб борилган. Биз битта ҳужжатни келтирамиз: деҳқон тўлов ва мажбуриятлари ҳақидаги текширишдан парчалар (1252 й. Риптон аббатининг поместьесида ўтказилган)¹.

Кўрсатилган манорнинг хўжалиги типик феодал поместьеси бўлиб, бу рўйхатларни ўрганиш студентни деҳқон мажбуриятларининг характери, турли формадаги феодал ренталари, феодал эксплуатациясининг ҳаддан ташқари оғирлиги, деҳқон ҳуқуқлари ва қисман уларнинг қанчалик ер билан таъмин этилганлиги ҳақида тушунча беради. Бизнинг давримизгача ўша даврда ёзилган адабий асарлар ҳам етиб келган.

«Деҳқон қўшиғи» XII асрдаги халқ ижодиётининг ажойиб намунаси бўлиб, расмий ҳужжатларга қараганда, деҳқонларнинг ҳақиқий аҳволини кўрсатиб беради. «Деҳқон қўшиғи» деҳқонларнинг турмуш шароитини ифодалагина қолмай, уларнинг кайфиятларини ҳам изоҳлайди.

XIII асрда феодал эксплуатациясининг кучайиши деҳқон қарама-қаршиликларининг ўсиб боришига сабаб бўлди. Шундай шароитда ҳокимият феодалларнинг вилланларни эксплуатация қилиш ҳуқуқини яна ҳам асослаб беради. Ҳуқуқ масаласида алоҳида ишлар пайдо бўлди. Айниқса, Генри Брактоннинг «Англиянинг қонун

¹ Хрестоматия по истории средних веков II жылд, Соцэкгиз, М., 1963, 312-бет.

ва одатлари ҳақида»¹ (XIII аср ўрталари) деб номланган трактати катта аҳамиятга эга. Генри Брактон руҳоний табақасидан чиққан бўлиб, Рим қонун ва ҳуқуқлари билан яхши таниш бўлган. У кўп йиллар кезиб юрувчи судья вазифасида ишлаб, қатор графликларда бўлган, 1248—1252 йилдан Қирол олий судининг доимий аъзоси бўлган. Унинг китоби, ўша вақтдаги суд ишлари тажрибасини умумлаштириб, қиролликдаги ҳамма суд аппаратлари учун асосий қўлланма бўлиб хизмат қилган.

Ушбу трактатдан келтирилган парчаларни ўрганишда асосий эътибор феодал давлатининг қанчалик феодалларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилганига ва вилланлар судга мурожаат қилганда қай даражада ўз манфаатларини ҳимоя қилишга умид боғлаши мумкин эканлигига қаратилиши лозим.

1381 йилги қўзғолонларнинг бошланиш арафасидаги шароитни ўрганишда умумпалатага топширилган петициялар ҳам муҳим роль ўйнайди. Студент петициянинг мазмуни ва аҳамиятини умумпалатанинг ижтимоий саставига эътиборни қаратиш орқалигина тўғри тушуниши мумкин.

Бизгача етиб келган хроникаларнинг кўпчилигида 1381 йилги деҳқонлар қўзғолонига алоҳида аҳамият берилган.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, қўзғолон деҳқонлар қўзғолонигина бўлмай, балки шаҳар камбағалларининг ҳам қўзғолони эди. Ҳаракат айниқса Лондон ва Англиянинг жануби-шарқий шаҳарларида жуда кескин тус олди.

1381 йилги деҳқон қўзғолонини ўрганишда айниқса Томас Уолсингемнинг «Англия тарихи» деб номланган асарини ва XIX асрнинг охирида топилган «Аноним хроника» си катта аҳамиятга эга. Бу хроника Йоркдаги муқаддас Мария монастрига тегишли бўлган. Бу хрониканинг автори монах бўлиб, унинг шахсига тегишли маълумотлар сақланмаган. Қўзғолонга тегишли воқеаларнинг маънодор қилиб тасвирланиши хроникачининг воқеа иштирокчиси бўлганлигини кўрсатади.

Хрониканинг ўша даврда яшаган номаълум автори деҳқонлар урушининг бориши, деҳқонларнинг программ

¹ Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы. В. М. Корецкий таҳрири остида, Госюриздат, М., 1951, 149—151, 164-бетлар.

талаблари ва қўзғолоннинг енгилиш сабаблари ҳақида ҳар томонлама аниқ гапиради.

Хроникачининг ҳаракат иштирокчиларига душманлик муносабатида бўлиши ва ўзининг бу муносабатини яширмаслигига қарамасдан манба жуда қизиқарли ва ҳақиқий фактлар ҳақида маълумот берувчи тарихий ҳужжат сифатида муҳим аҳамият касб этади. Ҳужжатни ўқиганда ёки сўзлаб берганда, ҳужжат авторининг деҳқонлар синфига нисбатан нафрат билан қараганлигини назарда тутиш лозим.

Томас Уолсингем Сент—Олбан монастирининг монахи бўлиб, кўплаб эски хроникаларни қайта ишлаб чиқиб, «Англия тарихи» ни (1377—1422 йиллар) ёзади. Иккала хроникачи ҳам халқ қўзғолонига душманлик муносабатида бўлсалар-да, қимматли фактик материаллар қолдирганлар. Ушбу хроникаларни диққат билан ўрганиб студент қўзғолоннинг боришини, енгилишини илмий асосда ҳар томонлама таҳлил қилиб бериши керак.

Уот Тайлер бошчилигидаги деҳқонлар қўзғолонини ўрганишда қўзғолоннинг ҳаракатлантирувчи кучлари кимлар бўлганлигига ва уларнинг талаблари ёзилган программаларига асосий эътиборни қаратиш керак.

Қўзғолон 1381 йил, майда Лондоннинг шимоли-шарқидаги Эссекс графлигида бошланиб, Кент, Норфак ва бошқа жойларга ёйилган. Деҳқонлар феодалларнинг қаср ва уй-жойларини ёндириб, қорамол ва хўжалик молларини эгаллаганлар. Қўзғолончилар икки гурпга бўлиниб, Лондонга қараб келганлар. Эссексликлар шимолдан, кентлилар жанубдан шаҳарга етиб келганларида Лондон камбағал аҳолиси томонидан шаҳар дарвозаси очиб қўйилган. Қўзғолончилар шаҳарни эгаллаб, бош суд архиви биносидаги солиқ рўйхатлари ва бошқа ҳужжатларни ёндириб, қирол амалдорларидан бир нечасини қатл қилганлар. Қўзғолончиларнинг умумий раҳбари Уот Тайлер, қирол Ричард II (1377—1399 йй.) га икки хил талабномани топширади. Биринчи Эссекс деҳқонларининг талаблари ёзилган Майль-Энди программаси деб номланган бўлиб, тўртта моддадан иборат бўлган, яъни крепостной ҳуқуқнинг — вилланликнинг беқор қилиниши, қўзғолончиларни авф этиш, бутун мамлакатда савдо эркинлиги ўрнатиш, ҳар бир акр ерга тўланадиган ижара ҳақини камайтириш. Умуман, Майль-Энд программаси ўз моҳияти билан антифео-

дал программа бўлган. Иккинчиси Кени деҳқонларининг Смитефильд программаси бўлиб, черков ерларини секуляризация (мусодара) қилиш ва ўша ерлар ҳисобига деҳқонларга ер бериш, мамлакатда епископлар сонини битта қолгангача қисқартириш, вилланликни тугатиш ва ҳамма табақалар ўртасидаги фарқни йўқ қилиш каби моддалардан иборат бўлган. Смитсфильд ўзининг антифеодал мазмуни билан Майль-Энд программасидан ҳам ўтиб кетди.

Майль-Энд программаси ҳам, Смитефильд программаси ҳам катта аҳамиятга эга, чунки уларда деҳқонларнинг турли группалари ва шаҳар камбағалларининг қарашлари ифодаланган.

Қирол Эссекс деҳқонлари талабларини бажаришга ваъда қилгач, қўзғолончиларнинг мўътадил табақалари Лондондан чиқиб кетганлар. Бу билан қўзғолончилар кучи заифлашган. Иккинчи куни Уот Тайлерни шаҳар мэри қирол билан келишиш суҳбати чоғида Лондонда хиёнаткорона ўлдирган. Сўнгра деҳқонлар Лондондан сиқиб чиқарилган. Шундан кейин ҳамма графликлардаги деҳқон қўзғолонлари бостирилиб, улардан қаттиқ ўч олинган.

Англиядаги деҳқонларнинг қўзғолони ҳам ўрта асрлардаги бошқа деҳқон қўзғолонлари каби деҳқонларнинг уюшмаганлиги, қўзғолон бошлиқларининг тажрибасизлиги, деҳқонларнинг қирол ва феодалларга ишонувчанликлари, ишчилар синфи каби иттифоқчиларнинг бўлмаганлиги туфайли энгилди.

В. И. Ленин айтганидек «...Қишлоқдаги тарқоқ ҳолдаги миллион-миллион майда хўжаликларга фақат ё буржуазия, ё пролетариат раҳбарлик қилган тақдирдагина уларни уюштириш, уларнинг бош кўтариб чиқишларини сиёсий жиҳатдан онгли йўлга солиш, уларни марказлаштириш (бу ғалаба қозониш учун зарурдир) мумкин» (В. И. Ленин. Асарлар, 25- том, 219- бет).

Қўзғолон энгилган бўлса ҳам Англиянинг кейинги тараққиётига катта таъсир кўрсатиб, феодал асосларини емирди, қишлоқда товар-пул муносабатларининг ўсишига ва деҳқонларнинг шахсан озод бўлишларига ўз таъсирини кўрсатди. К. Маркс «Капитал» асарида «Англияда крепостной қарамлик ҳақиқатда XIV асрнинг охирида йўқ бўлди, аҳолининг катта кўпчилиги ўша вақтда, мулки ҳар қандай феодал ниқоб остига олинган бўлса ҳам мустақил хўжалик юритувчи эркин

деҳқонлардан иборат эди, — бундай деҳқонлар XV асрда янада кўпроқ эди», деб ёзади. (К. Маркс, Ф. Энгельс, Соч., XVII том, 784—785-бетлар.).

Бу қўзғолон кейинчалик капитализмнинг тараққийсига ҳам таъсир этди.

Манбалар «Деҳқон қўшиғи»¹

Манба деҳқонларнинг XIII асрдаги оғир аҳволини таърифлайди. Ҳикоя деҳқонларнинг ўз номидан олиб борилади. Бу манба Йоркдаги муқаддас Мария аббатлигидаги муаллифи номаълум хроника билан бирга Уот Тайлер етакчилигидаги деҳқонлар қўзғолонининг сабаблари ҳақидаги масалаларни ёритишда муҳим ҳужжат ҳисобланади.

Мен бу ернинг одамлари томонидан ерни ишлашдаги қийинчиликлар ҳақидаги аччиқ шикоятларини эшитдим... Бу одамлар энди қўшиқ айтишмайди, ҳазилнинг нималигини эсларидан чиқазганлар.

Эндиликда биз фақат ишлашимиз лозим, бундан бошқа бизга ҳеч нарса қолмади, мен галла ўрмидан кейин бошоқ йиғиб, тилаб олган ҳосилнинг ҳар тўрт пенисини қиролга² бериб, яшашни истамайман.

Бизнинг ҳосилимизни кутиб турган нонхўрлар жуда кўп. Улар камбағалларни шундай талайдиларки, бу уларга ҳеч гап эмас, деҳқон тер тўкиб, меҳнати билан йўқолиб кетиши керак.

Унинг ҳаттоки, бошига кийгани қалпоғи ҳам йўқ... Ҳамма димоғдор рицарлар камбағалларнинг меҳнатига таянади.

Улар шундай камбағалларни талайдиларки (ҳамёнларини) тўлиқ шилиб оладилар, бой лордлар ҳеч қандай ҳуқуқсиз шундай қилишади. Ҳаммани илоҳий куч олдида бўйин эгишга мажбур қиладилар, ҳаммани ёлғон-яшиқ билан қўрқитадилар, мана шундай ўзбошимчликлар бутун мамлакат бўйлаб ёйилган.

Қашшоқ камбағалларни тўрва-халта осиб, ҳасса таяниб, дайдилик қилиб юришга мажбур этганлар жазосиз қолаверадилар.

¹ Хрестоматия по истории средних веков. II жилд, Соцэкгиз, М., 1963. 318—320-бетлар.

² Давлатга тўланадиган солиқ.

Менинг ҳамма мулкимни тортиб олганлар учун мен ҳам барибир ёмон қўпол одам бўлиб қоламан ва бутун йил давомида нимаки йиққан бўлсам, барчасини худди шу ҳолда сарф қилишга мажбурман.

Улар бизни худди тепаликдаги ит қуённи қувлагандек қувлайдилар.

Мен бу ташвишларнинг ҳаммасини, ўзимнинг кулбамга эгалик қила бошлаб хўжалик юрита бошлаганимдан буён юрагимда сақлаб келмоқдаман. Қиролга солиқ тўлаш учун уруғликка ажратиб қўйган донимни ҳам сотдим, энди менинг ерим бўш қолди. Улар менинг молхонамдан энг яхши молимни олиб чиқиб кетганларидан сўнг, ўзимнинг тақдиримни ўйлаб йиғлашга тайёрман — шундай ҳолда қашшоқлар туғилади...

Гам-ғусса, умидсизликлар ҳукм сурган бундай оламда меҳнат қилгандан кўра ўлиб кетган яхшироқдир.

1381 йил қўзғолони. Йоркдаги муқаддас Мария аббатлигининг яширин хроникасидан (XIV аср)¹

Қирол Ричарднинг қўзғолончиларни кўндириши. Қўзғолончиларнинг бу қилмишларини қирол эшитгач нима учун ва нима сабабдан унинг ерида қўзғолон кўтарганликларини билиш учун троица байрамидан кейинги биринчи чоршанбада улар олдига ўз элчиларини юборди. Улар (қўзғолончилар) эса элчилар орқали юборган жавобларида қиролликка ва қиролга хиёнат қилганларни йўқ қилиш учун, қиролни қутқариш учун қўзғолон кўтарганликларини айтдилар. Қирол иккинчи марта элчи юбориб, қиролга нисбатан ҳурмат учун улардан бу қилаётган ишларини тўхтатишни, улар билан батафсил сўзлашишни сўради.

Уларнинг истагига мувофиқ барча ишларни қилишини, ёмон ишларни тезлик ва қатъийлик билан тўғрилашни айтди. Жамоалар, унга нисбатан жойлашган ўрнига қараб, элчилар орқали улар қирол билан Блекгизда учрашиш ва сўзлашиш истаги борлигини билдирдилар. Қирол улар олдига учинчи марта ўз элчиларини юбориб, улар орқали айтилган жойга, эртагаёқ куннинг биринчи ярмида етиб келишини ва уларнинг талаб ва истаklarини эшитишини билдирди.

Бу вақтда қирол Виндзорда эди. У зудлик билан

¹ Хрестоматия по истории средних веков. II жилд. Учпедгиз, М., 1950, 80—91-бетлар.

Лондонга жўнаб кетди. Лондон мэри ва Лондоннинг ҳурматли кишилари унга пешвоз чиқиб, уни хавфсиз жойга Лондондаги Тауэр саройига кузатиб қўйдилар. Бу ерга бутун чекка ерлардан сеньорлар ва бутун кенгаш аъзолари, яъни Кентербери архиепископи, Англия канцлери ва Лондон епископи, Клеркенвеллдаги муқаддас Иоани госпиталининг магистри, ўша вақтдаги Англия хазиначиси ва бошқалар — жами 600 га яқин киши йиғилдилар.

Исо туғилган куни арафасида қиролни кутиш учун Кент жамоаси 50 000 киши бўлиб, Лондондан уч миль наридаги Блэккгизга келдилар ва иккита муқаддас Георгий байроғини, 40 та катта бўлмаган байроқчаларни осиб қўйдилар.

Эссекс жамоаси эса 60 000 киши бўлиб, уларга ёрдам бериш ва қиролдан жавоб эшитиш учун дарёнинг нариги томонидан келдилар. Шу пайтда, чоршанбада Лондон (Тауэр) саройида, қирол ишларни йўлга қўйишга қарор қилиб, ўзига кема тайёрлаш ва йўл ҳозирлиги кўриш ҳақида буйруқ беради.

Қирол ўз кемасига архиепископни, хазиначи ва кенгашнинг бошқа аъзоларини ўтқзади, бошқа тўртта кемага эса унинг мулозималари ўтириб кемалар Лондондан уч миль наридаги Гринвичга қараб йўл олади. Архиепископ ва хазиначи саводсиз ва нодон, ўзларини оқилна тута олмайдиган одамлар олдига бориш айб деб қиролни қистадилар. Кент жамоаси қирол улар билан учрашишдан бош тортганини билиб унга петиция жўнатдилар ва қиролдан Ланкастер герцогининг ва ўн бешта яна бошқа лордларнинг бошини топширишни талаб қилдилар. Бу талабга қирол рози бўлмади. Шундан кейин улар қирол олдига одам юбориб, қиролдан учрашишни илтимос қилдилар. Қирол улар билан учрашиш ниятида эканлигини билдирди, аммо унга канцлер билан хазиначи халақит берганлигини ва агар келгуси душанбада Виндзорга келишни истасалар бу ҳақда аниқ жавоб олишлари мумкинлигини айтди.

Кент жамоаси «Сен кимни қувватлайсан, қирол Ричардни ва содиқ жамоаларни» паролига амал қилардилар. Агар кимки бу паролни билмаса, дарҳол ўлимга ҳукм қилиниб, боши олинар эди...

Қирол эса бу пайтда Лондонга қайтиб, зудлик билан Тауэрга кириб келди.

Қўзғолончиларнинг Лондонга кириб келишлари. Жа-

моаларнинг катта оломони қирол билан сўзлашиш учун Таўэр саройи олдига яқинлашиб келдилар, аммо бу учрашув амалга ошавермагач, улар саройни муқаддас Екатерина томонидан жанубга қараб камал қилдилар. Ситидаги жамоанинг қолган қисми Клеркенвеллдаги муқаддас Иоани госпиталига қараб юрдилар ва йўл бўйлаб Рожер Лебетнинг уйига ва мулкига, Чипсайдда боши олинган унинг хўжалик ишлари юритувчисининг уйига ва ижарага берилган муқаддас Иоани уйлари ва мулкларига ўт қўйдилар ва ҳашамдор госпиталга кириб келдилар. Кўп уйлари ёнғин қамраб олди. Кўпгина нодир, гўзал ёдгорликлар ер билан яксон қилинди. Шундан кейин улар мудҳиш ишларни давом эттириш ва дам олиш учун Лондонга қайтиб келдилар.

Бу пайтда Лондонга Тауэр саройидаги баланд миноралардан биттасида турган қирол ўт алангаси ичида қолган уйлари кўрди. У ўз хонасига Тауэрдаги барча лордлари чақирди ва шундай оғир вазиятда нима қилиш кераклиги ҳақида маслаҳат сўради. Аммо уларнинг ҳеч бири маслаҳат беролмади ёки истамади.

Қирол ўз ходимларига тубандаги мазмунда хат тайёрлашни буюради: «Англия ва Франция қироли Ричард ўзининг қадрдон жамоаларини ўз қироллари бўлишни истаганликлари ва уни жуда кўришга орзуманд бўлганликлари учун ўз миннатдорчилигини изҳор этади. Уларнинг ҳозиргача қилган барча ишларини, ҳақорат ва жиноятларини кечиради ва уларнинг ҳар бири ўз мақсади ва талабларини хат орқали қиролга билдирсинлар. Қирол эса бу талабларни ўзига содиқ лордлар ва ўз кенгаши билан кўриб чиқади. Жамоага (ташкилот аъзоларига) ва қиролликка фойда келтирадиган умумий йўл ўйлаб чиқади». Қирол бу хатга барча кишилар олдида ўз муҳрини босиб, иккита рицарь орқали муқаддас Екатеринага юборади ва бу хатни ўқишни уларга буюради. Жамоачилар бу хатни эшитиб бўлгач, қиролнинг бу гаплари қуруқ сўздан иборат, у бизни лақиллатади дедилар. Шундан кейин улар Лондонга қайтиб келиб Сити бўйлаб юриб барча қонуншунослар, суд идораси ходимларини, шахмат-тахта палатасидан бўлган кишиларни, умуман барча саводхон кишиларнинг ҳаммасининг калласи олинishi лозим деб буйруқ берадилар.

Эртанги кун — жумада чекка вилоятлардаги жамоалар ва Лондондаги жамоалар ниҳоятда катта куч

бўлиб, Тауэр қалъаси ёнида қолган 80 000 кишидан ташқари, яна 100 000 дан ортиқ киши тўпланди. Булардан айримлари қиролни кўриш ва эшитиш учун Брентвуд йўлидаги Майл-Эндга бордилар.

Соат 7 ларда қирол онаси ва графлар ҳамроҳлигида Майл-Эндга қараб йўлга чиқди. Уни жуда кўп рицарлар ва қуроли аскарлар қўриқлаб бордилар. У бу ерга етиб келганда жамоа вакиллари уни кўриб тиз чўкадилар ва «Хуш келибсиз, бизнинг сеньор қирол Ричард. Биз ҳам сиздан бўлак бошқа қирол бўлишни истамаймиз» дедилар.

Қўзғолон кўтарган деҳқонларнинг талаблари. Уларнинг йўлбошчиси ва бошлиғи Уот Тайлер ҳам жамоа номидан қиролдан унга ва қонунга хиёнат қилган сотқинларни ўз истаклари бўйича қўлга олишга ва сотқинларнинг кирдикорларини қонуний жазолашларига рухсат берилишини илтимос қилади. Уот ва жамоа қиролга петиция билан мурожаат қилганда иккита давлат байроғи, байроқ ва байроқчаларни кўтариб турдилар. Ҳеч ким бундан буён крепостной бўлмасин, феодалга қасам ичмасин, ҳар қанақа сеньорга ҳеч қандай солиқ тўламасин, лекин бир акр ерга тўрт пенс берсин ва бундан буён ҳеч бир одам ғайри ихтиёрий тарзда мажбуран бировга хизмат қилмаслиги керак, балки аксинча ўз ихтиёри билан тузилган шартномага асосан хизмат қилишлари керак деган талабларни илгари сурдилар.

Бу вақтда қирол жамоани икки қатор бўлиб туртишга буюради ва уларга ўз истагини маълум қилади, яъни улар бундан буён энди эркиндирлар, қирол уларнинг барча истакларини бажо келтиради. Жамоалар бутун Англия бўйлаб кезиб чиқишларига, мамлакатдаги ўзлари тутишни истаган барча сотқинларни тутиб, уларни соғ-саломат унинг олдига келтиришларига рухсат беради ва ўз навбатида қонун бўйича ўша сотқинларни жазолашни ўз бўйнига олади.

Бу ёрликқа асосланиб Уот Тайлер ва бошқа бир қанчалари архиепископни қўлга олиш учун Тауэр ёнига кетдилар. Қолганлари эса Майл-Эндда қолдилар. Архиепископ Тауэрда «барча муқаддаслар биз учун сизнинглар» деган сурани айтаётганда жамоалар бу ерга кириб келдилар. Архиепископни ва унинг ёнидаги бошқа кишиларни уриб-суриб Тауэрдан ҳайдаб чиқардилар. Тауэр олдидаги тепаликда бир неча ходимни,

Кентербери архиепископининг бошини танасидан жудо қилдилар.

Кейин улар Лондон кўприги олдига қайтиб келдилар. Кўприкдан ўтаётган барча кишиларнинг кўриши учун кўприк устига архиепископнинг ва унинг ёнидаги саккиз кишининг бошини осиб қўйдилар. Шу куннинг ўзида 140—160 атрофида одамларнинг боши кесилган эди. Бундан кейин улар чет элликларнинг уйларига қараб юрдилар. Қўрқинчли шовқин-сурон билан бутун кун давомида ва шу кечаси уларнинг барча мол-мулкларини таладилар.

Кейинги кунни шанбада Сити чекка жойлардаги жамоаларга қирол билан учрашиш учун Смитсфильда боришлари керак деб эълон қилиш ҳақида бўйруқ берди. Улар бунга рози бўладилар ва ўша жойга бордилар. Бу пайтда Лондон мэри Уильям Уолуорсга қирол жамоалар олдига келиш ҳақидаги таклифни топширишни буюради.

Уот Тайлер мэр томонидан Мэдстондан чақирилгач, корол олдига зўр эҳтиром билан, жамоадошларим кўрсин деб унча катта бўлмаган отга миниб боради. Бошқа бировдан олган ханжарини қўлга ушлаб у отдан тушади. Тиззасини ярим букиб, қиролнинг қўлини қаттиқ қисиб, «Оғайни хотиржам ва хушчақчақ бўл; қандайдир икки ҳафтадан кейин жамоалар сени ҳозиргига нисбатан янада кўпроқ мақташадилар. Биз, сен билан қадрдон дўст бўламиз», дейди. Қирол Уотдан: «Нима учун ўз жойларингизга кетишни истамайсизлар» деб сўраганда, Уот онт ичиб, у ва унинг жамоалари ўзлари истаган талабларни ўзида акс эттирган ёрлиқни олмагунча ҳеч қаёққа жилмасликларини айтади. Шунда қирол бу талаблар қанақа талаблар эканлигини сўрайди ва у талабларга ўзининг рози бўлишини, ўз муҳрийни босишини айтади. Шунда Уот Тайлер баланд овоз билан қуйидаги талаблар акс эттирилган бандларни ўқийди: Уйнчестер қонунидан¹ бўлак қонун бўлмасин ва ҳеч қанақа суд процесси у қонундан ташқари деб эълон қилинмасин, бундан буён ҳар қандай сеньор ўз мулкига эга бўлмасин, балки бу ерлар барча кишилар ўртасида адолатли тақсимлансин ва фақатгина битта сеньор, қирол ҳамманинг устидан хўжайинлик

¹ Уйнчестер қонуни (1285 й.) таловчи ва қотиллар билан курашни кучайтиришга қаратилган.

қилсин, черков ерлари ва мулклари монахлар ва руҳонийлар қўлида бўлмасин, черковга тушган пуллар ва бойликлар барча черков қавмига оид кишилар ўртасида тенг бўлинсин, Англияда епископлар қўлларидаги ерлар, мол-мулклар уларнинг яшаши учун имкон берадиган озгина қисми қолдирилиб, қолгани жамоалар ўртасида тенг тақсимлансин, Англияда битта ҳам крепостной деҳқон-холоп бўлмасин, крепостнойлик бутунлай йўқ қилинсин. Бу талабларни қирол хотиржамлик билан эшитди. Ўзида қироллик санталатини ва ҳуқуқини сақлаб қолиб ва бундан фойдаланиб, мен имкониятим борича ва кучим етганича сизларнинг бу талабларингизни бажаришга ҳаракат қиламан, деди ва Уотга тўхтамасдан уйига кетишини буюради.

Қирол гапираётган вақтда унинг маслаҳатчиларидан ҳеч бири ва ҳеч бир лорд жамоалар сўроқларига жавоб беришга жазм қилмади ва буни истамадилар ҳам.

Уот Тайлернинг ўлдирилиши. Уильям Уолуорс исмли Лондон мэри Уотни босқинчиликда ва қирол ҳузуринда ўзини бетакаллуф тутганликда айблаб, қамоққа олишга буйруқ беради. Бу буйруқдан жаҳли чиққан Уот жаҳл билан мэрининг қорнига ханжар уради. Аммо мэр совут кийганлиги учун ханжар унинг танасига ботмайди ва у ҳеч қанақа шикаст кўрмайди. Табиатан жасур ва ботир бўлган мэр бу зарбага жавобан қилличини ғилофидан чиқариб куч билан Уотнинг бўйнига ва яна бир куч билан бошига қаттиқ уради. Бу ҳодисани кузатиб турган қирол хизматкорларидан биттаси шамширини чиқариб Уотнинг қорнига икки-уч марта уради ва уни оғир ярадор қилади. Оғир ярадор бўлган Уот отини ниқтаб жамоалари томон юради, менинг учун қасос олинганлар деб бақариб саксон метрларгача юриб чала ўлик ҳолда отидан йиқилиб тушади. Нима ҳодиса бўлганини тушунмай турган жамоалар ўқ-ёйларини тўғри-лаб қирол ва унинг ҳамроҳлари томон ота бошлайдилар. Шу пайтда қирол отини чоптириб уларнинг олдига етиб келади ва муқаддас Иоанн Клеркенвелл қасри олдидаги майдонга боришларини буюради.

Қўзғолончиларнинг жазоланиши. Бу пайтда Лондон мэри зудлик билан Ситининг йигирма тўрт квартални тепасида турган бошлиқларга барча қуроли кўтаришга қурби етадиган кишиларни қуроллантиришни ва тез-

лик билан муқаддас Иоанн майдонига қирол ҳузурига олиб боришлари зарурлигини топширади.

Бу ерга яхши қуролланган ва яхши ҳарбий саф тортган квартал бошлиқлар раҳбарлигидаги катта кучга эга бўлган кишилар етиб келдилар. Улар қўйларни қўрага қамагандай жамоаларни ўраб олдилар. Квартал бошлиқлари отрядларини қирол олдига юборгач, мэр жамоачилар раҳбарини бутунлай йўқотиш учун яна Смитсфильдга келади. Аммо уни у ерда топмагач, ҳайратга тушади ва унинг қаердалигини сўрайди, Унга Уотнинг жамоачилар томонидан муқаддас Варфоломей ёнидаги камбағаллар учун хизмат қиладиган госпиталга олиб ва Уот госпитал бошлиғининг хонасида ётганлигини айтадилар. Шунда мэр у ерга кириб Уотни топади ва уни Смитсфильдга олиб чиқишни буюради. Смитсфильд майдонида эса унинг ўртоқлари олдида унинг бошини кесишга буюради ва шундай ҳолда унинг жинояткорона ҳаётини тугатади. Уотнинг бошини найзага илиб муқаддас Иоанн майдонида турган қирол олдига боради. Узларининг йўлбошчиси Уот Тайлернинг шундай ҳалок бўлганини кўриб довдираб қолган жамоачилар қўрқувга тушиб, тиз чўкиб баланд овоз билан қиролдан ўз жинояткорона қилмишларини авф қилишларини сўраб ялинадилар.

Қирол саҳоват билан уларнинг гуноҳидан ўтади ва улардан кўпчилиги дарҳол уйлари томон қочиб кетадилар. Шундан кейин қирол бутун Англия бўйлаб ўз кишиларини юбориб, ҳамма жойда жиноятчиларни таъқибга олиш ва тутиб келтириш ҳақида буйруқ беради. Улардан кўпчилиги ушланиб, Лондонда дорга осилади. Лондон Сити атрофи ва бошқа шаҳарлар бу вақтда дорга тўлиб кетди. Ниҳоят ўз фуқароларининг кўпчилигининг қони тўкилганлигини кўрган ва юраги ачишган қирол қолганларини бундан кейин улар ҳеч қачон қўзғолон кўтармасликлари шарти билан авф қиладди. Авф ёрлиғини олиш учун улар қиролга 20 шиллинг тўлашлари ва шу тариқа қиролни бойитишлари шарт эди. Бу бахтсиз уруш шу тариқа тугайди.

Томас Уолсингемнинг «Англия тарихи»дан¹

...Қирол ҳокимиятини тор-мор қилиш ҳақидаги уларнинг фикрларини Уолтер Тайлердан сўнг, уларнинг асосий бошлиғи бўлган Джон Струнинг қилмишларини

тан олиши ҳам исбот қилмоқда. У қўлга олингандан кейин Лондонда шаҳар мэри томонидан ўқилган ҳукмни эшитди. Ҳукмни эшитиб бўлгандан сўнг унинг боши олинмиши керак эди, шунинг учун Лондон мэри жиноятчига жамоа олдида шундай деб мурожаат қилди: «Джон, — дейди у, — мана сени шубҳасиз ўлим кутяпти, сен энди ҳеч қандай йўл билан қочиб қутулолмайсан. Шунинг учун ўзингнинг ўлимингни енгиллаштириш ва ўз жонингни сақлаб қолиш мақсадида бизга оддий халқ оммасининг ғалаёни учун ишлаб чиққан ўзларингизнинг режангизни ҳеч қандай ёлғонсиз гапириб бер». Қачонки, у бир қанча вақтгача иккиланиб, гапини кечиктириб турганда, мэр яна қўшимча қилди: «Джон, қатъий тушунки, агар сен менинг таклифимни қабул қилсанг, у сенинг жонинг учун жуда ўринли бўлади, бундан ташқари, мен сенинг ҳаётингга ёрдам бериб бир неча ўттиз йил хизмат қилишига буюраман». Бу ерда турган одамларнинг ҳам кўпчилиги ҳар бири шахсан ўзи учун сўз бердилар. Шундан кейин у тетикланиб, жуда яхши ваъдалар билан гап бошлади; «Энди, алдаш ҳақида гап бўлиши мумкин эмас, умуман ёлғон гапирмаслик керак; айниқса унинг учун менинг жоним даҳшатли қийноқларга солинишини мен билганимда, ҳақиқат учун мен икки барабар фойда олишимга ишонаман: биринчидан, менинг сўзим давлат фойдаси учун хизмат қилади ва иккинчидан, сиз менинг ўлимимдан кейин сизнинг ваъдаларингиз менга ёрдам қилади деб сўз бераяпсиз, шунинг учун гапга ҳеч қандай пардоз бермай гапираман. Биз Блекгизга келган ўша пайтда биз қиролни ўз ҳузуримизга чақиришга қарор қилдик, бизнинг режамиз шундай эдики ҳамма рицарларни, қуролбардорларни ва улар билан келган бошқа дворянларни тезликда ўлдириш; қиролнинг ўзини бўлса унга қироллик ҳурматини кўрсатган ҳолда, ўзимиз билан бир жойдан иккинчи жойга олиб юриш эди. Қиролни кўриб, уни бизнинг қўзғолонимизнинг ижодчиси сифатида биллиб, ҳамма, айниқса оддий халқ чўчимасдан бизнинг одамларимизга қўшилар эди. Қачонки, биз ҳамма графликлардан сон-саноқсиз оддий халқни тўплаганимиздан сўнг бизга қарши бирор иш қилган ёки қаршилик кўрсатган ҳамма хўжайинларни тўсатдан ўлдириш, асосан госпиталь — ерлар орденининг рицарларни йўқотиш билан шуғулланмоқчи эдик. Сўнгра бир қиролни ўлдириб ва ҳамма черков йирик ер эгалари-руҳонийларни;

епископ, монах, каноникларни, улардан ташқари на-
стоятель — черковнинг бош руҳонийси кабиларнинг
ҳаммасини ер юзидан супириб ташламоқчи эдик. Фа-
қат қашшоқлар тирик қолиб мамлакатнинг ҳамма яши-
рин сирларини бажаришда етарлик сонга эга эдилар.
Қачонки, биздан муҳимроқ, кучлироқ ва билимлироқ
ҳеч ким тирик қолмагач, биз ўз истагимиз билан қо-
нунлар тузиб, унга бўйсунган ҳолда давлатни бошқар-
моқчи эдик. Биз у ҳолда қиролни ҳам сайлардик,
Кент қироли қилиб Уолтер Тайлерни қўярдик, бошқа
графликда ҳам ҳар бирига алоҳида қирол сайлардик.
Бизнинг бу планимизнинг бажарилишига архиепископ
қаршилик кўрсатгани учун биз ундан қаттиқ нафрат-
ландик ва тезроқ уни ўлдиришга ҳаракат қилдик. Қа-
чонки, ўша кун кечқурун Уолтер Тайлер ўлдирилгач,
биз Лондоннинг оддий халқи шаҳарни тўрт томондан
ёндириб олинган қимматбаҳо буюмларни ўртада тақ-
сим қиладилар деб ўйладик», Сўнгра у қўшимча қилиб:
«Мана бизнинг планимизга нималар кирарди, майли,
менинг ҳаётимнинг тугашида худо менга ёрдам бера-
ди», деди.

У ўз ишларига иқрор бўлгач, унинг боши танасидан
жудо қилиниб, Лондон кўпригига, унинг дўсти Уолтер
Тайлернинг боши ёнига қўйилди. Уларнинг қиролликни
емирмоқчи бўлган фикрларини биз шундан билдик.
Агар бу биттанинг иқрор бўлиши етарли далил деб ҳи-
соб қилинмаса, ушланганларнинг кўпчилиги ўлимни кўз
олдиларида кўргандан кейин худди шундай ёки шунга
ўхшаш формада иқрор бўлдилар.

11-Т Е М А. XII—XV АСРЛАРДА ЧЕХИЯ ВА ГУСЧИЛАР УРУШИ

Ушбу темани қуйидаги тахминий план асосида
ўтиш тавсия этилади:

1. Чехиядаги феодал муносабатларнинг ривож ва немисларнинг мустамлакачилик ҳаракатлари.
2. Ян Гуснинг диний, ижтимоий ва сиёсий қарашла-
ри.
3. Гусчилар урушининг бошланиши.
4. Чашникларнинг программ талаблари.
5. Таборийларнинг программ талаблари.
6. Прага камбағалларининг Ян Желивский бошчи-
лигидаги ҳаракатлари ва уларнинг талаблари.

7. Гусчилар урушининг энгилиши ва унинг тарихий аҳамияти.

Методик кўрсатмалар

Студентлар XII—XV асрлардаги Чехия ва гусчилар уруши темасини пухта ўзлаштиришлари учун аввало, Чехияда феодал муносабатларнинг ривожланишига алоҳида эътибор беришлари лозим. Чехия давлати X—XI асрларда расмийлашиб, XII—XIII асрларда феодал давлатга айланди. Бу даврда йирик феодалларнинг вотчиналари ташкил топди. Феодаллар иммунитет ҳуқуқларини олиб, ўз вотчиналарида маъмурий, суд ишлари, солиқ йиғиш ҳуқуқларини олиб бордилар. Чехияда олий табақа феодаллар — панлар (жупанлар, яъни қабила бошлиқлари номидан келиб чиққан сўз), қуйи табақа феодаллар—владикалар (дастлабки пайтда катта патриархал оилалар шу ном билан аталган) деб аталган. Панлар, яъни баронлар, владикалар — рицарлар Чехияда имтиёзли тоифани ташкил қилган.

Илгари эркин чех деҳқони бўлган дедичлар феодалга қарам деҳқонларга айланиб бордилар. Қарам-крепостной деҳқонлар феодаллар фойдасига баршчина мажбурияти ўташи ва оброк тўлаши керак эди. XI—XII асрларда Чехияда кон-қазилма ишлари, айниқса темир, олтин қазиб ривожланди. XII—XIII асрларда Чехия кумуш қазиб олишда Европада биринчи ўринни эгаллади. Прага, Пльзень, Хеб шаҳарлари савдо-хунармандчилик марказига айланди.

Бу даврда Чехиянинг Муқаддас Рим империяси саставида эканлиги немис феодалларига Чехия ишларига аралашиб имкониятини берган эди.

1158 йилда Чехия князи Владислав Германия императоридан наслий қироллик унвонини олиши билан, Чехия мустақил давлатга айланди. Унинг империяга вассаллик ҳуқуқи Италияга юриш уюштирган пайтда ҳарбий ёрдам кўрсатишдагина сақланиб қолди. Чехия қироллари мустақилликка эришган бўлсалар-да, немисларнинг Чехияга бошқа усуллар билан кириб келишларига йўл қўйдилар.

Чехия католик динини немислардан қабул қилган эди. Шу сабабли ташкил қилинган монастирлар асосан немисларга қарашли бўлган. Монастирлар катта-катта ерларни эгаллаб, уларда ишлаш учун Германиядан не-

мис рицарлари чақириб олинди ва уларга чехлар жойлашган кўплаб қишлоқлар ҳам бўлиб берилди. Натижада германлашган черков Чехия давлатининг ярмига яқин ерига эгаллик қилиб олди. Черков руҳонийларининг юқори қатлами деярлик немислардан ташкил топди. Чехияда феодаллашмиш жараёни билан бир вақтда немис феодалларининг мустамлакачилиги ҳам бошланди.

XII—XIII асрларда Чехия қироллари ва феодаллари даромадларини ошириш мақсадида немис деҳқонлари ва ҳунармандларини ўз мулкларига жалб қилдилар. Чехия қироллари кўпгина немис феодалларини хизматга таклиф этдилар. Немис мустамлакачилари Чехияга «тинч» йўл билан асосан шаҳарларга суқилиб кирдилар ва ҳукмрон патрициатлар табақасини ташкил қилдилар. Келгинди немис деҳқонлари қишлоқларга жойлашдилар. Немис мустамлакачилари энг яхши ерларни эгаллаб ола бошладилар. Чехияга кўчиб келган немис ҳунармандлари ва кончилари мамлакатда ишлаб чиқариш кучларини ўстиришга, кон ишларини ривожлантиришга ўз таъсирини кўрсатдилар. Лекин, немислар мустамлакачилиги иқтисодий, сиёсий ва маданий соҳаларда чех халқи бошига катта хавф келтирди. Немисларнинг мустамлакачилиги туфайли Чехияда миллий зулм кучайди, аҳолиси немислардан иборат бўлган шаҳарлар ташкил топди. Уларнинг қишлоқларга келиб кириши кам ерли деҳқонлар сонининг ўсишига ва феодалларга тўланадиган солиқларнинг ошишига сабаб бўлди.

Чехиянинг немислар мустамлакачилиги давридаги аҳволини ўрганишда студентларнинг диққат-эътибори немис феодалларининг асосий мақсади чех давлатини йўқотиб, мамлакатни батамом немислаштириш бўлганлигига қаратилиши керак.

Немис феодаллари, қирол ва йирик чех феодалларининг келтирган зарарига қарамай, Чехияда ишлаб чиқариш кучларининг тараққийси давом этди. Чехиянинг ҳамма районларида кон саноати тараққий этди. XIV асрнинг ўрталаридан бошлаб темирни эритишда маҳсул печкалардан фойдаланила бошланди. Прага, Брно ва бошқа шаҳарларда мовут ишлаб чиқариш ривожланди. Товар-пул муносабатларининг ўсиши билан феодал солиқнинг пул формаси кенг тарқалди, деҳқонларнинг табақаларга бўлиниши кучайди.

Ҳунармандчиликда ҳам ёлланма меҳнатни эксплуатация қилувчи йирик устахоналар пайдо бўлди. XIV асргача Чехияда ҳунармандлар сонининг ўсишига қарамай, цехлар оз эди. Немислардан ташкил топган шаҳар кенгашлари ҳунармандларнинг ташкилотларига душманлик назарида қарашар, шаҳарларда кўпроқ немислардан иборат бўлган патрициатлар саноатнинг асосий тармоқлари ва савдонинг эгаллаб олган бўлиб, цехларнинг ташкил топишидан чўчишар, уларга қаршилик кўрсатар эдилар.

XIV аср охирига келиб, Чехия шаҳарларидаги зиддиятлар ниҳоятда кескинлашади. Бир томондан ҳуқуқсиз чех ҳунармандлари билан немис патрициатлари ўртасида миллий кураш тусини олган тўқнашувлар бошланса, иккинчи томондан мулкдор усталар билан халфа-шоғирд ва бошқа ёлланиб ишловчилар ўртасида социал курашлар бошланиб кетди. 1399 йилда Прага халфалари бир неча марта иш ташлаб, шаҳардан чиқиб кетганлар.

Шаҳарларда ишлаб чиқариш кучларининг ўсиши, товар-пул муносабатларининг ривожланиши Чехия қишлоқларида ҳам эски феодал хўжаликларини емириб, ижтимоий зиддиятларнинг янада авж олишига олиб келди. XIV—XV асрга келиб, деҳқонларнинг аҳволи айниқса оғирлашди. Крепостнойлик, судхўрлик, оғир ижара, деҳқонларнинг қисман ерсиз қоллиши — буларнинг ҳаммаси чех деҳқонларининг тинкасини қуритди. Чехиядаги мана шу ўзига хос вазият мавжуд социал-сиёсий тузумдан норозилик туғдирди. Бу норозилик кенг ёйилган миллий ҳаракат формасида ифодаланди. Натижада чех ижтимоий зиддиятлари миллий зиддиятлар билан қўшилиб, XV асрда католик черковига, феодал-крепостниклик тузумига, ажиабий немисларнинг зўравонлигига қарши оммавий қураш бошланди.

Студентлар XV асрда Чехияда бошланган революцион курашнинг мураккаб характерини тушуниб олишлари учун қуйидаги ҳужжатларни ўрганишлари лозим: Ян Гуснинг ваъзи ва трактати, унинг хати, Ян Гуснинг Констанц соборига боришининг муҳокамаси, чашниклар ва таборийларнинг ижтимоий-сиёсий, диний программалари ва бошқалар. Ушбу тема бўйича бизгача сақланиб келган ҳужжатлар чех халқи ичидан чиққан оташин ватанпарвар, реформация арбоби, Прага университетининг профессори ва ректори Ян Гуснинг (1369 й.—

1415 йй.) папага, католик черковига, ажнабий немисларнинг Чехия еридаги зўравонлигига қарши чех деҳқонларини мудофаа қилиб чиққан ваъзларини тўғри тушуниш имкониятини беради.

Ян Гус «Мен шу нарсани айтаман ва айтганманки, яъни Чехия короллигида чехлар қонунга ва табиат талабига мувофиқ худди французлар Францияда ва немислар ўз ерларида бўлганлари каби биринчи мансабларда бўлмоқлари шарт: токи чех ўз қўл остидагиларни бошқара олсин», деган эди. (И. Рабинович. Как боролись чехи с немцами за право своей народности. Пг. 1916, 11-бет.).

Студентлар Ян Гуснинг диний ва ижтимоий-сиёсий қарашларини ифодаловчи манбаларга алоҳида эътибор бериб, диний талабларнинг ижтимоий моҳиятини изоҳлаб беришлари керак.

Гус руҳонийларнинг мулклари тортиб олинмагунча уларда очкўзлик тўхтамайди деб таълим беради. Гус «итлар суяк учун талашади, суякни олсанг тўхташади», деган мақолни кўп ишлатарди. Ян Гус руҳонийларнинг юқори табақасини танқид қилиш билан кифояланмади. У немис патрициатларига қарши чиқди. Унинг бу ҳаракати натижасида 1409 йилда Чехия қироли Вацлав Прага университетининг уставини ўзгартирди. Университетни идора қилиш ишида чех миллатидан бўлган профессорларнинг раҳбарлик роли таъминланди. «Прага университетининг очилиши» («Прага университети хроникасидан») ва «Ян Гус томонидан Кутногор декретининг ҳимоя қилиниши» номли ҳужжатлар Прага университетининг очилиши ўрта асрлар Чехиясининг маданий ҳаётида жуда муҳим воқеа бўлганлигини ифодалайди. Кейинчалик Прага университетининг чех халқи намояндalarининг реформацион қарашлари ва гуманистик ғояларининг марказига айланганлиги, худди шу университетда чех халқининг миллий қаҳрамони Ян Гуснинг етишиб чиққанлиги ҳам шу ҳужжатларда кўринади.

Чех халқининг миллий ҳуқуқлари тасдиқланган «Кутногор декретининг ҳимоя қилиниши» ҳужжатини ўрганишда шуларни алоҳида кўрсатиш керакки, биринчидан, чех ватанпарварларининг ўз университетларини реформа қилиш учун курашлари умуммиллий аҳамиятга эгадир. Бу ғалаба католик реакцияси устидан ғалаба эди, чунки ажнабий немис профессорлари

университетни тўлиқ равишда Рим католикларига бўйсундириб, уни папанинг таянч пунктига айлантирмоқчи эдилар. Кутногор декрети Ян Гус ва бошқа чех ватанпарварларига реформацион ғоялар билан чиқиш имкониятини берди ва чех миллий маданиятининг ривожига таъсир кўрсатди. Иккинчидан, бу декретда чех халқининг мустақиллигини, миллий ҳуқуқларини ҳимоя қилган Ян Гуснинг ватанпарварлик ғоялари аниқ ифодаланади. Ян қатъий талаб қилиб, бошқа халқлар ўз давлатида қандай ҳуқуққа эга бўлсалар, чех халқи ҳам ўз давлатида шундай ҳуқуқларга эга бўлиши лозим, дейди.

Ян Гус, чех халқи, тевтонларнинг ёрдамсиз ўз қонунларини бошқариши керак, деб хитоб қилди.

1409 йил университетдаги ўзгаришдан кейин университет советида чехлар кўпчилигини ташкил қилдилар. Немислар бунга норозилик билдириб Прага университетини ташлаб чиқиб кетдилар ва ўзларининг Лейпциг университетини барпо этдилар. Шундай қилиб университетдаги чехлар билан немислар ўртасидаги 25 йил давомида олиб борилган кураш Ян Гус бошчилигидаги чехлар фойдасига ҳал этилди.

Гус ва унинг тарафдорларининг католик черкови билан кураши борган сари кучайиб борди. Гус 1412 йилда папа легати томонидан индульгенция (папа ёрлиғи) билан савдо қилишга, юқори табақа католик руҳонийларининг ахлоқсизлигига ва черков йирик ер эгаллигининг кенгайиб боришига қарши чиқди. Бу қарама-қаршилик шунчалик кучайдикки, Гус ўз сафдоши Иероним Пражский билан 1412 йилда Прагани ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлди. У Чехиянинг жанубида кўп шаҳарларни кезиб юриб, халқ олдига ўз нутқларини билан чиқди. Худди шу даврда Товротни чех тилига таржима қилди, чех тилида асарлар ёзди.

Гус руҳонийларни алоҳида имтиёзлик топфага айлантиришга қарши норозилик билдириб, руҳонийларни ҳам, шунингдек, шаҳар халқини ҳам ҳар иккала нознеъмат билан (хон ва вино билан) дилини поклашни (чўқинтиришни) қаттиқ туриб талаб қилади, кейинчалик бу Гус тарафдорларининг шпорларидан бири бўлиб қолади.

Гус ижтимоий масалаларга ҳам тўхтаб ўтди, лекин у революционер эмас эди, шунинг учун ҳам феодал тузумини емириб ташлашга чақира олмади, у крепостной-

ликнинг оғир формаларини юшатишга чақириш билангина чекланди. Ян Гус феодалларни ўз ҳукмронликларини сунистеъмол қилмай «камбағалларга меҳр-шафқатли бўлиш ва уларни адолат билан идора қилишга даъват этади». Гус ўзининг оғзаки нутқлари ва хатларида ўлиб кетган деҳқонлар мол-мулкининг панлар томонидан босиб олиниши ҳолатларини қоралаб чиқди. У «ҳаққоният енгади» деган сўзни жуда яхши кўрарди ва кўп ишлатарди.

Гуснинг фаолияти Прага архиепископи ва папа куриясини унга қарши курашга отлантирди. 1414 йили Констанцадаги соборга Ян Гус чақирилди. Гусга император Сигизмунд шахсий дахлсизлигини таъмин қиладиган ҳимоя ёрлиғини топширган эди. Бу воқеани тавсифлайдиган кўплаб хроникалар бизнинг давримизгача сақланган: «Император Сигизмунднинг ҳимоя ёрлиғи». «Ян Гуснинг ҳибсга олинишига қарши чехларнинг норозилиги», «Сигизмунднинг Констанц соборидаги 1415 йил 8 июндаги нутқи», «Ян Гуснинг 1415 йил 6 июлда черков соборидаги баёноти», «Ян Гус Констанц соборида», «Магистр Ян Гуснинг жазоланиши ва ёндирилиши» каби бу ҳужжатлар католик руҳонийларининг ўзаро келишиб, қонунсиз суратда Ян Гусни жазога ҳукм қилишларини кўрсатади. Муқаддас Рим императори Сигизмунднинг ҳимоя ёрлиғида Ян Гуснинг ҳаттоки ҳар қандай тасодифий воқеалардан ҳам шахсий хавфсизлигини мудофаа қилиб, унга Констанцага бориши ва ўз ватанига қайтиб келишини таъмин қилишга ваъда этилган эди.

Хроникада айтилишича, «Биз, Сигизмунд... римликлар қироли (ва ҳоказо) илоҳиёт бакалаври ва санъат магистри улуғ ҳурматга сазовор Гусни ўзинининг муқаддас империямиз ҳимояси остига оламиз. Барчага шуни амр қиламизки, унга Констанц шаҳрига бориш, у ерда туриш ва қайтиб келишга рухсат қилинади. Уни ва унинг ҳамроҳларини қўриқлаш учун махсус кузатувчилар ажратилсин». (В. А. Бильбасов. Чех Ян Гус из Гусинеца. СПб. 1869, 11-бет.). Ҳужжат ҳақиқатдан ҳам Сигизмунднинг очиқдан-очиқ хонлигини кўрсатиб беради.

Чех халқининг 1415 йил февралдаги норозилик хатида кўрсатилишича, Ян Гус католик жаҳолатпарастлари унинг атрофида қанақа нафрат уруғини сепаб шов-шув кўтаришларини аъло даражада тушунса-да,

Ўз таълимотининг ҳаққоний эканлигини тасдиқлаш учун Қонстанц соборига боришга розилик берди. У Қонстанц соборига келгач, тезда ҳибсга олиниб, 1414 йилнинг 28 январида доминикан монастирининг қоронғу ва зах турмасига ташланди. Сигизмунд ўз сўзининг устидан чиқмади.

Князлар ва мансабдорлар, бойлар ва камбағаллар бутун чех халқи устига қўйилган туҳматдан ўзини ва бутун чех халқини оқлаш учун Қонстанц соборига борган одамни ҳеч қанақа сабабсиз ҳибсга олдирган папанинг сурбетлигидан ниҳоятда ғазабланадилар.

Ян Гусни айблаш юзасидан ўтказилган учинчи, оҳирги мажлиснинг ёпилишида (1415 йил 8 июнда) Сигизмунд ўз нутқида Муқаддас империянинг императори чех ваъзчисини ҳимоя қилишдан воз кечганлигини эмас, балки унинг католик черкови билан биргаликда Ян Гусни жазолаши ифодаланади. Сигизмунд ўз нутқида дейдики: «Сизлар бу ерда Гусга қўйилган ва далиллар билан исботланган, унинг ўзи тан олган (?) айбномани эшитдингиз. Менинг фикримча, уни ўтга ёқиб амалга ошириладиган ўлим жазосига ҳукм қилиш учун ўша далиллардан биттасигина кифоядир. Шунинг учун агар у динсизликда (ересликда) қаттиқ турса, албатта, ўтда куйдирилиши шарт. Шунга ишончингиз комил бўлсинки, агар у ҳозир ўз йўлидан қайтган тақдирда ҳам бу фақатгина тилда бўлиб қоларди. Чехияга, ўз дўстлари олдига боргач эса у худди илгариги тарзда иш тутади ва бу билан янада кўпроқ динни рад этади. (В. А. Бильбасов. Чех Ян Гус из Гусенеча СПб. 1869 й. 22-бет.).

Ян Гуснинг 1415 йил 6 июлда черков соборидаги баёноти ифодаланган ҳужжатда Гуснинг Қонстанц соборидан халққа мурожаати ва уни ҳеч қандай қувғинлар, қамоқлар, ҳатто ўлим ҳам қўрқита олмаганлиги акс этган. Ян Гусни жазога ҳукм қилиш манзарасини аниқ тасвирлайдиган, унинг замондошлари томонидан ёзилган бир ҳужжатни келтирамиз. У «Ян Гус Қонстанц соборида» деб номланади. Бу тарихий ҳужжат йилномачининг мунтазам ва жиддий хати бўлмасдан, шошма-шошарлик билан дўстига ёзилган хатдир. У камчиликлардан ҳоли эмас. Бундан ташқари, лотин тилидаги хатлардан асл нусхаси сақланиб қолган эмас. Шунинг учун табиийки, хатларнинг мазмуни таржимонлар томонидан ғайририхтнёрый равишда қисман бузил-

ган. Хатларнинг автори итальян гуманисти, қадимги қўл-
ёзмаларни тўпловчи Поджо Браччолинидир (1380—
1459 йй.). У папа куриясининг секретари сифатида
Констанцдан Прагага Ян Гус олдига папанинг Ян Гус-
нинг соборга келиши ҳақидаги таклифини олиб боради
ва Ян Гус билан биргаликда Констанц шаҳрига қайтиб
келади. П. Браччолини Констанц соборидаги Ян Гус
ишн юзасидан ўтказилган шовқин-суронли кенгашнинг
шоҳиди бўлиб қолмасдан, унинг иштирокчисн ҳам бўл-
ган Браччолини дастлаб Ян Гусни қоралайди, бироқ
уни яқиндан билгач, ҳимоя қилади.

Браччолини шундай дейди: ...«Ибодатхонага қараб
йўл олганда юрагим қаттиқ ура бошлади. Мен бу чех
руҳонийсининг қораланишини олдиндан сеза бошладим.
Мен соборда Гуснинг иштирокида бўлишдан кўра қў-
лимни, кўзимни ҳатто ҳаётимни йўқотишга рози эдим...
Мен... Гусни жуда қаттиқ ҳурмат қиламан ва сева-
ман... Гуснинг душманлари шу бугуноқ ўз мақсадлари-
га эришмоқчи эдилар. Чунки, гулхан учун тайёрлан-
ган смола қуйилган ўтин тахт эди... Раис... ва импера-
тор Гусга таълимотларидан қайтишни қатъий ва жид-
дий таклиф қилганда... Гус шундай деди: «Мен ўзим-
нинг тарғиб қилиб келган ва ёзган таълимотларимнинг
ҳатто бир моддасидан ҳам воз кеча олмайман. Бироқ
менга қарши тухмат ва уйдирмадан иборат бўлган бу
шоҳидларнинг айбномаларини бутунлай рад қиламан.
Уларнинг қасами — бутун ёвузликнинг асоси, тангри-
нинг ўзига яхши маълумки, бу ерда айтилган гаплар-
да ҳақиқатнинг сояси ҳам йўқдир». («Послания ма-
гистра Ионна Гуса, сожженного римской курней в Кон-
станца 6 июля 1415 года», М., 1903, 254—272-бетлар.)
Бу ҳужжат католик руҳонийларининг сотқин ва йирт-
қич башараларини яна бир бор очиб ташлайди.

Ушбу воқеани изоҳлашда якунловчи ҳужжат «Ма-
гистр Ян Гуснинг жазоланиши ва ёндирилиши» деб
номланган «Гусчилар хроникасидир». «Гусчилар хро-
никаси»¹нинг автори Лаврентий (чехча Вавржинец)
(тахминан 1370—1437 йй.). Кутна тоғидан узоқ бўл-
маган Бржезова қишлоғида ўз ота-онасининг унча кат-
та бўлмаган имениесида дунёга келди. Лаврентий Пра-
га университетини тугатиб, қирол саройида хизмат қи-

¹ Лаврентий из Бржезовой. Гуситская хроника. М., 1962, 32—34-бетлар.

ла бошлади. Шу пайтда у Ян Гус таълимоти билан та-
нишиб, унинг ишини давом эттиради. 1419 йили Лав-
рентий янги Прага¹ шаҳрида шаҳар хизматчиси бўлиб,
бевосита гусчиларга оид турли ҳужжатларни расмий-
лаштиради ва бу ишни 1434 йилгача давом эттиради.

«Гусчилар хроникаси» 1414 йилдан то 1422 йилнинг
бошигача бўлган воқеаларни ўз ичига олиб, гусчилар
ҳаракати бўйича асосий манба бўлиб хизмат қилади.
У яна шунинг учун ҳам қимматлики, юқорида таъкид-
лаганимиздек, гусчилар ҳақидаги ҳужжатларнинг асл
нусхаси сақланмаган. Хроника муаллифи эса ҳамма во-
қеаларни жуда тўлиқ ёзади. Ундан Таборнинг пайдо
бўлиши ва гусчиларнинг салбчилар билан курашлари
ҳақида, таборийларнинг юришлари ҳақида ва машҳур
Ян Желивский, Ян Жижка ва бошқалар ҳақида кўп
маълумотларни топасиз.

Ушбу хрониканинг муҳимлигини таъкидлаш билан
бирга, шуни ҳам эътиборга олиш керакки, Лаврентий
бюргерларнинг мулкдор қатламига тегишли бўлиб, ўз
хроникасида уларнинг мўътадил қарашларини ифода-
лайди.

Хроникада Гуснинг жазоланиши ва ўтда ёндирили-
ши баён этилиб, католик руҳонийларининг Ян Гус ғоя-
ларининг халқ ичида тарқалишидан қанчалик қўрққан-
ликлари кўрсатилади. Епископлардан бири собордаги
нутқида «агар эртага Гусни ёндирмасак, унда халқ ин-
динга ҳаммамизни ёндиради», дейди.

Лекин Гуснинг душманлари бекорга уни ёндиришга
шошилдилар. 1415 йил 6 июлда Ян Гуснинг Констанц-
да ўтга ташлаб ўлдирилиши Чехияда оммавий норози-
ликни авж олдирди ва гусчилар революцион ҳаракати-
нинг бошланишини тезлаштирди. 1419 йил халқ тарғи-
ботчилари — гусчилардан Микулаш, Ян Чапек ва бош-
қаларнинг чақириғи билан минглаб деҳқонлар Табор,
Ореб, Беранек тоғларида тўпландилар. Реформация
тарафдорлари ўзларини гусчилар деб атади. 1419 йил
30 июлда Прага шаҳар плебейларининг Ян Желивский
бошчилигида кўтарилган исёни қуролли ҳаракатнинг
бошланиши бўлиб, у бутун Чехияга ёйилди. Гусчилар-
да мўътадил ва радикал (изчил) икки қанот пайдо бўл-

¹ Янги Прага шаҳри — Праганинг мустақил қисми бўлиб.
Влтаванинг ўнг қирғоғида ҳунармандчилик маркази сифатида XIV
асрда пайдо бўлган.

ди. Панлар, рицарлар, ўрта руҳонийлар, бой хунар-мандлар, чех зиёлиларидан иборат мўътадил гусчилар— чашниклар қанотини ташкил этиб черков ерларини давлат ихтиёрига ўтказиш, Рим қуриясидан мустақил чех миллий черковини ташкил этиш ва черковни реформа қилиш талаби билан чиқдилар. Деҳқонлар ва шаҳар камбағал табақаси, камбағал руҳонийлар, майда дворянларнинг бир қисми, хунармандларнинг қуйи табақаси радикал қанот — таборийлар черковни реформа қилиш, хусусий мулкни ва феодал имтиёзларни бекор қилиш; крепостной ҳуқуқини бекор қилиш, сиёсий соҳада «қиролсиз давлат» — республика ўрнатиш, диний соҳада ҳеч қанақа олий черков босқинчларисиз черков жамоаларини барпо этиш ва тамомила эркин тарғибот олиб боришга эришиш талаби билан чиқдилар.

Гусчилар уруши масаласини ўрганишда студент «Таборийлар юришининг бошланиши» ва «Чехияга қарши салб юришининг бошланиши» ҳужжатларига асосий эътиборни қаратиб, буларни ҳар томонлама таҳлил қилиб, илмий хулосалар чиқариш лозим. «Таборийлар юришининг бошланиши» ҳужжатидаги парчалар Таборнинг вужудга келишига ва гусчиларнинг революцион ҳаракатининг бошланишига бағишланган. Ҳужжатни таҳлил қилишда алоҳида эътиборни таборийларнинг ижтимоий ва мулкий талабларига қаратиш керак. Таборийлар ўзларини ака-укалар, опа-сингиллар деб, ҳаммани тенг ҳисоблайдилар. Улар ўз мулкларини ҳам бир-бирлари билан бўлишиб олишлари лозим дейдилар. Уларда «сеники», «меники» бўлмай, умумий касса («кади») мавжуд бўлиб, мулкларини унга қўйганлар.

1420 йил апрелида папа Мартин V ва император Сигизмунд Чехияга қарши салб юриши эълон қилиб, Прагани ўраб олдилар. Ян Жижка ва Прокоп Великий раҳбарлигида гусчилар 14 июлда Виткова тоғида душманни тор-мор қилдилар. Бу мағлубиятдан сўнг папа ва император бошчилигида яна тўрт марта юриш уюштирдилар, лекин уларнинг бешта юришининг ҳаммаси мағлубият билан тугалланди. Чехияга уюштирилган салб юришларининг моҳиятини тушуниш учун «Чехияга қарши салб юришининг бошланиши» ҳужжатига алоҳида тўхташ зарур. Бунда Рим папаси ва император Сигизмунднинг гусчиларга қарши салб юриши бош-

лаши ҳақидаги қарорлари ҳақида гапирилади. Чех халқининг немис ва католик черкови босқинчиларига қарши бошланган озодлик урушлари шундай куч билан бошланиб давом этдики, ҳатто гусчиларга қарши курашда салбчи босқинчилар катта тайёргарлик кўрганларига қарамай кучсиз бўлиб чиқдилар. Салбчилар составида император армиясидан ташқари бутун католик Европасидан бир неча ўн минглаб рицарлар иштирок этган эди.

Гусчилар урушининг боришида чашниклар сотқинлик йўлига ўтиб, очикдан-очиқ реакцион кучларга қўшилиб кетди. 1434 йил 30 майда Липани ёнидаги жангда Проккоп Великийнинг қўшинлари енгилди. Фақат Табор 1452 йилгача таслим бўлмади.

Чехияда гусчиларнинг революцион ҳаракати анча кучли, бирмунча яхши ташкил этилган ва узоқ давом этган бўлса-да, ўрта асрлар феодал тузуми давридаги бошқа ҳаракатлар сингари енгилди. Гусчиларнинг революцион ҳаракати енгилган бўлса ҳам у Чехия тарихида ғоят муҳим давр, чех халқининг миллий ва революцион анъанасининг дебочаси бўлди. Гусчилар ҳаракати немислар агрессиясига зарба бўлиб тушди. У Чехиянинг кейинги даврда ишлаб чиқариш кучларининг ўсишига ва миллий чех маданиятининг ривожланишига таъсир этди. Католик черковига зарба берилди. Деҳқонлар крепостнойлик асоратига тушиб қолинишдан иккинчи марта қутқарилди. Гусчиларнинг революцион ҳаракати умумевропа реформациясига асос солди. Таборийлар Чехия билан қўшни давлатларда ҳам антифеодал ҳаракатларнинг бошланишига таъсир кўрсатди.

Манбалар

1. Чех деҳқонларининг аҳволи ҳақида

(1405 й. Бржезновский монастирининг урбариясидан)

а) Бржезнов қишлоғи.

Бржезнов қишлоғида яшовчи ҳар бир киши ўз қарамоғидаги ҳар бир..., чек ери учун ҳар йили 3 тадан товуқ тўлаб, 15 ғарам-ғалла янчиб бериши керак. Ҳар бир ғарам 50 боғдан бўлиб, ҳар 15 боғдан 4 стрихон янчилган дон чиқиши керак, шунинг билан бирга ҳар бир йнғим-ўрим пайтида 4 кун ғалла янчиб беришлари керак... Яна улар пичанни ўриб, алоҳида жойга тахлаб

ҳам беришлари лозим. Лекин монастырь пичан ўриш ишларини олдиндан ҳисобга олиб, уни ташиб олиш ҳақида ўзи ғамхўрлик қилиши керак. Шулар билан бирга қишлоқ аҳолисига буйруқ берилганда 3 кун овга чиқишлари лозим. Яна ҳар бири 3 тийиндан пул солиғи ҳам тўлаши керак.

Манданинг полизи. Манда полизчи ҳам, Питель полизчи ҳам ўз полизлари учун муқаддам Маргарита кунда 2 копа¹ ва 10 тийиндан, муқаддам Мартин кунда 2 копа ва 10 тийиндан тўлов тўлайдилар.

*Хмелькор*². Шунингдек, Невстунп Хмелькор, муқаддас Маргарита кунда 75 тийин ва муқаддам Мартин кунда ҳам 75 тийин тўлов тўлайди. Икки ҳафта хмелькорда ишлаб беришга мажбур.

Клишон полизи. Клишон полизи ҳам муқаддас Маргарита кунда 2 копа ва муқаддас Мартин кунда 2 копа тўлов тўлайдилар.

б) *Хайно қишлоғи*³.

Барча вилланлар (деҳқонлар) ҳам у ерда тубандаги қайд қилинган ишларни бажаришга мажбурдирлар: биринчидан, улардан ҳар бири бир дедина учун ярим кун кузги шудгор ҳайдаши, эртаси ярим кун баҳорги шудгор ҳайдаши ҳамда ҳар бир дединадан 32 ғарам ғалла ўриб-йиғиб бериши лозим. Уларнинг ўрган боғларининг йиғиндиси шундай: баҳорги экинларни ҳисобламаганда 27 ғарам, 600 боғ кузги экинлар, Ҳар бири бир дедина учун яна икки кун баҳорги экинларни йиғиштириши шарт...

Шунинг билан бирга пичанни қуритишлари ва уларни араваларга юклашлари, колонлар эса уларни ташишлари (қуритишлари) керак. Барча полизларда сабзавотларни экишлари ёки ўтқазитишлари ҳам шарт. Шунингдек, қанча нўхат етиштирилган бўлса барчасини йиғиб-териб олишлари шарт. Қўйларнинг юнгини ювиб туришлари ва йилда бир марта қирқиб туришлари ҳам шарт. Шу билан бирга у ерда қурияларга қарашли сабзавотлар экилган катта иккита полиз ҳамда юқорида кўрсатилган вилланларга қарашли кичик олтита полиз бор. Шунингдек, ҳар қайси виллан бир дедина учун 2

¹ *Коп* — 60 тийиндан иборат бўлган пул бирлиги.

² *Хмель* — ўсимлик.

³ *Хайно* — ҳозирги Хинс қишлоғи, Прага яқинида жойлашган.

та жўжа ва тухум, ярим копа тўлаши шарт. У ерда йиллик чинш 27 тийин атрофида.

2. Чех деҳқонларининг бош кўтариб чиқишлари¹

(Здеражский монастирининг канониги водниялик Иоглиннинг хати. Тахминан 1403—1404-йиллар).

Муаллиф руҳоний бўлиб, деҳқон ҳаракатларига ўз синфий манфаатлари нуқтаи назаридан баҳо беради. Католик черковининг ва феодал давлатининг содиқ ҳимоячиси сифатида у ўз хатида агар барча халқ ушбу қароқчиларга қўшилса (у кўзғолончиларни қароқчилар деб атайти), жамиятнинг ҳалок бўлишининг даҳшатли манзарасини ифодалайди. Ҳужжатда халқнинг ўз диний ҳомийларига сўзсиз бўйсунушлари зарур эканлиги ҳақидаги фикр аниқ ифодаланади.

Меҳрибон болаларим! Ҳозир бу хат ёзилмоқда! Шунинг эса тутингки, подани подачисиз ёки қоровулсиз қолдириш мумкин эмас, чунки уни йиртқич ҳайвонлар осонгина олиб кетишлари мумкин. Худди шунингдек фуқарони ҳам қоровулсиз ёки ҳомийсиз қолдириш хатарлидир.

Ҳақиқатан ҳам, катталар йўқлигида фуқаролар томонидан жуда кўп тартибни бузиш ҳолати кўринади.. Шунингдек, албатта ёмон фуқаролар ҳам бўлади. Улар тез-тез фуқароларни бузғунчилик йўлига ундаб, катталарга бўйсунмасликни тарғиб қиладилар. Шундай қилиб, улар яхши кишиларнинг фуқаролар орасига эккан эзгулик экинларини таптайдилар. Улар ҳайрон қоралик даражада эпчиллик билан кушандаларининг зийраклик билан кузатишларидан, яъни катталарнинг уларни феъл-атворларини тузатиш тўғрисидаги чоратадбирларидан қутулиб кетадилар. Ёлғончилик йўли билан ва турли макр-ҳийла билан ўзларининг нодонлик ишларига бошқача тус берадилар. Ўзларининг қоронғу, ярамас ишларини қандайдир қонуний сабаб билан ниқоблаб амалга оширадилар.

Подачи ўз подасини далада боқиб юрганда, қароқчилар, ўғрилар ва йиртқичлар келиб подани подачиси билан бирга ҳайдаб кетадилар. Улар бўрилардан ҳам даҳшатлироқдирлар, чунки бўри подага ҳужум қилганда подачига тегмасдан битта ёки кўпи билан иккита

¹ «Хрестоматия по истории средних веков». Под ред. С. Д. Сказкина. II т., М., 1963, 607—608-бетлар.

бузоқни олиб кетади. Бу кишилар эса ҳеч кимга раҳм-шафқат қилмайдилар. Аксинча, улар омовни қилишда, ўроқни найза ва ўқда тоблайдилар. Натижада черков пойдевори емирила бошлайди ва давлат ҳалокатга юз тута бошлайди.

Прага университетининг очилиши (Прага университети хроникасидан)¹

1348 йил апрелда чех қироли Карл I (1347—1378 йиллардан у Карл IV номи билан муқаддас Рим императори) Прагада дорилфунун ташкил қилиш ҳақидаги таъсис ёрлиғини чиқарди. Бу Марказий Европадаги биринчи дорилфунун бўлиб, унда чехлардан ташқари қўшни Европа мамлакатлари вакиллари (поляклар, литваликлар, венгерлар, немислар ва бошқалар) фан асосларини ўрғанадилар. Университетда: ҳуқуқшунослик, илоҳиёт, медицина, эркин санъат факультетлари, яъни тўртта факультет бўлган. Бошқа университетлардаги каби бу ерда ҳам лекциялар латин тилида ўқилган.

1348 йил ёзда император Карл Прагада умумий илоҳиёт илми, ҳуқуқ қонунлари, медицина ва (эркин) санъат фанларининг ўқитилишига асос солди. Дастлаб ўқитилиш жойи муқаддас Франциска гўристонини билан қўшни бўлган уйда, кейин эса Лазар уйида бўлди. Ҳозир эса муқаддас Галла майдонидаги Ротлеб уйида жойлашган. Шундай қилиб, бу университет тўртта миллий бўлимга: чех, бовар, поляк ва саксон бўлимига бўлинган. У кундан-кунга ҳайрон қоларлик даражада, ягона ректор қўл остида кенгайиб, бирлашиб кетди.

Ян Гус томонидан Кутногор декретининг ҳимоя қилиниши²

Прага университети бошқа Европа университетлари каби ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқига эга эди. Бир миллатга мансуб бўлган барча студент ва профессорлар «миллат» деб номланган уюшмага бирлашдилар. Ҳар бир шунақа бирлашма — «миллат» маъмурий органлар-

¹ Хрестоматия по истории средних веков. II жилд, М., 1968, 609- бет.

² Хрестоматия по истории средних веков. II жилд, 1950, 134—139- бетлар.

ни, шу жумладан, университет ректорини сайлашда, имтиҳон комиссияларини тузишда ва бошқаларда бир овозга эга эдилар. Бироқ, университетдаги тўртта «миллат»дан учтаси немис¹ (саксон, бовар ва «поляк» деб аталганларнинг кўпчилиги ҳам немис тевтонларга оид эди) бўлганлиги ва уларга нисбатан фақат битта чех миллати бўлганлиги учун, табиийки, бу ерда ўз-ўзини бошқариш ишлари бутунлай немислар томонидан амалга оширилар эди. Бу ҳолат қирол Вацлав IV дан Прага университетидagi немисларнинг зўравонликларига чек қўйишни қатъий талаб қилиб чиққан чех зиёлиларининг тўлиқ норозилигига сабаб бўлди. Чех оппозициясининг узоқ ва қатъий кураши натижасида университетда Кутногор декрети (1409) чиқарилди. Бу декретга асосан бундан буён бутун университет ишларида — умум университет органлари сайловларида ва университет ҳаётига оид муҳим қарорлар қабул қилишда чехлар уч овозга, немислар эса бир овозга эга бўладиган бўлдилар. Бу декрет университетдаги немис профессорларининг норозилигига сабаб бўлди ва улар Прага университетини ташлаб кетдилар. Прага университетининг ректори бўлиб Ян Гус сайланди.

...Қирол Вацлав биринчидан, Чехия қироллигида ва Прага университетидa ҳукмдорлик ҳуқуқига эга бўлиб, у даставвал тартиб ва осойишталик ўрнатишда, чехларни ва чет элликларни ишга қабул қилишда, бўшатишда чехлар тўғрисида ғамхўрлик қилиши лозим эди. Иккинчидан, қирол Вацлав Прага университетидaги ўз фуқароларига уч овоз совға қилиш билан тевтон номи остида бирлашган чет элликларга нисбатан ўз ватандошларини афзал кўришини билдирди, учинчидан, чет элликлар мутлақо асоссиз равишда юқоридаги қирол декретига қарши чиқмоқдалар. Бунинг билан Чехия қироллигидаги энг улуғ зотнинг истагига бўйсунини истамаётирлар...

...Тўртинчидан, қирол эдиктига кўра, Чехия қироллигида яшовчи барча соф чехлар — ҳам дунёвий, ҳам руҳоний шахслар кенгашларда, бошқарув ишларида қиролликдаги барча юқори имтиёزلардан фойдаланишлари керак, қиролнинг ва қиролликнинг равнақи учун

¹ Декретда тевтонлар чех халқининг бир овозига қарши уч овозга эга эдилар, дейилган.

барча соҳаларда биринчи ва юқори энг муҳим ўринларда туриб хизмат қилмоқлари даркор...

...Бешинчидан, қирол Вацлав ўз Чехия халқининг магистрлари ва студентларига имтихонларда, советларда, судларда, университетдаги барча хил фикрлашув ва топшириқларда чет эллик студент ва магистрларга нисбатан устунлик бериш ҳуқуқига эгадир...

...Еттинчидан, Прага университетида чех халқи вакиллари бошқа халқ вакилларига муносабатда хўжайин бўлишлари зарур...

Чех қироли чех халқини энг кейинги эмас, балки биринчи қаторга қўйиши керак. Чех халқи ҳеч қачон паст бўлган эмас, балки у ҳамиша юқори бўлган...

...Саккизинчидан, тевтон халқи бир овозга қарши уч овозга эга бўлганлик имкониятидан фойдаланиб, Прага университетидаги биринчиликни ва бошқариш ишини ўз қўлида сақлаб қолишга ҳаракат қилиб, чех халқидан пастда эмас, балки устун туришга интилади.

...Шундай қилиб, агар тевтон халқи тевтон ерида яшовчи чехлар тевтонлар устидан ҳукмронлик қилишларини, уларнинг ҳуқуқларини сунистеъмол қилишларини, уларнинг овозларини тортиб олиб ўзларини тевтонлардан устун қўйишларини истамасалар, майли у ҳолда Чехия ерида яшовчи тевтон халқлари ҳам худди шу нарсага амал қилсинлар. Чех насли ўз чех ерида хотиржам, бир вақтлари бўлгани каби ўз чех қонунларига амал қилиб яшамоқлари зарур...

...Фақат ўз фойдасини кўзлайдиган сохта ҳокимлар ва қўриқловчилар, бу йўллариингиздан қайтинглар. Ўз она ерида ўзларига тегишли меросга ҳақиқий меросхўрлар аср-асрлар ҳукмронлик қилсинлар.

5. Ян Гуснинг чех халқи ҳақида айтганлари¹

а) Мен шу нарсани айтганман ва айтаманки, Чехия қироллигида чехлар қонунга ва табиат талабига мувофиқ худди французлар Францияда ва немислар ўз ерларида бўлганлари каби биринчи мансабларда бўлмоқлари шарт: токи чех ўз қўл остидагиларни бошқара олсин.

¹ *И. Рабинович. Как боролись чехи с немцами за права своей народности. Пг. 1916, 11- бет.*

Б) Чет элликларнинг Чехиядаги босқинчиликлари¹ (Замондошнинг сўзларига кўра)

— Богемия² нинг барча қироллик шаҳарларида бургомистрлар ва ратманлар³ кимлар эдилар?

— Немислар.

— Немислар учун ваъз қаерда айтилган?

— Соборларда.

— Чехлар учун қаерда айтилган?

— Черков қабристониди ва уйларда.

6. Ян Гус тарғиботидан⁴

Клир — таълим бермайди, балки аксинча бойлик билан боғлиқ бўлган ахлоқсизлиги билан халқни йўлдан уради. Исо ворислари худди апостоллар каби камбағал бўлишлари керак. Улар эса аксинча фақат ўз бойликларини янада кўпайтириш ҳақидагина ўйлайдилар.

Бунинг учун индульгенция сотувчиларни ва йиртқиш монахларни бутун мамлакат бўйлаб тарқатиб юбордилар. Улар эса ҳар хил ёлғон-яшиқ уйдирмаларни ўйлаб топиб, бечора оддий халқни қузғундек талайдилар.

7. Император «Сигизмунднинг ҳимоя ёрлиғи»⁵

Биз, Сигизмунд... римликлар қироли (ва ҳоказо) илоҳиёт бакалаври ва санъат магистри улуғ ҳурматга сазовор Гусни ўзимизнинг Муқаддас империямиз ҳимояси остига оламиз. Барчага шуни амр қиламизки, унга Констанц шаҳрига бориш, у ерда туриш ва қайтиб келишга рухсат қилинади. Уни ва унинг ҳамроҳларини қўриқлаш учун махсус кузатувчилар ажратилсин.

¹ А. В. Мезиер. Из оков к свободе. Рассказы из истории чешского народа. Спб., 1905, 86- бет.

² Богемия — ўрта асрлар даврида Чехия Богемия деб ҳам аталар эди.

³ Ратманлар — немис шаҳарлари шаҳар советининг аъзолари.

⁴ В. А. Бильбасов. Чех Ян Гус из Гусинца, Спб., 1869, 11- бет.

⁵ А. В. Мезиер. Из оков к свободе. Рассказы из истории чешского народа Спб., 1905, 86- бет.

8. Чехларнинг Ян Гуснинг ҳибсга олинишига қарши норозилиги. 1415 й., февраль¹

Ян Гус католик жаҳолатпарастлари унинг атрофида қанақа нафрат уруғини сепиб шов-шув кўтаришларини аъло даражада тушунса-да, ўз таълимотининг ҳаққоний эканлигини тасдиқлаш учун Қонстанц соборига боришга розилик берди. У Қонстанц соборига келгач, тезда ҳибсга олиниб 1414 йил 28 январда доминикан монастирининг қоронғу ва зах турмасига ташланди. Сигизмунд ўз сўзининг устидан чиқмади.

Князлар ва мансабдорлар, бойлар ва камбағаллар, ўзига ва бутун чех халқи устига қўйилган тўхматдан ўзини ва бутун чех халқини оқлаш учун Қонстанц соборига борган одамни ҳеч қанақа сабабсиз ҳибсга олдирган папанинг сурбетлигидан ниҳоятда ғазабланмоқдалар.

9. Сигизмунднинг Қонстанц соборидаги 1415 йил 8 июндаги нутқи²

(Ян Гусни айблаш юзасидан ўтказилган учинчи
охирги мажлисининг ёпилишидан)

Сизлар бу ерда Гусга қўйилган ва далиллар билан ишботланган, унинг ўзи тан олган (?) айбномани эшитдингиз. Менинг фикримча уни ўнга ёқиб амалга ошириладиган ўлим жазосига ҳукм қилиш учун ўша далиллардан биттасигина kiffoйдир. Шунинг учун агар у динсизликда (еретикликда) қаттиқ турса албатта ўтда куйдирилиши шарт. Шунга ишончингиз комил бўлсинки, агар у ҳозир ўз йўлидан қайтган тақдирда ҳам бу фақатгина тилда бўлиб қоларди. Чехияга ўз дўстлари олдига боргач эса, у худди илгариги тарзда иш гутарди ва бу билан янада кўпроқ динни рад этарди.

10. Ян Гуснинг 1415 йил 6 июлда Черков соборидаги баёноти³

Тўпланиб турган халқ оломонига қараб Ян Гус банд овоз билан шундай деди:

¹ В. А. Бильбасов. Чех Ян Гусиз Гус инца Слб., 1869, LXVII бет.

² Уша китоб, LXXIII бет.

³ Уша китоб, LXXVIII бет.

Бу епископлар мени барча халқ олдида тавба қилишга ундашмоқдалар. Йўқ! Уз виждонимга хиёнат қилишни ва Исо динини шарманда қилишни истамайман. Агар ҳақиқатдан воз кечсам, қандай кўз билан тангрига қарайман. Агар менинг айбим билан асрларо ҳукм суриб келган халқимнинг ишончи оқланмаса, мен қандай қилиб унинг кўзига қарайман?! Ҳеч қачон? Халқимнинг қалби тозалигини қутқариш мен учун чириган танамни қутқаришдан афзалроқдир.

Ян Гус Констанц соборида¹

12. Ян Гус Констанц соборида

Тубанда келтирилаётган тарихий ҳужжат йилномачининг мунтазам ва жиддий хати бўлмасдан, балки шошма-шошарлик билан дўстга ёзилган хатдир. Шунинг учун табиийки, бу мактуб камчиликлардан холи эмас. Бундан ташқари, латин тилидаги хатларнинг асл нусхаси сақланиб қолган эмас, шунинг учун табиийки, хатларнинг мазмуни таржимонлар томонидан ғайри ихтиёрий равишда қисман бузилган. Хатларнинг муаллифи машҳур италиялик гуманист, қадимги қўл ёзма-ларни тўпловчи Поджо Браччолинидир (1380—1449). У папа куриясининг секретари сифатида Констанцдан Прагага Ян Гус олдида, папанинг Ян Гуснинг соборга келиши ҳақидаги таклифини олиб боради ва Ян Гус билан биргаликда Констанц шаҳарига қайтиб келади. П. Браччолини Констанц соборидаги Ян Гус иши юзасидан ўтказилган шовқин-суронли кенгашнинг шоҳидигина бўлиб қолмасдан, унинг иштирокчиси ҳамдир. Унинг собордаги иштироки ва чиқишлари шуни кўрсатадики, дастлаб Браччолини Ян Гусни қоралайди, бироқ уни яқиндан билгач, ҳимоя қилади.

Тушлик столдан туриб, яна ибодатхонага қараб йўл олганда юрагим қаттиқ ура бошлади. Мен бу чех руҳонийсининг қораланишини олдиндан сеза бошладим. Мен соборда бўлишдан кўра қўлимни, кўзимни ҳатто ҳаётимни йўқотишга рози эдим... Мен. ... Гусни жуда қаттиқ ҳурмат қиламан ва севаман.

Биз ибодатхона томон йўл олдик... Собор раиси (ўз

¹ Послания Магистра Иоанна Гуса, сожженного римской курией в Констанца 6 июль 1415 года, М., 1903, 254—272, 282—284-бетлар.

ўрнидан) турди, қиролга ва бу ерда йиғилган отахонларга бир неча марта таъзим қилди ва овоз бериш ҳуқуқига эга бўлганларнинг номларини ўқиди. Қиролдан ташқари уларнинг сони 83 киши эди...

Чехнинг (Гуснинг) душманлари шу бугуноқ ўз мақсадларига эришмоқчи эдилар. Чунки гулхан учун тайёрланган смола қуйилган ўтин тахт эди.

Туғилган йили, ойи ва ҳатто куни қаттиқ эътиборга олиниб, ёш нуқтаи назаридан тубандаги уч саволга «ҳа» ёки «йўқ» деб жавоб бердилар:

1. Гусинчалик Иоанн Гус ўз таълимотлари ва янгиликлари билан еретикми (динсизми) ёки еретик эмасми? 2. Бу ерда йиғилганлар отахонимиз қирол учун ва папа учун Гусни жазога ҳукм қила оладиларми?

3. Папани ва муқаддас сирлилик (евхаристия¹)ни ҳақоратлагани учун Гус айнан қандай жазога лойиқдир?

Биринчи саволга 51 киши ижобий мазмунида, яъни Гус еретик деб овоз берди. Иккинчи саволга ҳам шунча овоз берилди. Учинчи саволга 30 киши Гус ҳеч қанақа жазога маҳкум қилинмаслиги лозим деб овоз бердилар. 10 киши Гусни черковда тавба қилдириш жазосига маҳкум қилиш учун, 45 киши эса агар Гус кўп йиллардан буён черковга қарши юритиб келаётган таълимотларидан воз кечмаса, уни ўлим жазосига маҳкум қилишга овоз берди.

Шундан кейин Раис Гусга барча таълимотларидан қайтишни таклиф қилади. Аммо Чех (Гус) ўрнидан туриб баланд овоз билан «Менинг ўз динимдан ва таълимотимдан қайтиш ниятим йўқ» дейди.

Худди шунингдек (император) Сигизмунд ҳам Чехга таълимотларидан қайтишни қатъий ва жиддий равишда таклиф қилди...

Шундан кейин Гус тиз чўқди. Залга жимлик чўққач, Гус шундай дейди: «Мен ўзимнинг тарғиб қилиб келган ва ёзган таълимотларимнинг ҳатто бир моддасидан ҳам воз кеча олмайман. Бироқ менга қарши туҳмат ва уйдирмадан иборат бўлган бу гувоҳларнинг айбномаларини бутунлай рад қиламан. Уларнинг қасами — бутун ёвузликнинг асоси, Тангрининг ўзига яхши маълумки, бу ерда айтилган гапларда ҳақиқатнинг сояси ҳам йўқдир.

¹ Таинство причащения — сирли дилни поклаш.

Шундан кейин залда даҳшатли шовқин-сурон бошданиб, Гус бошига лаънатлар ёғилди. Овоз беришни талаб қила бошладилар.

Овоз бериш қўйидагича ўтказилди. Дастлаб курфюристлар ва уларнинг вакиллари; ундан кейин князлар, архиепископлар, епископлар овоз бердилар.

Ундан кейин эса ўлка ва шаҳарларнинг вакиллари овоз бердилар¹.

Курфюрисст Людовик (пфальцский):

Мен Гусни шайтоннинг қуроли деб ҳисоблай олмайман, уни ўлим жазосига ҳукм қила олмайман. Гусни эркинлигига, ҳаётига ва шахсига таҳдид қилмасдан жазолаш керак, чунки биринчидан, у соборга қиролнинг ҳимоя ёрлиғига ва чин немис сўзига ишониб, ўз ихтиёри билан келган. Иккинчидан, у барча саволларга очиқ-ойдин жавоб берди. У ўз таълимотларидан агар уларнинг нотўғри эканликларини исботлаб берилса қайтишга тайёр эканлигини айтди. Унга қарши қўйилган гувоҳларнинг кўрсатмаларини у қабул қилмади. Гувоҳларнинг сотиб олинганлигини айтди. Шунинг учун мен Гусни озод қилиш ва уни уйига қўйиб юбориш учун овоз бераман. «Ҳа!»

Эйнбеккен (Саксон курфюрисст руҳонийси):

Мен руҳоний сифатида айни ҳақиқатни айтишим керак бўлгани учун шуни айтаманки, Гус жиноятчи сифатида қамоққа олинганлиги учун қаттиқ изтироб чекаман. Бу ерда, Констанцада бутун оламга шундай томоша бериляптики, бунинг учун бизнинг оғайнимиз (руҳонийлар) уялишлари керак. Чет элга ҳеч қанақа қурол-яроқсиз кириб келган (худонинг ўзи асраган!) бу кишига бизнинг руҳонийларимиз ва кишиларимиз қурол билан таҳдид қилганликлари, кейинчалик эса ҳеч қанақа бунга ҳақлари бўлмаса-да худди қотилни қамаганлардек қамаб қўйганларининг шоҳиди бўлдик...

Агар бу воқеаларни ўз кўзим билан кўрмаганимда ҳеч қачон ишонмаган бўлар эдим. Бу воқеани ўтакетган шармандалик деб ҳисоблайман. Бу таълимотчига ўз фикрларини очиқ-ойдин хотиржам айтиш имконини бериш ўрнига шовқин-сурон қилиб, унинг овозини бўғдилар... Озодлик, виждон ва ҳаёт учун овоз бераман. «Ҳа!»

¹ Кимки Гусни оқлаш тарафдори бўлса ўз сўзини «Ҳа» деб тугатади. Кимки қораламоқчи бўлса ўз сўзини «йўқ» деб тугатади.

Архиепископ Ремежский:

Агар Тангрига янги (Гуснинг) черков маъкул бўлса, майли у ҳолда Гус мўъжиза яратсин. Агар буни уйдасидан чиқа олмаса у ҳолда ўзи чириб кетсин. Гуснинг ўлими учун овоз бераман. «Йўқ!».

Епископ оснабрюкский:

Бизнинг таълимотимиз учун сон-саноксиз одамлар ўлиб кетган. Майли Гус ҳам ўз тарафдорлари билан ўз таълимоти учун ўлиб кетсин... У ўтда куйдирилсин. «Йўқ!».

Епископ триентский:

Агар бу чех менинг бобом бўлганда ҳам, мен уни ўтда куйдиришга овоз берардим. «Йўқ!».

Овоз бериш навбати менга келди. Мен тубандагиларни дедим: «Ўзимнинг кўрлигим натижасида дастлаб хавфли ҳисоблаб келган ва кейинчалик унинг фикрларини яхши англаб олиб унга муҳаббатим ошган Гуснинг устидан бўлган судда қатнашишга юборилганлигим учун ўзимни бениҳоя бахтсиз ҳисоблайман...

Озодлик, виждон ва ҳаёт учун овоз бераман. «Ҳа!».

Сигизмунд охирги натижани эшитиб, гўёки ўзининг устидан ўзи ҳукм ижро этмоқчи бўлгандек, ранги оқариб, аъзойи бадани титрай бошлади: Гуснинг ҳаёти ва эркинлиги унга боғлиқ эканлигини у яхши биларди. Ибодатхона ичида қабристон сукунати ҳукм сурарди. Охирги нутқ садоси эшитилгач, Сигизмунддан сўрашди: «Император олий ҳазратлари! Сизнинг охирги қарорингиз қандай бўлади: Гуснинг таълимоти учунми ёки қаршимиз? Сиз унинг еретиклигини — динсизлигини ўлимга лойиқ деб ҳисоблайсизми?..».

Савол тарзидаги ҳаяжонли овоз билан шундай жавоб берди: «Гусни еретик — динсиз деб тасдиқлашни давом этаман, — агар таълимотидан қайтмаса, ҳуқуққа биноан ўтда куйдириб ўлдиришга тўлиқ ҳолда муносибдир...».

Шунда Гус мардлик билан сўради: «Сиз император жаноб олийлари, наҳотки ўзингизнинг салтанатингизни ва немис шон-шухратини пастига уришга ҳаракат қилишингиз мумкин? Наҳотки ўзингиз ўз муҳрингиз билан тасдиқланган ҳимоя ёрлигингизни инкор қилиб, жиноят ва хиёнаткорликни ўз устингизга олишингиз мумкин. Гап менинг ҳаётим ҳақида эмас, балки сизнинг салтанатингизнинг пок ва ҳалоллиги устида боғрпти.

«Сигизмунд: «ҳақиқатан мен сенга, динсизга хавф-хатарсиз юришингни ваъда қилдим, лекин у фақат бу жойга келишинг учун эди, сен буни олдинг. Орқага қайтиш йўлингни мен ваъда қилмадим... Сенинг талабинг асоссиз, Собор кўпчилик овоз билан сенга жазо ҳукм қилди», деб жавоб берди.

Собордагиларнинг ҳаммаси шунчалик ҳаяжонга тушидиларки, столларни синдириб, синган бўлақларини ўтирганларга қараб отдилар. Тўс-тўполон вақтида император чиқиб кетди. Гус ҳам агар истаса чиқиб кетиши мумкин эди. Бироқ, у, ўзининг қамоқхонасига қайтиб келди. Қачонки ибодатхонада ҳеч ким қолмагандан кейин Гуснинг душманлари уни ушлашди. Улар бонг уришга ва Гус шаҳардан қочиб кетмасин деб, шаҳар дарвозаларини қўриқлашга буйруқ беришди. Лекин улар қамоқхонага кирганларида тиззасида туриб, жон-дили билан ибодат қилаётган Гусни кўрдилар. Соқчилар ҳатто қамоқхона эшигини ёпмай Гуснинг олижаноб қалбига ҳавас билан қараб турдилар.

Магистр Ян Гуснинг жазоланиши ва ёндирилиши (Гусчилар хроникасидан)

13. Магистр Ян Гуснинг жазоланиши ва ёндирилиши

Июнь ойининг еттинчи куни, ҳафтанинг олтинчи куни... соат 11 да қуёш бутунлай тутилди. Ҳатто ибодатни шомсиз ўтказиш мумкин бўлмади. Бу собор томонидан ўлимга ҳукм этилган магистр Иоанн Гусга ноҳақ адоват уюштирганларга қарши ҳақиқат қуёшининг хиралашуви эди.

Шундай қилиб, апостоллар¹ Пётр ва Павел кунидан сўнг бир ҳафта ўтгач ёки июль ойининг олтинчи куни муқаддас теологиянинг бакалаври деб тасдиқланган, халқнинг шарафли ва пок ахлоқли ўғли, магистр Иоанн Гус гувоҳларнинг сохта далиллари билан, шунингдек, венгерлар қироли Сигизмунднинг қаттиқ талаби билан Констанц собори томонидан ўлимга ҳукм этилди, шундан кейин ўзини оқлаш учун ҳеч қандай аудиенция² берилмади, чунки у ўзининг айбсизлигини исботлаши лозим эди. Адолатсиз жазога ҳукм қилин-

¹ Апостоль афсонавий Исонинг ўн икки шогирдидан бири.

² Аудиенция — давлат арбобининг расмий равишда бирор шахсни қабул қилиши.

ган Гус, соборнинг умум йиғилишида руҳоний унвонлардан маҳрум қилинди ва диний ҳокимият қўлига топширилди. У Констанц шаҳридан олиб чиқилди ва бир яйловдаги атрофи ўтин, похол уюмлари билан ўраб қўйилган ерга қоқилган учли қозиқ сингари симёғочга занжир ва арқонлар билан боғлаб қўйилди. У олов гирдоби ичида овозида шодлик билан «Худонинг тирик ўғли Иисус, авф эт мени...» деб хитоб қилди. Уни ёндириб бўлгандан сўнг, ерда ундан ҳеч қандай қолдиқ қолмасин деб, ҳатто унинг кули богемаларни¹ камситиш учун у ердан узоқ бўлмаган Рейн дарёсининг ирмоғига ташланди.

Таборийлар юришининг бошланиши²

а) Таборнинг пайдо бўлиши.

Биз таборийлар номини жуда кўп ишлатар эканмиз, авлодларимиз учун уларнинг урф-одатларини, келиб чиқишини, ахлоқларини, айниқса, улар ўзларини илоҳий қонунларнинг ҳақиқий тарафдорлари деб атасалар-да, аммо уларнинг баъзилари кўплаб хатога йўл қўйганликларини ёзиб қолдиришимиз лозим. Шундай қилиб, Бехини чеккасида бу оқим пайдо бўлиб, уларнинг бирлашишининг биринчи сабаби ҳамма учун ноз-неъматнинг икки тури билан чўқиниш бўлди. Богемия ва Моравиянинг кўп ерларида худо йўлига содиқ пресвитерлар томонидан ушбу чўқиниш (нон ва вино билан) эълон қилинганда, руҳонийларнинг уларни динсизлар деб айблаб, жон-жаҳди билан қарши туришига қарамасдан, бу оқим ҳайратда қоларлик даражада муқаддас чўқиниш сифатида халқ орасига... тез тарқалди. Халқ уни муқаддас инжил таълимотининг ҳақиқати деб қабул қилди. Пресвитерлар ўзларига қўшилган халқ билан ясси тоғликдан иборат жойга чиқиб, катта чодир тикдилар. Бу чодирда улар художўйлик билан машғул бўлиб ва ишда ҳеч қанақа қаршиликка дуч келмасдан инжилнинг муқаддас сирларини ўзларига эргашган халқ билан биргаликда ўзлаштирдилар. Шундан кейин улар ўз чодирларини йиғиштириб уй-уйларига тарқалдилар, у тоққа эса Табор деб ном бердилар.

¹ *Богема* — моддий аҳволи оғир бўлиб, бетартиб ҳаёт кечирувчи интеллигентлар табақасини айтишган.

² Лаврентий из Бржезовой. Гуситская хроника М., 1962, 32-34-бетлар.

Унга борганлар эса таборийлар деб атала бошландилар.

Бу ҳақдаги хабар яқин орадаги шаҳар ва қишлоқларга тарқалиб, у ерлардаги пресвитер биродарлар белгиланган кунда, ўзларига эрғашган халқ билан, ўзлари айтгандек, қалбдаги ҳақиқатни мустаҳкамлаш ҳамда у ерга келиб турадиган биродарларни қўллаб-қувватлаш учун Табор тоғларига қараб йўлга чиқдилар. Улар тоққа яқинлашиб келганларида уларни биродарларча кутиб олиш учун тоғдан кишилар тушиб келдилар. Булар ҳақидаги шов-шув янада узоқроқ ўлкаларга эшитилгач, бу ерга келувчиларнинг сонни кундан-кун кўпайиб борди. Қачонки, ҳамма томондан одамлар келиб, тўплана бошлагач, қирол ҳақиқат душманлари бўлган бир неча баронлари билан бирга, тўпланган халойиқ ўзларига янги қирол ва архиепископ сайлаб қўймасмикан, уларнинг поместьеларига бостириб кириб, уларни хонавайрон қилмасмикан деб таъвишга тушдилар...

...Шу сабабдан амалдорлар ўзларининг қўл остидаги кишиларни бундан кейин Табор тоғидаги йиғинларга боришларини тақиқлаб, уларни ўлим жазоси, мол-мулкни тортиб олиш билан қўрқита бошладилар.

б) *Гусчилар урушининг бошланиши.*

Тарихда ушбу хрониканинг автори номаълум шахсдир. Ушбу хрониканинг мазмунига кўра, у католик черковига содиқ киши бўлиб таборийларга қарши чиқади. Тубандаги фактик материаллар бениҳоя қимматлидир.

30 июль, якшанба куни, Цистерциан орденининг собиқ монахи Ян исмли кимса, шу куни Прага ибодатхоналаридан бирида ваъз айтиб, бу ваъзи билан унинг тинглаётган халқни шаҳар маслаҳатчилари ва уларнинг тарафдорларига қарши исён кўтаришга чақирди. Бу машъум ваъзнинг тугаши билан соат учларда шу Ян муқаддас Стефан черковида, Янги Прага шаҳрида маросим ўтказди... қилич ва таёқлар билан қуролланган халойиқ афсонавий Исонинг жасадини кўтариб борарди...

Оломон Янги шаҳарнинг идора биносини (ратушасини) қамал қилиб, эшикларини бузиб, бино тепасига чиқиб олди ва юқоридаги ойнадан бургомистр Николай. Подвинскийни, учта суд маслаҳатчисини, уларнинг исми ҳам Николай ва бир қанча шаҳарликларни

ерга ирғитиб ташлашди. Ташланганларнинг бир нечтасини қилич билан чолиб, найза суқиб ўлдиришди.

Қачонки, бу маълум ва машъум қирғинлар қиролга маълум бўлгач, у қаттиқ саросимага тушди; Прага шаҳри бу воқеадан қирол билан биргаликда ҳайратда қолмади. Чунки жуда кўпчилик бундай қайғули қон тўкишлардан хурсанд бўлишди, айниқса Эски Прага шаҳрининг шаҳар маслаҳатчиларидан бештасидан ташқари ҳаммаси... бундай ўтакетган аҳмоқона ишдан қувонишди. Прага шаҳрининг Кичик томонининг маслаҳатчиларига келсак, худди шуларнинг беистисно ҳаммаси, шунингдек, шаҳарнинг кўпчилик аҳолиси ҳамма учта шаҳарнинг¹ чеккасида истиқомат қилувчилар, қиролича ва қирол сарой хизматчиларининг катта қисми у лаънати одам ўлдиришда иштирокчи бўлишди, чунки улар қотилларга маслаҳат беришган ва ёрдам қилишган эди.

Шу сабабли, қотилликда иштирок этувчилар жазосиз қолиб, эркинликда сайр қилиб юришди, айна пайтда адолатли суд талаби билан ушбу машъум ишлари учун, улар ҳеч бир кечиктирилмай айбларига яраша қаттиқ жазо олишлари керак эди. Охири Янги шаҳар аҳолиси таборийларнинг қўллаб-қувватлашига орқа қилиб, ўзбошимчалик билан янги маслаҳатчиларнинг шаҳар советини ёки Скабинларни² сайладилар. Уларнинг тепасига бургомистр сифатида мирянлардан чиққан динсиз, исми Пётр, лақаби Гус деган кимсани қўйишди.

19. Таборийларнинг ҳарбий иши ҳақида.

Улар қўшиндаги аёллар ва болалар билан кенг майдонга жойлашардилар, чунки уларнинг кўп сонли аравалари бўлиб, улар ўзига хос истеҳком хизматини ўтарди. Улар жангга боришда араваларни икки қатор қилиб, унинг орасига пиёда қўшинларни саф торттириб қўйишарди; отлиқларни араванинг ташқарисига, ундан унча узоқда бўлмаган масофага жойлаштирардилар. Жанг бошланиш олдидан командирнинг сигнали берилиши билан душманнинг белгиланган қисмини

¹ XV срда «Прага шаҳри» термини, турли пайтда пайдо бўлган ва ҳар бир алоҳида ҳуқуқлардан фойдаланувчи ва баъзи эркинликларга эга бўлган учта мустақил шаҳар жамоаларининг (Эски шаҳар, Ян — шаҳар, Кичик шаҳар) йиғилган номи эди.

² Шаҳар судининг маслаҳатчилари, айна пайтда икки вазифанинг битта шахсга ўтиши.

ғоят чаққонлик ва тезлик билан ўраб олишарди; ўраб олгандан сўнг аравалар яна бирлаштириларди, шундай қилиб, душман оғир аҳволга тушиб, аравалар орасида сиқилиб, ўзининг бошқа отрядларидан ёрдам олиш имкониятига эга бўла олмай ёки пиёдаларнинг қилччи остида ёки аравалардаги эркак ва аёлларнинг найза ва ўқлари остида қирилиб кетардилар. Отлиқлар аравалар олдида агар душман уларга кучли ҳужум уюштирсалар секинлик билан ўзларининг аравалари орқасига чекиниб, мустаҳкамланган шаҳар деворлари тагидагидек ўзларини мудофаа қилардилар, шундай қилиб, улар кўп жанглarda ғалаба қилиб, ютиб чиқардилар, қўшни халқлар эса урушни олиб боришнинг бундай усулини билмасдилар, Чехиянинг эса кенг ва текис майдонли ерлари ўзининг табиати билан юкли араваларни қатор қилиб қўйиш имкониятини берар эди. Аравалар занжир билан мустаҳкамланиб, улар ўртасидаги бўш жойлар тахталар билан тўсиларди. Шу асосда мустаҳкам лагерь пайдо бўларди.

Чехияга қарши салб юришининг эълон қилиниши¹

Яна якшанба куни... яъни 17 мартда (1420 й.) ўша пайтда рим ва венгер қироли Сигизмунд билан Братислав шаҳрида бўлган папа лигатининг буйруғи бўйича ибодатхона ваъзларида богемаларга², айниқса нон ва вино билан дилни поклаш ёки чўқиниш тарафдорларига, динсизларга, рим черковининг душманларига қарши салб юриши³ эълон қилинди.

Гусчилар ҳаракати бошлиқларининг чех халқига мурожаати⁴

а) *Гусчилар манифести* (Прага, 1420 й. апрель).

Ўз мамлакатига содиқ, меҳрибон ака-укалар! Биз доим ўз она тилини қатъиян севган ва уни истаган тажовузлардан ҳимоя қилишга тайёр турган сизга мурожаат қиламиз. Биз жароҳатга тўлиб-тошган бутун қалбимиз билан, сизни қўрқмас рицарлар сифатида, ўзин-

¹ Лаврентий из Бржезовой. Гуситская хроника, 59- бет.

² *Богемия қироллиги* — чех қиролининг немисча аталиши.

³ Чехияга қарши салб юриши. Сигизмунд Словакия ва Силезиядан қўзғолончи Чехияга қарши юришда плацдарм сифатида фойдаланмоқчи эди.

⁴ *И. Мацек*. Табор в гуситском революционном движении. М., 1959 г. 223- бет.

гизнинг ота-буваларингизнинг қаҳрамонликларини эслашга чақирамиз... Ўз ватанингизни севиб, биз билан биргаликда ва иккала прагалик жамоалар билан биргаликда уни мудофаа қилишга отланинг! Биз ҳар биримиз бизга қарши ёвуз салб юришини бошлашни истовчиларга қарши аёвсиз бўламиз.

б) *Домажлиқ шаҳар жамоасининг ҳақиқий гетмани Ян Жижканинг хатидан*¹.

Жижка томонидан ёзилган бу хат 1541 йилда Прага ратушасидан топилган.

Азиз ака-укалар!.. Биз жуда ҳушёр бўлишимиз лозим: сизнинг ҳар бирингиз, ким қўлида пичоқ ушлашни, тош отишни билса, чўқмор ёки лангар чўп билан қуроллана олса, жангга тайёрлансин... Биз, ҳақиқатнинг душманлари ва халқимизни йўқ қилиб ташламоқчи бўлганлар билан курашиш учун ҳамма томондан тўпланганмиз... ва сиздан ўтиниб сўрайманки, ўзларингизнинг руҳонийларингиздан талаб қилинг, улар ўзларининг ваъзларида халқни антихристлар билан курашга чақирсинлар. Ёш ва қари ҳаммангиз тайёрланинг. Мен истайманки, нон, пиво ва бошқа озиқ-овқатларда, яйловларда танқислик сезилмасин. Қачон сизнинг олдингизга борсам, сиз яхши ҳарбий қурол билан таъмин этилган бўлишингиз зарур. Фақат ташқи душманга қарши эмас, ички душманга қарши ҳам қуролланиш вақти етди. Жижка, таборийларнинг ишончли бошлиғи!

19. Ян Жижканинг ҳарбий инструкциясидан²

Юришда ҳеч ким ўзининг отрядидан узоқлашмаслиги, ундан ўтиб ҳам кетмаслиги, орқада ҳам қолмаслиги керак. Агар «кимки бошқача ҳаракат қилса ёки катталарнинг буйруғисиз бирор иш қилса», «у ким бўлмасин», ўлим жазосига ҳукм қилинади. Ҳеч ким йўлда учраган уйни ёндирмаслиги ва таламаслиги лозим. Итоатсизга — ўлим жазоси. Агар ҳарбий ўлжа туширилса, у бир жойга тўпланиб, катталар қўлига топширилсин. Қимки, ниманидир ўз фойдасига олиб қолса, ўлим жазоси берилсин... Ўғирлик учун — ўлим жазоси. Инструкция шундай сўзлар билан тугалланади: «Биз

¹ Хрестоматия по истории средних веков. II том, 1950, 163-164-бетлар.

² А. В. Мензер. Из оков в свободу. Рассказы из исторического народа. 159-бет.

ўз орамизда хиёнатчиларнинг, итоатсизларнинг, ёлгончиларнинг, жиноятчиларнинг, жанжалкашларнинг, қиморбозларнинг, кафандўзларнинг, таловчиларнинг, нафси ёмонларнинг — умуман ҳамма гуноҳкорларнинг бўлишига тоқат қила олмаймиз.

12-Т Е М А. XVI АСРДА ГЕРМАНИЯДА ДЕҲҚОНЛАР УРУШИ

Ушбу темани қуйидаги тахминий план асосида ўрганиш тавсия этилади:

1. XV асрнинг охири — XVI асрнинг бошида Германиянинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти, сиёсий аҳволи.

2. Томас Мюнцер ва унинг тарафдорларининг қарашлари.

3. «Ўн икки модда», «Моддалар мактуби», «Мансфельд руда қазувчиларига мактуб» моддаларининг умумий характери, улардаги талаблар.

4. «Гейльброн программаси» — бюргерларнинг талаблари илгари сурилган ислоҳот лойиҳаси; унинг характери, хусусиятлари, талаблари.

5. Деҳқонлар урушининг енгилиши. Марксизм-ленинизм классиклари бу урушнинг сабоқлари ҳақида.

6. Совет тарихшуносларининг Германиядаги 1524-25-йиллардаги деҳқонлар уруши Европадаги илк буржуа революцияси эканлиги ҳақида мунозаралари.

Методик кўрсатмалар

Мазкур темани, аввало XV асрнинг охири XVI асрнинг бошида Германиянинг иқтисодий тараққиёти, сиёсий тузуми ва ижтимоий аҳволини ўрганишдан бошлаш лозим.

XVI асрнинг биринчи чорагида Германиянинг иқтисодий тараққиёти саноатнинг турли соҳаларида: тўқимачилик саноати, тоғ-кон ишларида, китоб нашр қилиш, қоғоз ва чарм саноатида, қурилиш ишларида капиталистик муносабатларнинг, мануфактуранинг пайдо бўлиши билан характерланади. Лекин Германиядаги капиталистик муносабатлар дастлабки даврларда жиддий қаршиликларга учради.

Германиядаги иқтисодий тараққиётнинг характерли томони шунда эдики, унинг айрим районлари ноте-

кис ривожланмоқда эди. Жуда яхши тараққий этган капиталистик ишлаб чиқариш элементлари тарқалган, ва ишлаб чиқарган маҳсулотлари Германиядагина эмас, балки халқаро савдода ҳам катта роль ўйнаган Аугусбург, Нюрнберг, Убьм, Равенсбург ва бошқа Жанубий Германия шаҳарлари, ғарбда Кёльн, Вормо, Ахен шаҳарлари XV аср охирларида гарчи монополияликни қўлдан берган бўлсалар ҳам, шимолий савдода ҳали анча ўринни эгаллаб турган, Германиянинг шимолидаги Ганзага қарашли Любек, Гамбург, Бремен шаҳарлари, Саксония, Гарц, Шварцвальд, Зальцбург ва Тироль областлари билан бир қаторда мамлакатнинг марказида майда товар цех тузуми ҳукм сурган ва тор доирада савдо олиб борадиган областлар ҳам мавжуд эди.

У районлар чет эл савдосидаги эмас, ҳатто Германиянинг бошқа районлари билан ҳам мол айирбош қила олмас эдилар. Ғарб ва Шарқдаги областлар бир-бирлари билан мутлақо иқтисодий жиҳатдан боғланмаган эди. Мамлакатда ягона иқтисодий марказ ҳам вужудга келмаган эди.

Ф. Энгельс ўзининг «Германияда деҳқонлар уруши» асарида бу ҳақда шундай деб ёзди: «Жанубнинг савдо алоқалари ва мол сотиш бозорлари Шимолниқига қараганда бутунлай бошқача эди. Шарқ ва Ғарб бир-бирлари билан деярли мутлақо мол айирбош қилмас эдилар. Англия учун Лондон мамлакатнинг саноат ва савдо ўзаги бўлиб олгани сингари ҳеч бир шаҳар худди шундай саноат ва савдо ўзаги бўла олмади» (Ф. Энгельс. Германияда деҳқонлар уруши. — К. Маркс ва Ф. Энгельс. Соч., т. VIII, 116-бет).

Германияда иқтисодий бирликнинг йўқлиги унинг сиёсий тараққиётига ҳам таъсир кўрсатди. Бу даврда Англия, Франция ва бошқа Европа давлатлари аллақачон марказлашган бўлса, Германия эса территориал бўлинган, сиёсий жиҳатдан тарқоқ давлатлигича қолади. Германия кўплаб майда князликлар, эркин шаҳарлар, феодал-рицарь мулкларидан иборат эди. Булар расман императорга қарашли бўлса-да, аслида мустақил бўлган.

Ф. Энгельс «Германияда деҳқонлар уруши» асарида «империянинг катта ҳокимлари деярлик мустақил подшоларга айлана бошладилар, бир томондан, империя шаҳарлари ва иккинчи томондан, империя рицар-

лари гоҳ бир-бирларига қарши, гоҳ князларга ёки императорларга қарши иттифоқлар туза бошладилар», деб ёзди (К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. VIII, 117-бет).

Сиёсий жиҳатдан заифлашиб бораётган кучсиз император ҳокимиятини папа немис юқори даражадаги руҳонийларининг ёрдами билан истаганича ўз йўлига юргизиш имкониятига эга бўлган эди. Католик черкови ва Рим папасининг таловчилик сиёсати Германия жамияти ижтимоий табақаларининг, князлардан тортиб то деҳқонларгача, ғазабини келтирди.

XV асрнинг охири — XVI асрнинг бошларида Германиядаги ижтимоий табақа ва группалар ўртасида ҳам зиддият кучайган эди. Буларнинг ҳаммаси синфий курашни кескинлаштирди. Агар император князлар ҳокимиятини кучсизлантиришни истаса, князлар эса ўзларининг ҳамма кучини император ҳокимиятига заифлаштиришга қаратган. Дворянлар бўлса князлар сингари мустақил бўлишга интилган. Рицарлар эса бой князларга, шаҳарлик бой савдогар ва бадавлат ҳунармандларга, католик черковининг бениҳоят бойиб боришига норозилик кўзи билан қараганлар. Айниқса халқ оммасининг аҳволи оғир бўлиб, уларнинг феодал табақаларга қарши нафрати ошган эди.

Бу қарама-қаршиликни фақат революция йўли билангина ҳал қилиш мумкин эди. 1517—1525 йилларда Германияда реформация ва деҳқонлар уруши кўринишидаги кучли ижтимоий ҳаракатлар бўлиб ўтди. Ф. Энгельс 1524—1525 йилларда Германиядаги реформация ва деҳқонлар урушини ўзининг юқоридаги асарида «Европадаги буржуа революциясининг биринчи акти», деб атаган эди.

Мана шулар сабабли Германия XVI асрнинг бошларидаёқ Европадаги буржуа революциясининг биринчи акти майдонига айланди. Бу пайтда бошқа мамлакатларда бундай шароит бўлмаган, чунки уларда марказлашган давлат анча аввал вужудга келган бўлиб, дастлабки капитализм элементларининг пайдо бўлишига ва ривожланишига шароит яратилган эди.

1524—1525 йиллардаги деҳқонлар уруши деб ном олган кенг оммавий халқ ҳаракати Германия территориясининг катта қисмига ёйилди ва эски феодал ижтимоий-сиёсий тузумининг бутун негизини емириб ташлаш хавфини вужудга келтирди. Деҳқонлар уруши уч асо-

сий районга — Швабия, Франкония, Тюрингия-Саксонияга ёйилди.

Германиянинг жануби-ғарбий қисмидаги Швабия деҳқонлари биринчи бўлиб ҳаракат бошладилар. Улар 1524 йилнинг ёзидаёқ ўз сеньорларига хизмат қилишдан бош тортдилар ва уларга қарши қуроолана бошладилар. 1525 йилнинг бошида қўзғолончи деҳқонлар катта қуроолли отрядларни ташкил қилди. Уларнинг сони 30—40 мингдан ошиб кетди.

1525 йил мартда Швабия деҳқонлари ҳал қилувчи жангга ўтди. Қўзғолончи деҳқонлар монастирларни эгалладилар, феодалларнинг қасрларига ўт қўйдилар. Кичик шаҳарлар ҳам қўзғолончилар томонига ўта бошлади.

Революцион ҳаракат Германиянинг шимолига тарқалиб, 1525 йил апрель бошларида Франконияда қўзғолон кучайди. Бу ерда қуроолли отрядларнинг состави мураккаб бўлиб, деҳқонлар билан бирга ҳаракатга бюргерлар, ҳатто рицарлар ҳам қўшилди. Қўзғолончиларнинг турли-туманлиги улар томонидан ишлаб чиқилган программ талабларда ҳам ўз ифодасини топди.

Деҳқонларнинг яна ҳам революцион ҳаракати саноат ва тоғ-қазилма ишлари ривожланган Тюринг-Саксония каби шимолий районда бошланди. Бу райондаги ҳаракатда ҳунармандларнинг қуйи қатлами, камбағал кончилар ва плебейларнинг фаолияти кучли эди. Ҳаракат тепасида Томас Мюнцер турди. Мюльгаузен шаҳри революциянинг марказига айланди. Мюльгаузен шаҳар аҳолиси ўз патрициатлари ҳокимиятини ағдариб, «Абадий кенгаш» деб номланган бошқармани таъсис этдилар. Кенгаш Томас Мюнцер кўрсатмаси билан иш олиб борди. Шаҳарда қуроол-аслаҳа тайёрланди. Қуроолли отрядлар ташкил этилди. Мюнцер шаҳар ва қишлоқларга хитоб қилиб, ҳаммани қўзғолон кўтаришга чақирди. Мюнцер кўп ўтмай деҳқонлардан 8 минг кишилик қуроолли отрядлар ташкил этди.

1525 йил апрель-май ойларида Германиянинг жануби-ғарби қўзғолончилар томонидан эгалланди.

Бизгача етиб келган бу масалаларга оид манбалар деҳқонлар урушининг асосий программ материаллари ҳисобланади. Манбаларнинг биринчи группаси Томас Мюнцер ва унинг тарафдорлари томонидан 1524 йилнинг охири ва 1525 йил бошида Швабияда тузилган ва қўзғолончиларнинг анча радикал қисмининг талабла-

ридан иборат программа бўлиб, у: «Моддалар макту- би» деб ном олган. Бу муҳим ҳужжатда деҳқон плебей- лар ҳаракатининг аниқ тактик программаси ифодалан- ган. Томас Мюнцер феодаллар билан ҳеч қандай бити- шувга рози бўлмасликни талаб этган эди. Унда княз- лар, рицарлар, руҳонийлар қўлидаги ерларнинг ҳамма- си жамоалар қўлига ўтиши талаб қилинган. Лекин Швабия деҳқонларининг феодалларга нисбатан кели- шувчилик сўёсатини тугтанлиги ва деҳқон кучлари- нинг етарли даражада уюшмаганлиги ҳаракатнинг энгилишини тезлаштирди.

Иккинчи группага кирадиган ҳужжатлар «Ўн икки модда» деб номланиб, у деҳқон талабларининг прог- раммасидан иборат. Бу ҳужжатлар 1525 йил 6—7 мартда Мемменген шаҳрида Швабия деҳқонлари от- рядининг раҳбарлари йнгилишида қабул қилинган. «Ўн икки модда» феодализмга қарши муҳим ҳужжат ҳисобланган. Лекин бу ҳужжат жуда мўътадил харак- терда ёзилган бўлиб, унда феодаллар ерини мусодара қилиш талаб қилинмаган, ҳатто баъзи мажбурийлар- нинг сақланиб қолишига ҳам розилик билдирилган. Ана шу жиҳатлари билан «Ўн икки модда» Томас Мюнцер томонидан тузилган «Моддалар мактуби» дан фарқ қилади.

Манбаларнинг яна бошқа группаси бюргерлар ҳа- қида Франконияда тузилган «Гейльброн программаси» дир. Унинг лойиҳаси 1525 йил май ойининг бошида Вендель Гиплер деган бюргерлар оппозициясининг бошлиги томонидан таҳрир этилган. Франкониядаги ҳаракатга қатнашган қўзғолончиларнинг турли-туман- лиги бу программанинг мазмунидан ҳам кўриниб ту- рибди. Программа 14 моддадан иборат бўлиб, у ри- царлар манфаатини ҳимоя қилишга қаратилган. Унда давлат мулкига айлантирилган черков мулки фондидан рицарларнинг ер олиши зарурлиги кўрсатилган. Улар империя судида ҳам маълум ўринни эгаллашлари ло- зим дейилган. Программа бўйича бюргерларга ягона пул, узунлик ва оғирлик ўлчови жорий қилиниши, эски патриций корпорациялари қўлидаги савдо монополия- си бекор қилиниши ва уларнинг империя судида қат- нашишларига рухсат берилиши лозим эди. Умуман программа империянинг марказий ҳокимиятини мустаҳ- камлашга қаратилган эди. Программада деҳқонлар ма- саласи охирги планда бўлиб, уларни тўлов бериш эва-

зига озод қилиш талаб қилинган. Лекин деҳқоннинг йиллик тўловига 20 баробар келадиган тўловни бирдан бериш талаб қилинган эди. Шунинг учун ҳам бундай тўловларни фақат бадавлат деҳқонларгина тўлашлари мумкин эди. Швабиянинг «Ун икки моддаси» да кўрсатилган талаблар буржуа характеридаги «Гейльброн программаси» да инкор этилган.

Бу ҳақда Ф. Энгельс шундай деб ёзган эди: «Ўз даврида ҳали расмий ижтимоий иттифоқдан ташқарида турган синф пролетариат куртакларининг вакили сифатида Мюнцер коммунизмни қандай ҳис қила олган бўлса, ўртача тенг ҳаракатда бўлган миллат ичидаги барча прогрессив кучлар вакили бўлган Вендель Гиплер ҳам ҳозирги замон буржуа жамиятини олдиндан кўра билгандир»¹.

Студент ушбу манбалардан фойдаланаётганда ҳар бир саволга тааллуқли бўлган ҳужжатлар билан бирма-бир танишиб, уларни ҳар томонлама характерлаб бериши лозим. Энг аввало Томас Мюнцер ва унинг тарафдорларининг программасини характерлашда унинг халқ реформацияси манфаатини ҳимоя қилишга қаратилганлигини кўрсатиш зарур. Мюнцер ўз қарашларида католик руҳонийларигагина эмас, дунёвий феодалларга ҳам қарши чиқди. Студент Мюнцер ва унинг тарафдорлари томонидан «Моддалар мактуби»нинг ишлаб чиқилиши, феодал тузумининг танқид қилиниши ва уруш бошланиб кетган шароитда қандай конкрет чоралар кўриш ҳақида тавсиялар берилганлигини изоҳлаб бериши лозим. Студент «Моддалар мактуби»нинг асосий мақсадини аниқлаб, феодалларга ва черков руҳонийларига қарши қўйилган талабларни характерлаб бериши керак. Сўнгра қўзғолончи деҳқонларнинг асосий манфаатини кўзлаган «Ун икки модда» ҳужжати-ни тўлиқ ифодалаб бериши зарур. Бунда айрим моддалар деҳқонларнинг турли хил талабларини ифодалашига аҳамият бериш керак.

Деҳқонларнинг «Ун икки модда» деб номланган программасининг 2-моддасида ҳар қандай урушнинг бекор қилиниши талаб қилиниб, бу масалада шундай деб ёзилган «...Десятина² ўз кучини йўқотса-да, бари-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. VII. 413-бет.

² Катта десятина кўзда тутилади — черков фойдасига ғалладан олинади. Бундан ташқари қорамол ва сабзавотлар учун олиннадиган кичик десятина ҳам бўлган.

бир биз фақат қанча берилиши лозим бўлган ғалла ботмонини беришга розимиз... Бундан буён истардикки, бу ботмонни жамоа томонидан қўйилган черков оқсоқоли йиғиб олса ва жамоа қарорлари билан йиғилган ботмонлардан бир қисмини жамоа томонидан сайланган руҳонийга ва уларнинг яқинларига ажратиб берса, қолган қисмини эса жамоа қарори билан ҳар хил шароит натижасида камбағаллашиб қолган одамларга бўлиб берилса. Ундан ҳам ортиб қолган қисмини эса ҳарбий юриш пайтларида асқатиб қолиши учун сақлаб қўйилса. Камбағал одамга яна ер солиғи ҳам солинмаса...

Кичик ботмонни — десятигани беришни эса умуман истамаймиз. Худо қорамолларни инсон учун божсиз қилиб яратган. Уни, кичик ботмонни одамлар ўзлари ўйлаб топган десятина деб ҳисоблаймиз ва шунинг учун уни бошқача беришни истаймиз» (Хрестоматия по истории средних веков. 3-жилд, М., Учпедгиз, 1950 г., 122—126-бетлар).

Деҳқонларнинг юқоридаги программасида яна крепостной ҳуқуқнинг бекор қилиниши талаб қилинган 3-моддада изоҳланишича, «Биз шунга аминмизки, сизлар ҳақиқий, чин христиан сифатида бизларни ўз қарамликларингиздан бўшатасизлар ёки бўлмаса қарам (крепостной) бўлишимизни Инжил орқали исботлаб берасизлар» (Ўша китоб. 122-бет). Шу программанинг 4,5 ва 10-моддаларида деҳқонлардан тортиб олинган жамоа ерларининг уларга қайтарилиб берилиши талаб этилади.

10-моддада ифодаланишича: «...айрим кишилар жамоага қарашли ўтлоқларни ва экиладиган ерларни ўзлари ўзлаштириб олганлар. Биз бу ерларни қайтадан ҳамманинг фойдаланиши учун жамоанинг қўлига қайтарилишини истаймиз. Бу ерлар улар томонидан ҳалоллик билан сотиб олинмаган, шунинг учун ишнинг аҳволига қараб биродарлик битимига келишиш керак (Ўша китоб, 124-бет).

Программанинг 6, 7, 8, 9, 11-моддаларида баршчина, жарима ва оброкларнинг чеклаб қўйилиши талаб қилинган.

Бу ҳақда 7-моддада шундай деб ёзилган: «Биз бундан буён хўжайиннинг бизни эзишига йўл қўйишни истамаймиз. Аммо хўжайин юқоридагига муносиб тартибда деҳқонга ерни топширар экан, у хўжайин билан

деҳқон ўртасидаги тузилган шартнома бўйича ерга эгалик қилиши лозим. Бундан бошқа уни хўжайин ҳеч қанақа хавфли ишларга ёки бошқа хизматларга мажбур қилмасин, токи деҳқон хотиржам ҳеч қанақа оғирликсиз ердан фойдалансин. Бинобарин, агар хўжайинга хизмат талаб қилинса, у ҳолда деҳқон бунга тайёр ҳолда туриши керак, бироқ бу хизмат унинг ишларига зиён келтирмасин ва бу хизмати учун у хўжайиндан тегишли хизмат ҳақи олсин» (Ўша китоб, 123-бет).

Студент «Ўн икки модда» ҳужжатидаги радикал ва мўтадил талабларни ажратиб олиши зарур. Уларнинг программаларида крепостной ҳуқуқ ҳақида, деҳқонлардан тортиб олинган жамоа ерлари ҳақида, солиқ ва жарималар ҳақида қандай талаблар қўйилганлигини аниқлаб, ҳар қайси моддани изоҳлаб, илмий хулосалар чиқариши лозим.

Студент «Гейльброн программаси»ни таҳлил қилишда баъзи қийинчиликларга дуч келиши мумкин, чунки бюргерларнинг илғор қатлами қарама-қарши талабларни қўйган. Программа матнидаги мамлакатда буржуазиянинг ривожига объектив таъсир кўрсатувчи талабларни ахтариш лозим. Немис бюргерларининг тараққий этмаганлиги натижасида программада майда ер эгалиги ва майда ишлаб чиқаришни ҳимоя қилиш учун интилиш борлиги сезилади.

Темадаги муҳим масалалардан яна бири 1524—1525 йилларда Германияда бўлиб ўтган деҳқонлар урушини илк буржуа революцияси деб қараш мумкинми ёки йўқлиги ҳақидаги масаладир.

1525 йил 16 майда Франкенгаузен шаҳрига яқин жойда Мюнцер лашкарлари князлар, дворян ва шаҳарнинг юқори табақалари томонидан тор-мор этилди.

Томас Мюнцер асир олиниб, аввал қаттиқ азобланди. Сўнг боши танасидан жудо этилди.

Деҳқонларнинг қўзғолонлари бостирилди. 100 мингдан ортиқ деҳқон ўлдирилди, мингдан ортиқ қишлоқ ёндирилди. Қўзғолоннинг мағлубиятга учрашига деҳқон кучларининг тарқоқлиги, отряддаги интизомнинг бўшлиги, қўзғолон кўтарган районлар орасида боғлиқликнинг йўқлиги, деҳқонларнинг феодалларга ишонувчанлиги, деҳқонлар орасидаги бадавлат элементларнинг феодаллар билан келишувчанлиги сабаб бўлди. Ҳатто бюргерлар қўзғолончиларга хиёнат қилдилар, улардан қўрқдилар. Бюргерлардан Мартин Лютер ав-

вал князь ва сеньборлардан деҳқонлар фойдасига баъзи ён беришларни талаб қилиб чиққан бўлса, кейинчалик тамонила эксплуататорлар томонига ўтиб олиб, «қутурган итни қандай ўлдирсалар, деҳқонларни ҳам уриб, бўғиб, сўйиб ўлдиришга» чақирди.

XVI асрда Германияда капитализмнинг биринчи куртаклари эндигина пайдо бўла бошлаган эди. Ҳали у вақтда пролетариат мутлақо бўлмаган, немис буржуазияси синф бўлиб таркиб топмаган эди. К. Маркс 1856 йил 16 апрелда Ф. Энгельсга ёзган хатида пролетариат билан деҳқонлар иттифоқининг ўша давр ҳаракати учун нақадар зарурлигини шундай таърифлаган эди: «Германиядаги ҳамма иш пролетар революциясига деҳқонлар урушини яна такрорлаш билан ёрдам бериш мумкин бўлиш-бўлмаслигига боғлиқдир. Ушанда ишлар жуда соз юришиб кетади» (К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. XXIX, 37- бет).

1525 йилги деҳқонлар уруши енгилган бўлса-да, катта тарихий аҳамиятга эгадир. Буни Ф. Энгельснинг қўйидаги фикри аниқ ифодалайди: «Немис халқининг ҳам революцион традицияси бор. Шундай вақтлар бор эдики, Германия кучли ирода эгаларини яратган эди, уларни эса бошқа мамлакатларнинг энг яхши революционерлари билан бир қаторга қўйиш мумкин, шундай вақтлар бор эдики, немис халқи ғоят зўр ғайрат, сабот ва матонат кўрсатган эди, бу хислатлар билан эса, марказлашган миллатлар ажойиб натижаларга эришуви мумкин эди; шундай вақтлар бор эдики, немис деҳқонлари ва плебейлари ажойиб ғоя ва планларни илгари сураб эдилар. Бундай ғоя ва планлар эса уларнинг душманларини кўп вақт титратиб, даҳшатларга солар эди» (К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. VIII, 115- бет.).

Манбалар

Мюнцер феодаллар ҳақида¹

Кўринглар, бизнинг ҳоким ва князларимизнинг фойдахўрлигининг бош сабаби ўғирлик ва қароқчиликдир. Улар нимани истасалар, шуни эгаллайдилар; сувдаги балиқлар, осмондаги қушлар, ердаги ўсимликлар ҳам-

¹ Хрестоматия по истории средних веков. *Н. П. Грацианский* ва *С. Д. Сказкин* таҳрири остида. III жилд, Учпедгиз, 1950 г. 114- бет.

маси фақат уларга тегишли бўлиши лозим, яна шулардан кейин улар (князлар): ўғирлик қилма — худо шундай ҳукм қилган деб камбағаллар ўртасида худонинг панд-насиҳатини тарқатардилар. Лекин улар ўзлари учун бундай тақиқни мажбурий деб ҳисобламайдилар. Шундай қилиб, улар бутун дунёдаги ҳамма халқларни эзиб, камбағал деҳқон ва ҳунармандларни талаб, хонавайрон қиладилар. Агар уларнинг қандайдир энг кичик бирор нарсасини олса, уни дарҳол дорга осадилар. Доктор Люгнер¹ эса «Омин!» деб ҳукм қилади. Камбағалларнинг уларнинг душмани бўлишига хўжайинларнинг ўзлари айбдорлар. Улар камбағаллар нафрати сабабларини бартараф этишни истамайдилар, шундай экан ўларнинг ҳам хотиржам, тинч яшашга ишончлари йўқ. Мен худди шундай гапираман. Шу каби нутқларим учун менни исёнчи деб аташади. Майли атайверсинлар.

Мюнцер феодал эксплуатацияси ва феодаллар билан кураш ҳақида²

...Даниланинг (7), Апокалипсиснинг (7) текстлари ва римликларга мактуб (13)³ асосида князлар жамоанинг хўжайинлари бўлмасдан, балки унинг хизматкорлари бўлишлари лозим.

Улар ўзларига ёққанича иш қилмасдан, балки адолат билан иш кўришлари лозим. Худо қачон ва қайси буйруғида князларга шундай ҳокимият берган, яъни биз камбағаллар обу ҳавонинг яхши кунларининг барчасида князлар ерида баршчина хизматини ўтаймиз, ёғингарчилик кунларида эса терга ва қонга беланиб, ўз еримизда ишлаймиз. Бизни ҳамма вақт уларнинг ўтлоқзорларини ўришга, ерларини ҳайдашга, экин экишга, ёввойи ўтларни чопиб ташлашга, ерни тозалашга, дон янчишга (ювишга, тарашга, зиғир толасини йигиришга, сабзи теришга) ва бошқаларга мажбур қилишларига худо ўз адолатлилиги билан қараб туролмайди. Уларнинг шармандали ҳокимиятига ва босқинчилик ҳуқуқларига лаънатлар бўлсин. Умумий хазинага тушиб, бутун мамлакат манфаати учун ишлатилиши лозим бўлган солиқ, бож ва йиғимларни виждонсизларча

¹ Люгнер — яъни ёлғончи. Томас Мюнцер Лютерга ишора қилган.

² Хрестоматия по истории средних веков. 3-жилд, М., 1950 г. Учпедгиз, 115-бет.

³ Мюнцер Библия ва Инжил текстларига илова қилади.

ўзларига ўзлаштираётган ёвузлар ва золимлар ҳақида нима дейиш мумкин.

Агар бу ҳақда кимдир гинг деб кўрса борми, шу заҳотиёқ унга ватан хонни каби муносабатда бўладилар: уни азоблайдилар, бошини кесадилар, танасини тўртга бўладилар. Қутурган итга нисбатан унга кам ачинадилар... Ҳа, уларнинг ҳоқимияти худо томонидан берилган ҳоқимият эмас. Улар шайтоннинг сафдошларидирлар, уларнинг ҳукмдори — иблисдир.

Бу Моабни ва Бегемотни ағдариш худога ёққан ҳақиқий иш бўлур эди. Езувда уларни худо хизматкорлари эмас, балки илонлар ва бўрилар деб атайди.

Агар сиз ҳозиргача жон солиғи тўлаб келиб, крепостной бўлиб келган бўлсангиз, эндиликда ўз устингиздан ва ўз қадр-қимматингиздан, барчасидан бутунлай маҳрум қилинган қул бўлиб қоласиз. Сизларни Туркиядаги каби сигир ва ҳўкизларни, отлар ва бошқа ҳайвонларни сотганларидек, сотадилар. Қайғу, йўқсизлик сизнинг болаларингизга қолади. Сиз уларга шундай бахтсиз мерос қолдирасиз.

«Моддалар мактуби»¹

Ҳурматли, ақлли, муруватли жаноблар, дўстлар ва меҳрибон қўшнилари. Ҳозиргача шаҳарларда ва қишлоқларда камбағаллар руҳоний ва дунёвий ҳукмдорларга, шунингдек, барча ҳоқимларга гарчи жимжилогини ҳам тегизмаган бўлсалар-да, уларга худога ва адолатга тамомила зид равишда жуда катта оғирликлар солинди. Агар камбағаллар ўзларининг ёки келгуси авлодларининг бутун дунё бўйлаб гадойлик ҳассаси билан юришларини иташмасалар, бу азоб-уқубатларга чидашлари ёки кўникишлари мумкин эмас. Шунинг учун христиан бирлашмасининг плани ва программаси имконияти борича қуролли курашсиз ва қон тўкишсиз худо ёрдамида озод бўлишни кўзда тутди. Умумий келтирилган моддаларда христиан фойдасига тааллуқли бўлган барча ишларда бирлашиш ва биродарларни тақдирлаш акс эттирилган. Шунинг учун бизнинг дўстларча илтимосимиз ва биродарларча интилишимиз шундан иборатки, сизлар умум христиан ишининг фойдаси учун биродарлик илтифотининг қайта тикланиши, унинг ривожланиши ва янада кўпайиши учун ўз ихтиёрларин-

¹ Хрестоматия по истории средних веков, 3-жилд, М., 1950 г. Учпедгиз, 126, 128-бетлар.

гиз билан дўстларча бу христиан бирлашмаси ва бирлигига кирсангизлар. Агар сиз шундай қилсангизлар худонинг биродарлик илтифоти ҳақидаги буйруғини бажарган бўласиз. Агар сизлар рад қилсангизлар, биз буни ҳеч қачон кутмаймиз, албатта, биз сизларни дунёвий муртадлар деб эълон қиламиз. Хатимиз кучи билан ўз ниятларингиздан қайтиб, ўз истакларингиз билан христиан бирлашмасига кирмагунларингизча, бизлар сизларни шу ҳолатда деб ҳисоблаймиз. Буларнинг барчасини биз холис ниятдалигимиз учун сизлардан, бизнинг қимматли жанобларимиздан, дўстларимиздан ва қўшнилариимиздан яширишни истамаймиз. Жамоадан ва кенгашдан бу хатимизга ёзма жавобни ушбу вакилнинг худди ўзи орқали олишни истар эдик. Худонинг буйруғи мана шундан иборат.

Дунёвий муртад қилиш тубандагилардан иборат. Христианлик бирлашмасида турган барча кишилар ўзларининг бурчи ва юксак вазифаси қилиб шуларни ҳисоблашлари керак, яъни биродарлик бирлашмаларига киришни хоҳламаган ва умумий христианлик ишига ёрдам қилишни истамаган кишилар билан ҳеч қанақа муомала қилмасликлари керак; улар билан биргаликда овқат емасликлари, сув ичмасликлари, бирга чўмилмасликлари, бирга дон янчмасликлари, бирга сувга қармоқ солмасликлари, бирга ер ҳайдамасликлари, бирга мола босмасликлари лозим. Шунингдек улар учун овқатлар, кийим-кечак, ўтин, ичимлик, гўшт ёки бошқа нарсалар олиб келиш ёки етказиб бериш қатъий ман қилинади. Уларга ҳеч нарса сотилмасин ва улардан нарса сотиб олинмасин. Уларга улар ихтиёрида бўлмаган бозорларнинг барчасига, жамоат ўрмонларига, сув ва ўтлоқзорларга кириш қатъий ман қилинсин. Бизнинг бирлашмамизга қирган одамлардан қайси бири юқоридаги талабларни бузса, у ҳолда уни зудлик билан жамиятдан чиқариш зарур. Юқоридаги жазо шартлари билан уни ҳам жазолаб, хотини, болалари билан биргаликда уларнинг олдига ҳайдаб юбориш керак.

Ҳар бир сотқинликлар, зулм ва зарарлар поп черковлари, монастырлари ва қасрларидан келиб чиқаётганлиги ва тарқалаётганликларини назарда тутиб, улар ҳозирдан бошлаб дунёвий муртад бўлган ҳолда турибдилар деб эълон қилинадилар. Черкозларни ва монастырларни ўз хоҳишлари билан рад қилган дворянлар, монахлар ва поплар худди бошқа ёт одамлар каби од-

дий уйларига кетишни ва бу бирлашмаларга киришни истасалар, улар очиқ кўнгиллик, дўстона муносабатда барча мол-мулклари билан қабул қилинишлари керак. Бундан кейин уларга жамоат ҳуқуқлари бўйича ўзаро ишончи ва ҳурмат билан қараб, ҳеч қанақа зарар етказмасдан муносабатда бўлиши лозим...

Мюнцернинг Мансфельд руда қазувчиларига мактуби¹

Қимматли биродарлар, сизлар қанча узоқ ухляяп-сизлар. Агар худо йўлида азият чекишни истамасангизлар, у ҳолда иблис йўлида азият чекасизлар. Бундан хавфланинг. Руҳан тушманглар, тетик бўлинглар. Нодон хаёлпарастларга ва худосиз жоҳилларга хушомад-гўйлик қилманглар. Худо йўли учун курашга отланинглар ва курашинглар. Вақт келиб етди. Ўз биродарларингизни илоҳий сўзлардан жирканмасликларига ишонтиринг, акс ҳолда уларни ҳалокат кутади. Бутун Германия, Франция ва Италия аллақачон кўтарилган. Худо бу ишга қўл уришни истайди. Жоҳиллар ҳалок бўлишлари керак. Муқаддас ҳафтада Фульдеда тўртта черков монастири хонавайрон қилинди. Клетгау, Гетгау ва Шварцвальд деҳқонларидан 30000 киши қўзғолон кўтардилар. Уларнинг сафи кун сайин ўсмоқда...

Нодон кишиларни ёмон ниятлари ниқобланган сохта шартномалар билан бошларини айлантиришмаса, эдилар деб қўрқаман. Шундай қилиб, ишга! Ҳозирча жоҳиллар худди ит каби қўрққанлар. Сизлар биродарларингизни бу ишга қўзғатинглар ва уларни қуролланишга кўндиринглар. Аллақачон, жуда аллақачонлар, вақт етган. Тезроқ, тезроқ ишга, ишга! Агар душманлар Сизга яхши сўзлар билан мурожаат қилсалар ҳам Сизлар бунга берилманглар. Худосизларнинг мусибатларидан кўнгилларингиз ғаш бўлмасин. Улар сизларнинг олдингизда сигнадилар, худди ёш болалар каби йиғлайдилар, аммо сиз уларга шафқат қилманглар.

«Ўн икки модда»²

Имонсизларнинг кўпчилиги эндиликда деҳқонлар йиғинида пайт пойлаб, инжилни қоралаб, «Мана янги инжилнинг меваси, ҳеч кимга қулоқ солмаслик, ҳамма

¹ Хрестоматия по истории средних веков. 3-жилд. М., Учпедгиз, 1950, 115—216-бетлар.

² Хрестоматия по истории средних веков. III жилд, М., Учпедгиз, 1950, 122—126-бетлар.

ерда қўзғолон кўтариш, зўравонлик қилиш, тўда-тўда бўлиб қочиб кетиш ва отрядларга тўпланиш, руҳоний ва дунёвий ҳокимиятни ислоҳот қилиш, тугатиш ва ҳаттоки уларни дўппослаш» керак, дейдилар.

Бу худосиз қораловчиларнинг барчасига пастда ёзилган моддалар жавоб берадилар...

Биринчидан, инжил қўзғолонлар ва исёнларнинг сабаби эмас, шунинг учунки, у Исо ҳақидаги нутқдан иборат. Унинг ҳаёти ва сўзлаши фақат яхшиликка, тинчликка, сабр-тоқатга, бирликка ўргатади... Деҳқон моддаларнинг барчасининг моҳияти (қандай аниқлиги кейинроқ кўринади) мана шу инжилни тушунишга, у билан муросада яшашга қаратилган бўлса-ю, қандай қилиб бу имонсизлар инжилни бутун деҳқон қўзғолонларининг ва бебошлиklarининг сабабчиси деб атайдилар. Иккинчидан шуниси маълумки, «Ҳаётда ўрганиш учун ўзларича шунақа инжилни истаган деҳқонлар ўз моддаларида бебошлар ва исёнчилар деб аталишлари мумкин эмас. Агар худо унинг айтганлари бўйича яшаш учун тоат-ибодат қилаётган деҳқонларни эшитишни истаса, ким унинг бу истагини қоралай олади. Унинг бу ишини ким суд қила олади. Унинг улуғворлигига ким қарши тура олади. Ахир, у Исроил болаларининг фарёдини эшитиб, уларни Фиръавн қўлидан қутқарди-ку, бугун ҳам у ўзиникиларни қутқариб ололмайдими? Ҳа, у қутқаради ва тезда қутқаради. Шунинг учун ҳам христиан ўқувчи пастдаги моддаларни қунт билан ўқи ва ундан кейин хулоса қил.

Биринчи модда. Биринчидан, бизнинг худо оёғига бош уриб айтадиган арзимас истагимиз, бизнинг умумий фикримиз ва тилагимиз шулким, бундан буён бутун жамоа бўйича ўзимизга руҳоний сайлаш ва у ўзини нотўғри тутса уни алмаштириш ҳуқуқига эга бўлиш...

Иккинчи модда. Иккинчидан янги васиятнома қабул қилиниши билан эски васиятномадаги адолатли десятина¹ ўз кучини йўқотса-да, барибир биз фақат қандай берилиши лозим бўлса, шундай ҳолда ғалла ботмонини беришга розимиз. Ахир уни худо йўлига, унинг одамларига бериш керак экан, демак, илоҳий сўзларнинг тўғ-

¹ Катта десятина кўзда тутилади — черков фойдасига ғалладан олинади. Бундан ташқари қорамолдан ва сабзавотлардан олинadиган кичик десятина ҳам бўлган.

рилигини яна ҳам улуғлайдиган руҳоний бу нарсаларни олиши керак. Бундан буюқ биз истардикки, бу ботмонни жамоа томонидан қўйилган черков оқсоқоли йиғиб олса ва жамоа қарорлари билан йиғилган ботмонлардан бир қисмини жамоа томонидан сайланган руҳонийга ва унинг яқинларига яшаш шароити учун ажратиб берса. Қолган қисмини эса жамоа қарори билан ҳар хил шароит натижасида камбағаллашиб қолган одамларга бўлиб берилса. Ундан ҳам ортиб қолган қисмини эса юриш пайтларида асқатиб қолиши учун сақлаб қўйилса. Камбағал одамга ер солиғи ҳам солинамасин.

Агар бир қишлоқ ёки бир неча қишлоқ зарурат тугайли десятинали сотган бўлсалар, десятинали бутун қишлоқдан қандай сотиб олганлигини исботловчи одам тақдирланмасдан ундан маҳрум қилинмаслиги керак. Шундай қилиб, биз у билан келишувчиликка борамиз ва маълум муддатда ундан десятинали сотиб оламиз.

Агар қишлоқдаги одамлардан айримлари десятинали сотиб олмаган бўлсалар ва уларнинг ота-боболари уни ўзларига берухсат ўзлаштирган бўлсалар, биз уларга ҳеч нарса беришни истамаймиз. Десятинани ундан тортиб оламиз ва юқорида айтилганидек унинг ҳисобига сайлаб қўйилган руҳонийни тутиб турамыз. Қолган қисмини эса муқаддас ёзув ўргатганидек муҳтож кишиларга, улар сарой атрофидагиларми ёки фуқароларданми бундан қатъи назар уларга бўлиб берамыз.

Кичик ботмонни, десятинали беришни биз умуман истамаймиз. Худо қорамолларни инсон учун божсиз қилиб яратган. Уни, кичик ботмонни одамлар ўзлари ўйлаб топган ботмон десятина деб ҳисоблаймыз ва шунинг учун уни бошқага беришни истамаймыз.

Тангрининг буюрганидек муносабатда бўлсалар. Лекин тангрининг буйруғига асосан яшаганимыз билан бу буйруқ ҳокимиятга бўйсунмасликка бизни чорлайдими? Фақатгина ҳокимиятгагина эмас, балки барчага бизнинг бўйсунушимизни, шунингдек барча шунга ўхшаган ва христианлик ишларида ўзимиз сайлаб қўйган кишиларга ва тангри томонидан қўйилган ҳокимларга бутун талёр ҳолда бўйсунушимизни таъкидлайди.

Биз шунга аминмизки, сизлар ҳақиқий, чин христиан сифатида бизларни ўз қарамликларингиздан бўшата-сизлар ёки бўлмаса қарам (крепостной) бўлишимизни инжил орқали исботлаб берасизлар.

Учинчи модда. Учинчидан Исо ўзининг қимматли қонини тўкиб, чўпондан тортиб, энг юқори мансабдорга-ча, ҳеч кимни қолдирмасдан барчамизни озод қилди ва оқлади. Шунинг учун одатда бизни «шахсий одамлар» деб аташ каби ачинарли ҳол мавжуд. Шунинг учун, бизнинг озод бўлишимиз ва бу ҳақдаги истагимиз «Ёзувга» мос келади...

Бизнинг шак-шубҳасиз озод бўлишни исташимиз ҳеч қанақа ҳокимиятга бўйсунмаслик деган сўз эмас... Биз эркин шаҳвоний фикрлар билан эмас, балки қонун бўйича яшашимиз лозим... Уларга нисбатан ўзларимиз хоҳлагандай муносабатда, улар ҳам бизга худди тангрининг буюрганидек муносабатда бўлсалар. Лекин тангрининг буйруғига асосан яшашимиз билан бу буйруқ ҳокимиятга бўйсунмасликка бизни чорлайдими? Фақатгина ҳокимиятгина эмас, балки барчага бизнинг бўйсунимизни, шунингдек барча шунга ўхшаган ва христианлик ишларида ўзимиз сайлаб қўйган кишиларга ва тангри томонидан қўйилган ҳокимиятларга бўйсунимизни таъкидлайди.

Биз шунга аминмизки, сизлар ҳақиқий, чин христиан сифатида бизларни ўз қарамликларингиздан бўшата-сизлар ёки бўлмаса қарам (крепостной) бўлишимизни Инжил орқали исботлаб берасизлар.

Тўртинчи модда. Тўртинчидан, ҳозиргача урф-одат бўйича қишлоқ кишисига оқар сувдаги балиқ, қуш ёки ёввойи паррандани овлаш қатъий ман қилинган. Бу нарса, бизнингча, бутунлай нотўғри, нобиродорона, ёмон ният билан қилинган иш бўлиб, тангри сўзларига мос келмайди. Бир неча жойларда ҳукмдорлар бизга атайин қасддан ва катта зарар бериш ниятида ёввойи паррандаларини сақламоқдаларки, биз бу нодон ёввойи паррандалар тангри инсон учун яратган ва бизнинг меҳнатимиз туфайли етказган ҳосилимизни ейишларига ва вайрон қилишларига чидашимиз лозим эмиш. Агар ким сувга эгалик қилса ва буни деҳқонларнинг розилиги билан у сувни сотиб олди деган ёзма ҳужжатлар билан исботлай олса, биз ундан сувни мажбуран, зўрлик билан тортиб олишни истамаймиз, балки у биродарлик меҳри ҳақи христианлик тушунчасига кириши лозим. Кимки бу ҳақда етарлича исбот келтира олмаса, у ҳолда сувни жамоа ихтиёрига фойдаланиш учун топшириши лозим.

Бешинча модда. Бешинчидан, ўрмондан фойдала-

нишда ҳам биз шундай оғир аҳволдамиз. Бизнинг хўжайинларимиз барча ўрмонларни ўзлариники қилиб олганлар. Қишлоқ одамига бирор ўрмон маҳсулоти зарур бўлиб қолса, уни икки барабар қимматга олишга мажбур. Бизнинг фикримиз мана бундай: мирянлар ва клириклар томонидан сотиб олинмасдан шундай ўзлаштирилган ўрмонлар қайтадан яна бутун жамоа қўлига ўтиши лозим. Жамоа эса ўз навбатида жамоа аъзоларининг бу ўрмонлардан ўз зарурати бўйича ҳеч қанақа тўловсиз уйларини иситиш учун ўтин сифатида ва дурдгорлик ишларида фойдаланишларини бошқариб боради. Аммо бу ҳолда жамоа томонидан сайлаб қўйилган кишиларни хабардор қилишлари лозим. Агар тўғри сотиб олинган ўрмонлардан бошқа ўрмонлар бўлмаса, у ҳолда ўрмон эгаси билан биродарлик ва христиан битимига келиш лозим. Агар мулк аввал бошдан ўзлаштирилиши нотўғри бўлса ва кейин эса (тўғри) сотилган бўлса, у ҳолда ишларнинг аҳволига қараб, биродарлик меҳри ва муқаддас ёзувга амал қилиб битимга келмоқ зарур.

Олтинчи модда. Олтинчидан, биз кундан-кунга ўсаётган ва кўпаяётган баршчинадан оғир аҳволдамиз. Биз истардикки, бу ишда бизга зарур эътиборни берсалар, бизни шундай оғир аҳволда қолдирмасалар, тангри айтганларининг барчасининг аниқ мазмуни бўйича бизнинг ота-боболаримиз хизмат қилганларидек, бу иш-ни ҳам шафқат қилиб қайта кўриб чиқсалар.

Еттинчи модда. Еттинчидан, биз бундан буён хўжайиннинг бизни эзишига йўл қўйилишини истамаймиз. Аммо хўжайин юқоридагига муносиб тартибда деҳқонга (ерни) топширар экан, у хўжайин билан деҳқон ўртасидаги тузилган шартнома бўйича ерга эгалик қилиши лозим. Бундан бошқа уни хўжайин ҳеч қанақа ҳовли ишларига ёки бошқа хизматларига мажбур қилмасин, токи деҳқон хотиржам ҳеч қанақа оғирликсиз ердан фойдалансин. Бинобарин, агар хўжайинга хизмат талаб қилинса, у ҳолда деҳқон бунга тайёр ҳолда туриши керак, бироқ бу хизмат унинг ишларига зиён келтирмасин ва бу хизмати учун у хўжайиндан тегишли хизмат ҳақи олсин.

Саккизинчи модда. Саккизинчидан, биз барчамиз, ерлари бор одамлар оғир аҳволдамиз, чунки бу ер ўз оброк ҳақини бера олмайди ва бунақа ерда деҳқонлар ўзларининг шахсий қадр-қимматларини йўқотадилар.

Ва ҳалок бўладилар. Марҳамат қилиб хўжайинлар ҳур-матли зотларга бу ерларни кўриб чиқишга буюрсалар ва оброк адолат бўйича белгиланса, токи деҳқонларнинг қилган барча машаққатли меҳнатлари текин бўлмасин. Ҳар қанақа меҳнатга тегишли ҳақ тўлансин.

Тўққизинчи модда. Тўққизинчидан, биз катта жарималар, солиқлар туфайли оғир аҳволдамиз. Ёхуд иш ҳақида фикрлашиш ўрнига душманлик билан янги-янги қарорлар киритиб, бизни жазоламоқдалар. Бизни зўравонлик билан эмас, балки эски қонунлар бўйича ва ишнинг аҳволига қараб жазоласинлар.

Унинчи модда. Унинчидан, биз яна шунинг учун ҳам оғир аҳволдамизки, айримлар жамоага қарашли ўтлоқзорларни ва экиладиган ерларни ўзлаштириб олганлар. Биз бу ерларни қайтадан ҳамма фойдаланиши учун жамоа қўлига қайтаришни истаймиз. Бу ерлар улар томонидан ҳалоллик билан сотиб олингани йўқ-ку. Агар булар ҳалоллик билан олинмаган бўлса, у ҳолда иоаннинг аҳволига қараб биродарлик битмига келиш керак.

Ун биринчи модда. Ун биринчидан, «Ўлим солиғи»¹ деб номланган одатни бутунлай бекор қилишни истаймиз. Биз ҳеч қачон илоҳийнинг виждони ва ҳақиқатига зид равишда беваларнинг ва етимларнинг бисотларини бир неча жойларда ва бир неча турдаги усулда тортиб олганликлари каби уят ишларга чидай олмаймиз ва йўл қўймаймиз. Бизни ҳимоя қилишлари ва сақлашлари лозим бўлган кимсалар, агар уларда янада каттароқ ҳуқуқ бўлса, бизнинг тамоман теримизни шилардилар, ҳамма нарсаларимизни тортиб олардилар. Бунга худо бошқа чидай олмайди. Бу мутлақо четлаштирилиши лозим.

Умумий қарор

Ун иккинчидан, мана бизнинг қароримиз ва якуний фикримиз. Агар бу ерда худо сўзларига тўғри келмайдиган бир ёки бир неча моддалар берилган бўлса, биз бундай моддалар бор деб ўйламаймиз ва бизга уларнинг худо сўзларига тўғри келмайдиган эканликларини кўрсата олсалар ва буни «Ёзув» асосида исботлай олсалар, биз у ҳолда бу моддалардан қайтамыз. Агар ҳозир бизнинг моддаларимизни тўғри деб тан олсалар,

¹ «Ўлим солиғи» деб номланган вносни шахсан қарам деҳқонлар ерни меросга олган пайтда феодалга тўлаганлар.

аммо кейинроқ уларнинг нотўғрилиги очилиб қолса, улар шу заҳотиёқ бекор қилинсин ва дарҳол ўз кучини йўқотсин. Худога қарши ва кишиларни оғир аҳволда қолдирадиган ишлар учраб қолса, христиан таълимоти ва одатидан фойдаланиб янги қарорлар қабул қилиб, янги моддалар киритамиз ва уларнинг бажарилишини қаттиқ туриб талаб қиламиз. Шунинг учун биз буни худодан сўраймиз, бундан бошқа ҳеч ким бера олмайди. Исолар дунёси бизларнинг барчамиз билан бирга бўлсин.

«Гейльброн программаси» (Лоренц Фриснинг «Хроникаси» дан)¹

Барча биродарлар, христианларнинг фойдаси ва гуллаб-яшнаши учун қандай тузум ёки реформацияни қабул қилиш ва ўрнатиш керак.

Биринчидан, барча руҳонийлар Матфейнинг XXVIII бобида худонинг буюрганидек ислоҳ қилинсинлар ва келиб чиқишларига, юқори ёки паст мансабдорлигига қарамасдан, ўзларининг ҳақиқий заруриятига қараб маблағ олсинлар.

Бу моддада тўртта баёнот мавжуд.

Биринчидан, бу баёнот муҳим хўжайинларга; епископлар, пробстлар², деканлар³, канониклар ва бошқаларга тегишлидир.

Ундан кейин ҳамма монахлик қилувчилар, иноклар, инокинилар, нолльгардлар⁴ тевтон рицарлари ва бошқа шунга ўхшаганлар руҳонийлар ниқоби остидаги йиртқич бўрилардирлар, худонинг амрига мос равишда Матфейнинг XIX бобида... ёзилганидек реформа қилинсинлар. Ундан кейин, ҳар бир жамоа ўзларига яхши чўпонларни топсинлар. Улар қўйларни худо амр қилгандек ва «Ёзув»да асослангандек боқиншлари керак. Жамоа уларни шу ишга қўйиши ёки уни бошқа ишга алмаштириши мумкин бўлсин.

Иккинчидан, ҳамма дунёвий князлар, графлар, хўжайинлар, рицарлар ва дворянлар барчаси ислоҳ қи-

¹ Хрестоматия по социально-экономической истории Европы в новое и новейшее время. В. П. Волгин таҳрири остида. М. —Л., 1920 г. 150—156-бетлар.

² Пробстлар — кафедрал соборида епископдан кейин иккинчи шахс.

³ Декс — кафедра соборининг бош руҳонийси.

⁴ Нолльгардлар (ёки бегардлар)—ярим монахлик жамоалари.

линсинлар. Улар камбағал кишиларга христиан озодлигидан устун даражада оғир зулм қилмасинлар.

Олтинчидан, империяда ҳозиргача қўлланиб келинган барча дунёвий қоидалар бекор қилиниб, илоҳий ва табиий қоидалар жорий қилинса, шу ҳолатдагина камбағалларга энг бой кишилар билан тенг ҳуқуқда бу қоидаларга йўл очилар эди.

Герман миллатининг Муқаддас империяси император камергерихти¹ мард, ҳалол, камчиликсиз эркаклардан иборат бўлсин: князлардан-2, графлардан ва йирик ер эгаларидан—2, рицарлардан — 2, империя шаҳарларидан — 3, князлик шаҳарларидан — 3, империядаги барча коммуналардан — 4 кишидан. Улар ўзларига граф ёки йирик ер эгаларидан империя камерихтери (раис) ни сайлашлари керак. Жавоб берувчи жавобгар шахс эса мана шу 16 шахс ичидан ўз иши бўйича маслаҳатчи ва йўлланма берувчи одамни танлаши лозим. Камергерихтга олинган шахслар шу пайтгача 10 йилдан кам бўлмаган муддатда сув ишларида қатнашган бўлишлари шарт.

Еттинчидан, одатдаги солиқлардан² ташқари озик-овқат ҳосилдан олинадиган солиқ ва бошқа барча солиқларни бекор қилиш керак, токи камбағал одам булардан жабр кўрмасин...

Саккизинчидан, немис халқи ихтиёридаги барча йўллар эркин бўлиши ва ҳеч қанақа мажбурият бўлмаслиги лозим. Уларда зўравонлик ва йўлдан ўтиш солиғи ман қилинсин... Ундан кейин винодан, пиводан ва асалдан олинадиган бож бекор қилинсин.

Тўққизинчидан, ҳар хил янги солиқлар бекор қилинсин. Муқаддас Матфейнинг XXII бобида худо томонидан тасдиқланган ва 10 йилда бир марта ундириладиган Рим императори³ солиғи бундан истисно.

Унинчидан, барча олтин ва кумуш тангалар ҳеч бир ишга зарар келтирилмасдан ва танга зарб қилувчиларнинг эркинлигига таҳдид қилинмасдан қайта эритилиб, бир хил ҳажм ва шаклда қайта қуйилиши керак. Ундан кейин, империя территориясида ўз тангаларини зарб қилдираётган кўп мулкдор хўжайинлар бор. Шунинг

¹ *Камергерихт* — империя палата суди. Император Максим даврида империя реформаси натижасида киритилган.

² Бож солиқлари кўзда тутилади.

³ Яъни «Герман миллатининг Муқаддас Рим империяси» императори.

Бундан ҳам тангаларнинг ҳажми кенгайиб, сифатсиз бўлиб кетди. Бу ишга энди чек қўйиш керак. Бутун империя бўйича энг кўп деганда 20—21 та танга зарб қилувчи бўлса етарли. Улар бутун империя бўйича олтин ва кумушдан ҳар хил ҳажм ва оғирликда танга зарб қилишларига қасам ичган бўлишлари керак, акс ҳолда ўтга ёқилишлари огоҳлантирилсин. Токи камбағал кишиларни нотўғри ҳажм ва оғирликдаги тангачалар билан алдамасинлар.

Ун биринчидан, камбағалларнинг олди-сотди даврида оғир йўқотишларга дучор бўлганликларига эътибор бериш зарур. Империяда бир хил ўлчов, бир хил тошу тарози, мовут, пахмоқ газлама ва бошқа товарлар учун бир хил узунлик, бир хил оғирлик жорий қилинсин.

Ун иккинчидан, Фуггернинг, Гехштетернинг, Вельзернинг ва бошқаларнинг компаниялари бекор қилинсинлар, чунки уларнинг зулмидан бойлар ҳам, камбағаллар ҳам баб-баробар азоб чекмоқдалар.

13-Т Е М А. XVI АСРДА АНГЛИЯДА ЕРЛАРНИ ТЎСИБ ОЛИШ ВА РОБЕРТ КЕТ ҚЎЗҒОЛОНИ

Бу темани қуйидаги тахминий план асосида ўрганиш тавсия этилади:

1. XV аср охири — XVI аср бошида Англиянинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти, сиёсий аҳволи.

2. XV аср охири ва XVI асрда ерларни тўсиб олиш. Ерларни тўсиб олишнинг сабаблари, характери, кўлами, ижтимоий натижалари, деҳқонларнинг оммавий қашшоқланиши.

3. 1549 йилда Роберт Кет бошчилигидаги қўзғолон. Қўзғолоннинг бориши. Қўзғолончиларнинг программалари. Қўзғолоннинг енгилш сабаблари ва қўзғолоннинг аҳамияти.

4. Тюдорлар давлатининг иқтисодий сиёсати: ерларни тўсиб олишга қарши қонунлар, экспроприация қилинганларга қарши «Қонли қонунлар».

Методик кўрсатмалар.

Ушбу темани ўрганишда студентлар энг аввало XVI асрда Англиянинг ижтимоий ва иқтисодий аҳволига асосий эътиборни қаратмоқлари лозим. Бу даврда Англияда капиталистик тараққиёт тез суръатлар билан авж олиб бораётган эди. Англиянинг XVI асрдаги ижтимоий-

иқтисодий аҳволини анализ қилиш учун К. Маркснинг машҳур «Капитал» асарининг 24- боби билан батафсил танишиб чиқиш зарур. Студентлар ушбу бобда келтирилган бой материалларга таянган ҳолда, капитализм нима сабабдан Ғарбий Европанинг бошқа давлатларига нисбатан Англияда эрта тараққий этиб, алоҳида ўрин тутди деган саволга тўлиқ жавоб бера оладилар.

Англия хўжалигининг ривожланишига ва капиталистик асосда қайта қурилишига буюк географик кашфиётлар катта таъсир кўрсатган. Географик кашфиётлар натижасида Англия Эски дунё билан Янги дунё ўртасидаги янги жаҳон йўлларининг маркази бўлиб қолди ва ўзининг денгиз мамлакати сифатидаги афзалликларидан фойдалана бошлади. Сўнгра капиталистик мануфактуранинг равнақ топиши, аграр хўжаликда кескин ўзгаришларнинг бошланиши, мамлакатнинг тез марказлашиши ва қуйи феодал табақаларининг жуда эрта буржуазия билан яқинлашиши, биринчи инглиз мустамлакаларига асос солиниши каби тарихий факторлар Англия хўжалигининг ривожига ва унинг капиталистик асосда қурилишига ёрдам берди.

XVI асрда Англияда саноатнинг ривожланиши капиталистик мануфактура асосида юз берди. Мануфактура тараққиёти биринчи галда экспорт учун товар ишлаб чиқаришга асосланган мовут ва кон саноати тармоқларидан бошланди. Ип газлама, ипак, металл ишлаб чиқариш, мануфактура саноати ривожланди. Ижтимоий меҳнат тақсимоти ўсди, миллий бозорлар вужудга келди.

Мануфактуранинг ривожланишида катта муваффақиятларга эришилганлигига қарамай, мамлакат экономикасида аграр муносабатлар устунлик қиларди. Шаҳар аҳолиси умумий аҳолининг фақат 10 процентини ташкил қиларди. Лекин шунга қарамай, Англиянинг Европа капиталистик тараққиётида бошчилик қилиши асосан Англия қишлоқлари туфайли эди.

XV асрнинг охирларидан бошлаб инглиз деҳқонлари ўз ерларидан ажрай бошладилар. Чунки мовут саноатининг тараққиёти натижасида юнг нархи ошиб борди. Катта ер эгалари деҳқончиликка нисбатан қўйчиликни ривожлантиришга катта эътибор бера бошладилар. Шу мақсадда улар майда бўлақларга бўлинган ерларни ўз қўлларига киритиб олишга ва бу ерларни аввалгидек феодал мулки типига эмас, балки буржуа типигаги ўз

мулкларига айлантира бошладилар. Янги дворянларни ташкил қилувчи йирик ер эгаларининг кўпчилиги қўй-чиликни ривожлантириш учун ўз поместьеларидаги ерларни яйловларга айлантириш билан кифояланиб қолмай, жамоа ерлари ҳисобига ҳам яйловларни кенгайтирдилар. Эгалланган ерларни тўсиб қўя бошладилар. Ҳатто деҳқонларнинг экин экиладиган ерларини ҳам тортиб ола бошладилар.

1520 йилда ёзилган «Бизнинг кунимиз балладаси»да бу мудҳиш воқеа ҳақида шундай деб ёзилган: «...Ҳасад ажиб куч билан ўсиб бормоқда, бойлар камбағалларни сиқиб қўймоқда... Қишлоқлар хароб қилинмоқда, ерлар қаровсиз бўлиб қолмоқда. Эндиликда экин майдонлари йўқ, фақат бўш текисликлар мавжуд. Ҳозирги кунда зодагон кишилар ҳатто черковни қўйхонага айлантирмоқдалар. Жамоа ерлари тўсиб олинган, камбағаллар оҳ тортмоқдалар ҳамда йиғламоқдалар... Қишлоқлар қўйлар учун яйловга айлантирилмоқда... Савдогарлар фирибгарлик қилмоқдалар. Черков иллатларга кўмилмоқда, жамоалар қашшоқлашмоқда, давлатнинг ҳамма томонидан емирилиш хавфи бор...» (В. Ф. Семёнов. Огораживание и крестьянское движение в Англии XVI в. М.—Л., 1949, 61- бет.). Қадимдан, манор одати бўйича ўзлари эгаллик қилиб келган чек ерларида яшовчи копигольдерлар деб аталувчи деҳқонларни ҳам ерларидан ҳайдаб чиқара бошладилар. Шу асосда Англияда деҳқонларни ерсизлантириш ниҳоятда кучайиб, минглаб деҳқон оилалари хонавайрон бўлди, дайди ва қашшоқ деҳқонларга айлана бошлади. Лордлар томонидан инглиз деҳқонларини ердан маҳрум этиш — экспроприация қилиш жараёнини К. Маркс шундай деб таърифлаган эди: «Бевосита ишлаб чиқарувчиларни экспроприация қилиниши энг шафқатсиз вандализм ва энг қабиҳ, энг ифлос, энг бачкана ҳирсиятлар сиқиги остида олиб борилмоқда». (К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVII, 833- бет.). Деҳқонларнинг экин экиладиган ерлардан ажралиб қолиши ўрта аср ишлаб чиқарувчи кучларини ишлаб чиқариш воситаларидан зўрлик билан маҳрум қилишдан иборат эканлигини таъкидлаб ўтиш зарур. Буни К. Маркс дастлабки жамғариш процессининг моҳияти деб характерлаган эди. К. Маркс дастлабки жамғариш процессининг методларини таърифлаб, шулардан бири деҳқонлар оммасини ерсиз қолдириш методи деб атади. У буни Англиянинг XVI ва ундан кейинги аср-

лардаги тарихи мисолида кўрсатиб берди. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчиси бўлган деҳқонни экспроприация қилиш классик формада ўтказилган эди. Деҳқонларни ерсиз қолдириш методининг натижаси шу бўлдики, ўзининг хусусий ишлаб чиқариш воситаларидан мутлақо маҳрум қилинган жуда кўп пролетарлар меҳнат бозорига чиқариб ташланди» (К. Маркс и Ф. Энгельс, соч., т. XVII, 824-бет.).

Қўлланмада деҳқонлар аҳволининг ўзгаришини характерлайдиган ҳар хил кўринишдаги манбалар келтирилади; улар ўша даврдан қолган ҳар хил маълумотлар, суд ишлари, фармонлар, қонунлар, ҳукумат комиссияларининг материаллари ва ҳоказолардан иборат. Бу ҳужжатларнинг кўпчилиги ҳукмрон синфлар вакиллари томонидан ёзилган бўлиб, воқеалар улар манфаати нуқтаи назаридан ёритилади. Шунинг учун уларга танқидий нуқтаи назардан ёндошиш керак. Тарихий хроникалар ўша вақтда ишлаб чиқариш муносабатларида бўлган революциянинг ўша замон кишиларида қандай таассурот қолдирганлигини аниқ тасвирлаб беради.

1517—1518 йилларда махсус ҳукумат комиссиялари Англиядаги 40 графликдан 35 тасини текшириб чиқди. Текшириш натижасида ёзилган протоколларнинг 10 та графликка оид қисми сақланган. Кейинчалик тарихчилар томонидан яна 13 графликка оид тўлиқ бўлмаган протоколлар топилган. Бу комиссиянинг ҳисоботи ҳақидаги иккита ҳужжатдан парча ҳам ушбу қўлланмада келтирилган. Англияда ерларни тўсиб олиш ҳақидаги муҳим маълумотлар Томас Морнинг «Утопия» (1516 йил) асарида келтирилган.

Инглиз деҳқонларининг ерсизланиши ва қашшоқланиши масаласини ўрганишда машҳур инглиз гуманисти, ажойиб фикр эгаси Томас Морнинг (1478—1535) 1516 йилда ёзилган «Утопия» асарига алоҳида тўхташ лозим. Мор 1529—1532 йиллари Генрих VIII нинг лорд-канцлери вазифасида ишлаган. Англия реформациясига душманлик муносабатида бўлгани учун у 1535 йилда қатл этилган. Томас Мор утопик социализмнинг бош асосчиларидан биридир. Томас Мор «Утопия» асарида «Қўйлар одамларни ямлаб ютадиган» мамлакат ҳақида гапириб, бутун-бутун қишлоқ ва шаҳарларнинг вайрон қилинганини ифодалайди. Мор шундай деб ёзади: «Сизнинг одатда жуда ёввош бўлган қўйларингиз... ҳо-

зир шу қадар еб тўймас ва саркаш бўлиб кетибдики, ҳатто одамларни еб қўймоқдалар, экин майдонлари, уйлар ва шаҳарларни вайрон қилиб, харобазорга айлантirmoқдалар. Қиролликнинг қайси қисмида жуда майин ва қимматбаҳо юнг етиштириш мумкин бўлса, ўша жойлардаги зодагон аристократларни ҳатто, баъзи аббатларни ҳам ўз авлодларидан қолган поместьеларида ҳар йилги ошиб бораётган даромадлари ҳам уларнинг жамият учун фойда эмас, зарар келтирадиган маъносиз, дабдабали ҳаётларини қониқтирмай бошлади. Улар ўзларининг мулкларида экин майдони учун ҳеч жой қолдирмай ҳаммасини яйловга айлантirmoқдалар, уйларни бузmoқдалар, шаҳарларни вайрон қилmoқдалар, ибодатхоналарни фақат чўчқа асрайдиган жой қилиб қолдирmoқдалар. «Бу ёввош» одамлар аҳоли яшайдиган ҳамма жойларни, ҳатто бир қарич ерни ҳам қолдирмасдан саҳрога айлантirmoқдалар...» (Томас Мор. «Утопия». М., 1953, 62- бет.).

XVI асрда Англияда аграр сиёсатга қарши инглиз деҳқонларининг қўзғолонлари бошланди. Уларнинг энг кучлиси 1549 йилда бўлди. Роберт Кет бошчилигидаги бу қўзғолоннинг ерларни тўсиб олишга қарши бошланганлигини студентлар қўлланмада келтирилган манбаларга таянган ҳолда ўрганиб, қўзғолоннинг бориши, қўзғолончиларнинг талабларини чуқур изоҳлаб беришлари лозим. Бу қўзғолон Англияда Уот Тайлер қўзғолонидан кейин энг муҳим деҳқонлар қўзғолонидир. Қўзғолон Норфолькда бошланди. Деҳқонлар 20 июнга ўтар кечаси ер тўсиқларини синдириб, бузиб ташладилар ва қўзғолон тезликда бутун графликка ёйилди. Қўзғолончилар сони тезликда ўсиб, 2000 кишига етди. Улар 1549 йил июль ўрталарида Маусхольд лагерида 29 моддадан иборат «талабномалар»ини ишлаб чиқиб, ҳукуматга топширдилар. Программанинг бир қанча моддаларида ерларни тўсиб олишни тўхтатиш ва лордлар томонидан жамоалардан тортиб олинган яйловлардан фойдаланиш учун деҳқонларга тўла ҳуқуқ бериш талаб қилинган. Программанинг 11- моддасида: «Биз сўраймизки, ... манор лордлари жамоа яйловларида пода боқмасалар», 27- моддасида: «Биз сўраймизки,... Генрих VII қироллик қила бошлаган йилдан бери мировой судьялар¹, шерифлар ва

¹ Майда ишларни кўрувчи судьялар.

бошқа амалдорлар томонидан беркитиб қўйилган (ерларни тўсиб олишга қарши) барча яхши қонунлар, статутлар, хитобномалар ва бошқа тадбирлар тикланса ва амалга оширилса», дейилган. Программа талабларини ўрганишда студент Германиядаги 1525 йилги деҳқонлар урушининг «Ўн икки модда» сидаги талаблар билан солиштириб, баъзи талабларнинг ўхшашлигини аниқлаши лозим. Қўлланмада моддаларнинг ҳаммаси келтирилади. Студентлар ҳар бир моддадаги талабни диққат билан ўрганиб, анализ қилишлари зарур. Қўзғолончиларнинг асосий талаблари йирик ер эгаларига қарши қаратилган бўлса ҳам, дворянларнинг ерга эгалик қилиш ҳуқуқини тўлиқ йўқотишни ва ҳамма жойларда ерларни тўсиб олишни беқор қилишни талаб қила олмаганлар. Талабларнинг бундай мўътадиллиги бадавлат деҳқонларнинг таъсири борлигини ифодалайди. Баъзи моддалар майда дворянлар манфаатини кўзлаган. Шунинг учун ҳам бу программа камбағал деҳқон табақалари ва шаҳар плебейларининг талабларини қондира олмас эди. 27 августда ҳал қилувчи жангдан сўнг қўзғолончилар енгилдилар ва дворянлар булардан қонли ўч ола бошладилар.

Қўзғолон енгилган бўлса ҳам, деҳқонларнинг ерларни тўсиб олишга қарши қаратилган бу ҳаракатлари деҳқон аграр ўзгаришларига олиб борилган прогрессив ҳаракат бўлди. Чунки бу ҳаракат Англияда капитализм тараққиёти учун, дворян ер эгаллигига қарши эркин деҳқон хўжалиги учун олиб борилган ҳаракат эди. Англия деҳқонларининг ерларни тўсиб олишга қарши қаратилган бу ҳаракатлари ҳамма ўрта аср деҳқон ҳаракатларига хос бўлган умумий белгиларга эга бўлиб, онглик ва ташкилий характерга эга эмас эди. Шу билан бирга буржуазия ерларни тўсиб олишни қувватлаб чиқди. Бундан ташқари деҳқонлар орасида XVI асрда мулкий табақаланиш жараёни кучайди!

Студентлар ушбу темага тайёрланишда яна қашшоқ ва дайди деҳқонларга қарши «қонли қонунлар» масаласига ҳам асосий эътиборни қаратмоқлари зарур. Ерларни тўсиб олиш ва капиталистик фермерчиликнинг ўсиши билан мамлакатда оммавий қашшоқлик ва дайдилик—пауперизм келиб чиқди. Тюдорлар томонидан дайди ва қашшоқларга қарши чиқарилган қонунларни К. Маркс «Капитал» асарида «экспроприация қилинганларга қарши қонли қонунлар» деб атаган. Қироллар Генрих VII,

Эдуард VI, Елизаветалар томонидан жорий қилинган қонли қонунлар дайди ва қашшоқларнинг энг кичик ўғирликлари учун ҳам уларни жиноятчи сифатида қамар, қул қилар, қатл этарди. Ҳар бир истаган бадавлат киши дайдилардан болаларини тортиб олиши ва ўз фойдаси учун ишлатиши, истаса уни қулга айлантириши мумкин бўлган. XV аср охирида ва бутун XVI аср давомида Англияда дайдиликка қарши қонли қонунлар чиқарилди. Бундай қонунлар Генрих VII замонида бошланган эди.

Генрих VIII нинг 1531 йилдаги, Эдуард VI нинг 1547 йилдаги, Елизаветанинг 1572 йилдаги қонунлари ана шундай қонунлардир.

Зўрлик билан ердан маҳрум қилинган, қувғин қилинган, дайдиларга айлантирилган қишлоқ аҳолиси ва уларни юқоридаги даҳшатли террористик қонунларга суяниб, дарра, тамға, қийноқ билан ёлланма меҳнат интизомига ўргатишга ҳаракат қилганлар ҳақида Томас Мор ўзининг «Утопия» асарида бундай деб ёзган: «Шундай бўлдики, очкўз ва тўймас ялмоғиз ўз юртининг ҳақиқий вабосидирки, у минглаб акр ерни ўз қўлига тўплаб олади-да, уни четан ёки девор билан ўраб олади, ёки зўрлик қилиб ва одамларга кун бермасдан, уларни шу даражага етказадикки, улар ўзларининг бор мол-мулкларини сотиб юборишга мажбур бўладилар. Ундай қилиб ёки бундай қилиб тўғрилик билан бўлмаса, ўғирлик билан иш кўриб, уларнинг жонига тегадилар ва ниҳоят бу бечора, соддадил, бахтсиз кишилар кўчиб кетишга мажбур бўладилар. Улар тентираб четга кетадилар, ўзларининг туғилиб ўсган, ўрганган жойларини ташлаб кетадилар ва ҳеч бир ерда бошпана тополмай сарсон бўлиб юрадилар. Унча қиммати бўлмаса ҳам бутун уй-рўзғор буюмларини сотсалар, бошқа бир шаронг-да бу нарса уларга бирмунча мадад бўлар эди. Лекин улар тўсатдан кўчага улоқтириб ташланганликлари учун ўз мол-мулкларини арзимаган баҳога сотишга мажбур бўладилар. Бу бечора саргардонлар ўзларининг сўнги чақаларини ҳам еб битирганларидан кейин худо ҳаққи, айтинг-чи, уларнинг ўғирлик қилишдан бошқа нима чоралари бор, лекин шундай ҳилсалар уларни бутун қондаларга мувофиқ дорга осадилар ёки улар гадойлик қилсинларми? Лекин улар бундай қилсалар, уларни кўчада бекор юрувчи дайдилар деб, турмага қамайдилар

уларни бекорчиликда айблайдилар. Улар бутун жонжаҳди билан иш топишга ҳаракат қилсалар ҳам, лекин уларга ҳеч кимнинг иш бергиси келмайди. Чунки ҳеч нарса экилмайдиган жойда уларнинг деҳқончилик меҳнатларига эҳтиёж қолмаган. Авваллари ўша ерларни ишлаш ва экин экиш учун талаб қилинган кўп ишчи кучи ўрнида, ҳозирги пайтда эса битта ит ёки чўпоннинг бўлиши кифоядир» (Томас Мор, «Утопия», М., 1953 г., 62—64-бетлар).

Томас Морнинг сўзларига қараганда тўғридан-тўғри ўғирлик қилишга мажбур этилган бу бечора қувғиндилардан «Генрих VIII подшолик қилган замонда 72 минг катта ва кичик ўғирлар қатл қилинган» (К. Маркс. «Капитал», I том, 814-бет.).

Елизавета замонида «дайдиларни қатор-қатор қилиб дорга осар эдилар, ҳеч бир йил йўқ эдики, у ёки бу жойда шундай дайдилардан 300 ёки 400 киши дорга осилмаган бўлсин». (К. Маркс. «Капитал», I том, 814-бет.). Бундай қонли қонунлар яқиндагина мустақил майда хўжалик юритувчи, эндиликда экспроприация қилинган оммани, қашшоқлашган ва хонавайрон бўлган деҳқон ҳамда ҳунармандларни ёлланма ишчиларга айлантириб, саноатни арзон ишчи кучи билан таъминлашга ва шаҳар-қишлоқларда буржуазиянинг катта фойда олишига қаратилган эди.

Манбалар

**Лейстершир графлигида тўсиб олинган ерларни текшириш бўйича ҳукумат комиссиясининг 1517 йил протоколлари.
(Қасамёд қилганларнинг сўзи бўйича)¹**

Томас Хезельридж (1501 йилда Лейстершир графлигининг шерифи) ўзининг Нэсли манорида экин экиладиган 385 акр ерини тўсиб олиб, яйловга айлантирган. 12 та ҳовлини вайрон қилиб, бунинг натижасида 51 кишини кўчириб юборган. Қавм (приход) черкови емири-ла бошлаган.

Гарви (жентельмен) Хинкелидаги ўз сеньорлигида феодал ҳуқуқидаги 2 виргат (26 акр) экин экиладиган ер-

¹ Ю. М. Саприкин. Крестьянское движение в Западной Европе в XIV—XVI вв. изд-во МГУ, М., 1960 г., 90—91, 93—94-бетлар.

ни 1512 йил 2 октябрда тўсиб олиб, яйловга айлантирган, оқибатда бир плуг¹ йўқолиб, 6 киши кўчирилган.

Жон (Пратис монастирининг аббати) 1501 йилда Баргендаги ўзининг сеньорлигида монастир ҳуқуқидаги 5 та қўрғон ерини, 2 коттеж ва 12 виргат экин майдонини яйловга айлантириб, тўсиб олган. Оқибатда 5 та плуг йўқотилиб, 30 киши кўчирилди.

Роберт Брэнделл (рицарь) 1497 йил 7 декабрда Халиокедаги ўзининг сеньорлигида феодал ҳуқуқидаги 7 та деҳқон қўрғонини ва 250 акр экин майдонини яйловга айлантириб, тўсиб олди, натижада 7 та плуг йўқотилиб, 30 киши кўчирилди. Бу экин майдони ҳар йили рента кўринишида 30 фунт стерлинг даромад келтирган.

Жон Колли 1510 йил 6 декабрда феодал ҳуқуқидаги ўзининг сеньорлигида Глостондаги икки карукат (80 акр) экин майдонини тўсиб олиб, бу ернинг учдан бирини яйловга айлантирди, натижада 2 плуг йўқотилди ва 12 киши кўчирилди.

Копигольдерларнинг² ерларини тўсиб олиш, кўчириб юбориш ва бошқа жабр-зулмларга қарши шикоятлари³

Марҳаматли қирол олий ҳазратларига, Сиз олий ҳазратларига, биз хўрланганлар, сизнинг камбағал фуқароларингиз, ҳар кунги тоат-ибодат қилувчиларингиз кўз ёшимиз билан шикоятимизни хабар қиламиз. Жон Бун, Томас Холл, Жон Юнг, Томас Юнг, Роберт Беннет, Жон Атфильд ва бошқалар сиз жаноб олийларининг камбағал фуқаролари, сизнинг Сессекс графлигингиздаги Уэстенгмеринг деб аталувчи қисмидаги Эккльсден манорида яшовчилар, юқорида айтилган сизнинг камбағал фуқароларингиз ва уларнинг авлодлари ҳамда уларнинг ўтмишдошлари, юқорида айтилган манорининг одати бўйича, қуриянинг протокол копиялари бўйича ердан фойдаланиб, ўша сеньорликнинг чегарасида жуда қадимдан яшаб келганмиз ва шу манор одати бўйича тинч ва хотиржам шу чек ердан фойдаланган-

¹ Эски ер ўлчови. Бир иш кунда қўшилган сўқа билан ҳайдаладиган экин майдони.

² *Копигольдерлар* — «копия ҳуқуқи билан ерга эгалик қилувчилар». Англияда шахсан эркин деҳқонлар шундай деб аталган.

³ «Хрестоматия по истории средних веков». Под ред. Н. П. Гражданского и С. Д. Сказкина, т. 3. М., Учпедгиз, 1950 г. 258—259-бетлар.

миз. Лекин яқиндан бошлаб қандайдир Жон Помер исмли Уэстангмерингдан чиққан эксвайр¹ бу манорни сиз олий ҳазратлари номидан, фирибгарлик йўли билан эгаллаб олиб, ёвузлик билан бу манорнинг копигольдерларини, сизнинг камбағал фуқароларингизни қуйида келтирилган манор одатига ва ҳамма ҳаққонийликка қарши ташвишга солмоқда, озор бермоқда, сиқиб чиқармоқда.

Биринчидан, Жон Помер, жуда кучли кишига айланиб, манорга эгалик қила бошлаши биланоқ тезда куч ва дўқ-пўписа йўли билан юқорида номлари келтирилган сизнинг камбағал фуқароларингиздан уларнинг копия бўйича фойдаланиб келаётган яйловларини бошқа ерлари билан бирга тортиб олди ва яқинда ўзининг хусусий фойда ҳамда манфаати учун бу яйловларни бошқа ерлар билан бирга деворчалар билан тўсиб олди. Ўна бундан кейин кўп вақт ўтмасдан, юқорида айтилган Жон Помер буларнинг ҳаммаси билан қаноатланмасдан ўзининг қаттиққўллилиги, маккорлиги ва қизғанчиқлиги туфайли қонундан ташқари куч ишлатиб, уларнинг эркига қарши сизнинг камбағал фуқароларингиздан уларнинг уйларини, фойдаланаётган ерларини, мева боғларини ҳам ҳам тортиб олди, уларнинг уйларининг баъзиларини бузиб ташлади, бир нечта уйларни ёндирди ва сизнинг камбағал фуқароларингиздан баъзиларини бу сеньорликдан зўрлик билан ҳайдаб юборди.

Дайдилар ҳақида қонун (1531 й.).

Англия давлатининг ҳамма томонида ялқовлик ва ҳамма нуқсонларнинг манбан кўринишида дайдилик, қашшоқлик кун сайин ошиб бормоқда, бунинг натижасида (худони ранжитиб) қиролга, халққа мусибат ва давлатга оғир изтироблар келтирадиган ўғирлик, қотиллик ва бошқа жиноятлар кўпайиб бормоқда. Гарчи илгари қабул қилинган кўпгина қонун, статут ва ордонанслар сақланган бўлса ҳам, дайди ва қашшоқларнинг сони ҳамон ошиб бормоқда. Шунга амал қилиш керакки, ишга яроқсиз қашшоқлар агар бошқа жойга ўтсалар, 2 кун ва 2 кеча исканжага солиниб, фақат нон ва сув берилиб, сўнгра уларни қашшоқлар учун алоҳида ажратилган жойга жўнатиш керак.

¹ Эсквайр ёки сквайр («қуролбардор») — рицарлик унвонига эга бўлмаган дворянлик унвони.

Агар қандайдир ишга қобилиятли, соғлом кишилар ерсиз бўлиб, ҳунармандчилик ва савдо билан шуғулланмаса ва яшаш учун қонуний манба топишга интилмаса... у ҳолда улар дайди ва ялқовлар сифатида қамалиши лозим ва бозор майдонида баданлари қон билан белангунча қамчи билан саваланиб, сўнгра қаерда туғилган бўлса, шу жойга зудлик билан жўнатилиши керак.

С. А. Сливко таржимаси хрестоматия бўйича, «Tudor conetutionat documentя». Eddyttanner. Camb, 1951, p. 476—477.

Дайдиларни жазолаш ҳақидаги фармон (1547 й.).

...Эълон қилинади. ...биринчидан, парламентнинг дайдилар ва соғлом гадойларни жазолаш ҳақидаги илгариги ҳамма статутлари ва фармонлари эндиликда бекор қилинади.

Иккинчидан, шу кундан эътиборан (яъни 1 апрелдан) истаган эркак ёки аёл, агар у касал бўлмаса ёки бутунлай ишга яроқсиз, қари бўлмаса... фойдаланадиган ери, рентаси ёки қандайдир бошқа доимий даромади ва маоши бўлмаса, у (қандай бўлмасин бирор уйда ёки йўлда, ёки шаҳар, қишлоқ кўчаларида) бекор кезиб юрганда ушланса ва 3 сутка мобайнида мутахассислиги бўйича ёки ҳеч бўлмаганда нон ва сувига етарли қандайдир бирон ишни, хизматни топиб жойлашмаса, у ҳолда уларнинг ҳаммаси дайди деб ҳисобланиши лозим. Ҳар бир эркин одам шундай ҳуқуққа эгаки, у (бундай дайдини ушласа, уни судга топшириши керак, суд бу дангаса, ишсизга қиздирилган темир билан кўкрагига тамғасини босиши ва ким уни топган бўлса, шу одамга 2 йил муддатга қул қилиб бериши лозим. Бундай қулга нон ва сувдан бўлак ҳеч нарса берилмай, исталган ишда калтак остида ишлатилиб, занжир билан кишанда асралиши керак.

Агар бундай қул икки йил ўтмасдан хўжайинидан қочишга ҳаракат қилса ёки 14 кун мобайнида йўқолиб турса, у фақат қонун орқалигина хўжайинига қайтарилмай, таёқ билан калтакланиб, занжирга солиб қўйилиши лозим. Агар қайтадан қочишга ҳаракат қилса, хўжайин уни, янгидан суд жавобгарлигига топшириши керак, бу судда унга қиздирилган темир билан пешонасига Я¹ тамға босилиши керак ва у хўжайинга умрбод қул қилиб топширилсин.

¹ Я — яъни қул маъносида.

(Яна қочиш учун ҳаракат қилган қулни энг хатарли жиноятчи сифатида ўлим жазосига ҳукм қилинсин).
С. А. Сливко таржимаси. «Crownand parliament in Tudor — Stuart England, Adocumentary conytit ution» Ed, byr, Hudhea and R. Frieя.

Қишлоқларнинг емирилишига қарши Фармон (Акт). 1489 йил¹

Қиролга, бизнинг олий ҳукмдоримизга, унинг мамлакатининг ва унда яшовчи унинг фуқароларининг умумий манфаати учун ғоят хавфли ва зарарли бўлган нуқсонлар ва сунистеъмолчиликларга чек қўйиш ниҳоятда ва айниқса зарурдир. Қирол шуни яхши биладики, унинг қироллигидаги одатдаги экин экиладиган ерларни қўй боқиладиган яйловларга айлантирилиб юборилиши натижасида бутун-бутун қишлоқларнинг емирилиши, уйларнинг хонавайрон қилиниши сабабли кундан-кунга қийинчиликлар кучайиб бормоқда. Шу туфайли барча ёвузликнинг бошланиши ва асоси бўлган бекорчилик кундан-кунга ўсиб бормоқда.

Илгари икки юз киши деҳқончилик қилиб, тирикчилик қилган қишлоқларда ҳозир икки ёки ундан ортиқ чўпоннинг хизмати кифоя. Қолганлар эса бекорчиларга айланмоқдалар. Қиролликдаги энг фойдали машғулотлардан бири бўлган деҳқончилик тушкунликка юз тутмоқда.

Черковлар емирилмоқда, худо йўлида хизмат қилиш йўқолиб бормоқда, марҳумнинг дафн маросимида ҳеч ким ибодат қилмасдан қўйди. Патрон² ва маҳаллий черков руҳонийлари зарар кўрмоқдалар, ташқи душманларга қарши давлатнинг мудофаа қудрати кучсизланмоқда ва ёмонлашмоқда.

Бунга қарши шошилишч тадбирлар кўрилмаётир. Шунинг учун бизнинг олий ҳукмдоримиз қирол, ушбу парламентга тўпланган дунёвий руҳонийлар ва жамоаларнинг маслаҳати ва розилигига амал қилиб ва уларнинг обрўсига таяниб, тубандагиларни буюради, тасдиқлайди ва қарор қилади. Ҳар бир киши, қандай мартабага ва қандай мол-мулкка эга бўлишидан қатъи назар,

¹ Хрестоматия по истории средних веков. 3. жыл; М., Учпедгиз, 1950 г., 255—256-бетлар.

² Патрон одатда лорд, маҳаллий приход черковининг ҳомийси ҳисобланади.

кейинги уч йил давомида ижарага берилиб келган 20 акр ёки ундан ошиқ ери бўлган уйи ёки уйларга эга бўлса, бу уй ва ерларини яна ижарага бермоқчи бўлса, шунга амал қилиш керакки, ижарага берилган ушбу ерлардаги барча уйлар ва қурилишлар бутунлигича сақланиб қолинсин. Агар кимда-ким ижарага бериладиган уйларни ва ерларни олса, у ҳукмдоримизнинг юқоридаги буйруғига асосан ўша жойлардаги деҳқончилик учун зарур бўлган уйларни ва қурилишларни бутунлигича сақлаб қолиши шарт. Агар кимда-ким буйруқни бутунлай ёки қисман бузса, унинг ерлари ва уйлари бевосита қиролга қарашли ерларда ёки лорднинг феолида бўлса, бундай ҳолда у ердаги уй ёки уйлар сақланмаган ва ҳимоя қилинмаган деб ҳисобланиб, қирол ва лорд ерлардан олинадиган йиллик даромаднинг ярмини олиш ҳуқуқига эгадирлар. Бу ерлардаги уй ёки уйлар етарли даражада қайта қурилиб, тузатилиб бўлмагунча ҳеч қандай тўловсиз қирол ёки юқорида айтилган лорд ёки лордлар даромаднинг ярмини олишлари мумкин бўлиб, лекин бундай ерлардан даромад олиниши ҳар қандай ҳолатда ҳам қирол ва лордларда фригольд¹ ҳолатини келтириб чиқармайди...

Томас Мор
«Утопия»²
(парчалар)

Сизнинг одатда жуда ёввош бўлган қўйларингиз... ҳозир шу қадар еб тўймас ва саркаш бўлиб кетибдики, ҳатто одамларни еб қўймоқдалар, экин майдонлари, уйлар ва шаҳарларни вайрон қилиб, харобазорга айлантирмоқдалар. Қиролликнинг қайси қисмида жуда майин ва қимматбаҳо юнг етиштириш мумкин бўлса, зодагон аристократларни, ҳатто баъзи аббатларни ўз авлодларидан қолган поместьеларида ҳар йилги ошириб бораётган даромадлари ҳам уларнинг жамият учун фойда эмас, зарур келтирадиган маъносиз, дабдабали ҳаётларини қониқтирмай бошлади. Улар ўзларининг мулкларидан экин майдони учун ҳеч жой қолдирмай, ҳаммасини

¹ *Фригольд* — Англияда эркин мерос ерларга эгалик қилиш бўлиб, хусусий мулкка эгалик қилишга яқин. Фригольднинг эгаси эркин деҳқон, шаҳарлик, феодал бўлиши мумкин.

² *Томас Мор, Утопия М., 1953, 62—64-бетлар.*

яйловга айлантирмоқдалар, уйларни бузмоқдалар, шаҳарларни вайрон қилмоқдалар, ибодатхоналарни фақат чўчқа асрайдиган жой қилиб қолдирмоқдалар. Бу ёввош одамлар аҳоли яшайдиган ҳамма жойларни ҳатто бир қарич ерни ҳам қолдирмасдан саҳрога айлантирмоқдалар...

Шундай қилиб, бир очофат, еб тўймас ва ватаннинг шафқатсиз марази ерларнинг чегарасини йўқотмоқда. Бир неча минг акр ерларни ягона девор билан ўраб олмақда. У ижарачиларни ҳайдаб, уларни маккорлик билан ёки куч билан ҳаттоки шахсий мулкидан маҳрум қилмоқда ёки уни сотишга мажбур қилмоқда. Ҳамма ҳолатда бахтсизларни кўчириш давом этмоқда... Улар ўзларининг ўрганган, узоқ яшаган жойларидан кўчирилмоқдалар ва қаерга боришларини билмайдилар. Ҳамма рўзгор буюмларини тезроқ сотиш учун арзон баҳоларда сотмоқдалар. Улар ўзларининг кезиб юришларида бу пулларни тезда йўқотиб қўйиб, ўғирлик қилишдан бошқа ишлари қолмай, хизматларига қараб ёки дорга осилдилар ёки қашшоқ ва дайдиларга айланиб кезиб юрадилар. Лекин бунда ҳам улар дайди сифатида ўзларининг бекор юришлари туфайли қамоққа тушмоқдалар, ваҳоланки, улар қизғин рабишда ўз меҳнатларини ёлланшига тавсия қилмоқдалар, лекин ҳеч ким уларни ёлламайди, чунки ҳеч нарса экилмайдиган жойда, уларнинг ўрганган деҳқончилик меҳнатларига эҳтиёж қолмаган. Авваллари ўша ерларни ишлаш ва экин экиш учун талаб қилинган кўп ишчи кучи ўрнида, ҳозирги пайтда эса битта ит ёки чўпоннинг бўлиши кифоядир.

«Бизнинг кунимиз» балладасидан (1520 йил октябрь)¹

...Ҳасад ажиб куч билан ўсиб бормоқда, бойлар камбағалларни сиқиб қўймоқда... Қишлоқлар хароб қилинмоқда, ерлар қаровсиз бўлиб қолмоқда, эндиликда экин майдонлари йўқ, фақат бўш текисликлар мавжуд. Ҳозирги кунда зодагон кишилар ҳатто черковни қўйхонага айлантирмоқдалар. Жамоа ерлари тўсиб олинган ва бекитилган камбағаллар оҳ тортмоқдалар ҳамда йиғламоқдалар... Қишлоқлар қўйлар учун яйловга айлантирилмоқда. ...Савдогарлар фирибгарлик қилмоқдалар.

¹ В. Ф. Семенов. Огораживания и крестьянские движения в Англии XVI в, М., — Л., СССР ФА нашриёти, 1949, 67- бет.

Черков иллатларга кўмилмоқда, жамоалар қашшоқлаш-моқда, давлатнинг ҳамма томонида емирилиш хавфи бор...

Кет бошчилигидаги кўзғолончи деҳқонларнинг талаблари¹

1. Биз сизнинг марҳамат қилишингизни сўраб илтимос қиламизки, ерларни тўсиб олишга қарши чиқарилган қонунлар зафарон (шафран) экиладиган ерларни тўсиб олувчиларга қарши қаратилмасин, чунки бундай ерлар кўп харажат талаб қилади, лекин келгусида ҳеч ким ерларни тўсиб олишга журъат қилмаслиги лозим.

2. Биз сизнинг марҳаматингиз олдида гувоҳлик қилиб айтаемизки, манорларнинг лордлари тегишли эркин солиқларни тўлашга мажбурдирлар, улар ўз маблағларини ошириш учун ҳуқуққа зид равишда бундай тўловларни тўлашни (ўзларининг) фригольдерларнинг зиммасига юкламасликлари лозим.

3. Биз сизнинг марҳамат қилишингизни сўраб илтимос қиламизки, манорларнинг лордлари жамоа яйловларида молларини боқмасинлар.

4. Биз сўраймизки, руҳоний шахслар бундан буён бўш ерларни ҳам, крепостной ерларни ҳам сотиб олмасинлар, Генрих VII ҳукмронлигининг биринчи йилларидан кейин олган ерларини эса дунёвий шахсларга топширсинлар.

5. Биз сўраймизки, қамиш ўсиб ётган ерлар ва ўтлоқзорлар Генрих VII ҳукмронлигининг биринчи йилидаги каби баҳоларда ижарага берилсин...

6. Биз сўраймизки, сизнинг қироллигингиздаги барча бушеллар бир хил ўлчовда бўлсин, яъни 8 галлон².

7. Биз сўраймизки, черков қавмидаги кишиларга илоҳий сўзлардан ваъз айтиб, улуғлашга қобилятсиз бўлган барча (руҳонийлар) ёки викарилар бенифициялардан четлаштирилсин. Черков қавмидаги кишилар патрон³ ёки қишлоқ лорди ва бошқаларни сайласинлар.

8. Биз сўраймизки, қасрни сақлаш учун бизда одат тусига кириб қолган взнос⁴ қаср эгаларидан олинмасин.

¹ Хрестоматия по истории средних веков. III жилд, М., Учпедгиз, 1950 г., 261—263-бетлар.

² Галлон 4,5 литр атрофида.

³ Патрон — химоячи, ҳомий.

⁴ Бу тўлов лорд томонидан қиролга қасрни сақлаш эвазига тўланган.

Бизнинг ўйлашимизча, уни қаср эгалари эмас, лордлар ўз бейлифларига рента йиғанлари учун тўлашлари лозим.

9. Биз сўраймизки, даражаси рицарлик ёки сквайрликдан паст бўлган шахслар, агар қадимги одатлар бўйича бу ҳуқуққа эга бўлмаган бўлсалар, каптархона сақлаш ҳуқуқига эга бўлмасинлар.

10. Биз сўраймизки, сизнинг графлигингиздаги фео-дарийлар¹ шу мансабда турган вақтларида кимнингдир маслаҳатчиси сифатида ҳеч қаерда қатнашмасинлар, қиролга ҳалоллик билан хизмат қилсинлар. Бу мансабга ҳар йили графликдаги жамоа томонидан виждонли одам сайлансин.

11. Биз сўраймизки, манор судининг барча ҳуқуқларини ўз қўлингизга олсангиз, токи барча кишилар жамоа мулкларидан ва бошқалардан хотиржамлик билан баб-барабар фойдалансинлар.

12. Биз сўраймизки, ҳаддан ташқари кўп ренталар солинган копигольдер ерлари унинг эгаси ўлган тақдирда ёки бошқа бировга сотилган тақдирда, худди Генрих VII ҳукмронлигининг биринчи йилидагидек енгил солиқ солиниб, эгасига ўтсин.

13. Биз сўраймизки, руҳонийлар Капеллан бўлишлари мумкин эмас, лекин черков қавмидаги кишиларни илоҳий қонунларга ўргатиш учун ўз бенефицийларида яшашлари шарт.

14. Биз сўраймизки, барча крепостнойлар озод қилинсинлар, чунки худо ўз қимматбаҳо қонини тўкиб барчани озод қилган.

15. Биз сўраймизки, барча дарёлар эркин бўлсин, балиқ овлаш ва кемалар қатнаши учун умумнинг фойдаланишига топширилсин.

16. Биз сўраймизки, сизнинг исчиситорларингиз² ёки фео-дарийларингиз мансабларга ўтиришга шунақа шахсларга рухсат берсинларки, улар қиролдан бевосита мулк олган бўлиб, ундан йилига камида 40 фунтдан даромад олган бўлсинлар.

17. Биз сўраймизки, камбағал денгизчиларга ва балиқчиларга дельфинлар, китлар ва бошқа катта балиқ-

¹ *Фео-дарийлар* — ер ишларини бошқарувчи қироллик амалдори Қиролнинг қўл остида ишлайди.

² *Исчиситорлар* — қирол амалдорлари. Эгалари ўлган ерларни қирол ихтиёрига ўтгунча бошқарадиган қироллик ер ишлари амалдори.

лар овидан олинадиган фойдадан тўлиқ улуш берилсин. Албатта, бу сизнинг манфаатингизга зарар етказмасин.

18. Биз сўраймизки, йилига 15 фунт ва ундан ортиқ даромад берадиган бенефицийга эга бўлган, черковга қарашли қавм даромадлари билан тўла таъминланган ҳар бир руҳоний ёки викарый¹ шахсан ўзи ёки ўқитувчи таклиф қилиб, черков қавмидаги камбағал кишиларнинг болаларига катехезис ёки тоат-ибодат ҳақидаги китобларни ўқитиши шарт.

19. Биз сўраймизки, манорларнинг лордларига, фригольдерларга ер олишига ва уни ўзларига янада кўпроқ бойлик орттириш ва сизнинг содиқ камбағал фуқароларингизни янада кўпроқ хонавайрон қилиш учун манориал курияси протоколининг копияси билан ўзгаларга беришига рухсат берилмасин.

20. Биз сўраймизки, кимки (рицарь ёки сквайрдан) паст даражада бўлса, ўз фригольдларида ёки копигольдларида қуён асрамасин ёки уларни алоҳида ўраб олинган жойда асрасинлар, токи улар жамиятга зарар етказмасинлар.

21. Биз сўраймизки, бундан буён, ҳеч кимга у қандай унвонга эга бўлишидан қатъи назар балоғатга етмаганлар устидан ҳомийлик ҳуқуқини сотишга рухсат берилмасин. Балоғатга етмаган шахс улғайиб катта бўлгач, турмуш қуриш ишида тўла равишда эркин бўлсин. Фақат қироллик ҳомийлигигина бундан истисно этилсин.

22. Биз сўраймизки, ўз манорига эга бўлган киши бир пайтнинг ўзида бошқа лорднинг мулкани бошқармасин. Фақат ўзининг ишини бошқарсин.

23. Биз сўраймизки, ҳар қанақа лорд, рицарь ёки жентельмен черков мансабдорларини тайинлаш ишини ижарага олмасин.

24. Биз сўраймизки, сиз марҳамат қилиб рухсат этсангиз ва ўз муҳрингизни босиб шафқат ёрлигингиз билан буйруқ берсангиз, сизнинг камбағал халқингиз томонидан сайланган комиссарлар ёки сиз олий зот ва сизнинг кенгашингиз улардан қайсиларини маъқул топса, ўшалар, сизнинг дунёвий судьяларингиз, шерифларингиз, исчиситорларингиз ва бошқа амалдорларингиз камбағал халқингиздан Генрих VII ҳукмронлигининг биринчи йилидан бошлаб яшириб келган барча ўша яхши

¹ Викарий — бу ерда черков руҳонийсининг ёрдамчиси маъносида.

қонунларни, статутларни, хитобномаларни ва бошқа тадбирларни тикласалар ва ишга солсалар.

25. Биз сўраймизки, сизнинг марҳаматингиз олдида гуноҳ қилиб қўйган ва камбағал халқингизни ҳафа қилган ёки камбағал халқингизнинг шикоятини натижасида фош қилинган амалдорларингиз бу ерда йиғилган барча камбағалларнинг ҳар бирига бу ерда ўтказилган ҳар бир кун учун 4 пенсдан тўлов тўлашлари лозим.

26. Биз сўраймизки, ўз ерларидан 40 фунтдан кам бўлмаган даромад оладиган лордлар, рицарлар, сквайрлар ва жентельменлар ўз хўжаликларида ўз уйларининг заруриятидан ортиқча бўлган қорамол ва қўй боқмасинлар. (Имзолар) Роберт Кет, Томас Олдрич, Томас Код¹.

14-Т Е М А. РЕШЕЛЬЕНИНГ «СИЕСИЯ ВАСИЯТ»И БУЙИЧА ФРАНЦИЯ АБСОЛЮТИЗМИНИНГ СИНФИЙ МОҲИАТИ

Бу темани қўйидаги тахминий план асосида ўрганиш тавсия этилади:

1. Францияни абсолют монархияга олиб келган ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлар.

2. Ҳокимиятнинг йирик феодалларга қарши кураши ва марказлаштириш сиёсати.

3. Гугенотлар уруши, унинг синфий табиати ва оқибатлари, феодал оппозицияларининг тугатилиши.

4. Ришелье ва унинг абсолютизмни мустаҳкамлаш сиёсати (унинг иқтисодий сиёсати ва маъмурий тадбирлари. Халқ оммасининг ҳаракатлари).

5. Абсолют монархиянинг ижтимоий моҳияти ва тарихий роли.

Методик кўрсатмалар

Студент бу темани ўрганишда аввало Францияда абсолют монархияга олиб келган ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитларни ўрганиб олиши керак.

XVI аср ва XVII асрнинг биринчи ярмида Франциянинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий аҳволида катта ўзгаришлар юз берди. Бу давр мамлакат тарихида муҳим роль ўйнаган француз абсолютизмининг мустаҳкамлаш даври бўлди.

XVI асрда Францияда капиталистик хўжалик элементлари ривожлана бошлади, марказлашган террито-

¹ Томас Код — 1549 йилда Норич шаҳри мэри бўлган. Томас Олдрич эса Норичнинг ольдермени бўлган.

рияда аста-секин иқтисодий бирлик таркиб топа бошлади.

Франция саноатининг баъзи тармоқлари XVI асрда цех ҳунармандчилиги доирасидан чиқиб, марказлаштирилган ҳамда тарқоқ мануфактуралар шаклида ривожлана бошлади. Лекин ўрта аср цех ташкилоти турли йўллар билан капитал мануфактуранинг ривожланишига қаршилик кўрсатди. Марказлашган мануфактура металлургия, кемасозлик, қурол ишлаб чиқариш, китоб босиш ва бошқа соҳаларда тарқалди. Тарқоқ мануфактура эса ипак йиғириш, газлама тўқиш ва бошқа соҳаларда тарқалган.

Мануфактуранинг вужудга келиши, ривожланиши ички ва айниқса, ташқи савдонинг кенгайишига таъсир кўрсатди. XVI асрда Франция деярлик ҳамма Европа давлатлари билан савдо алоқаларини олиб борди. Испанияга дон, полотно, мовут, қоғоз, китоб, дурадгорлик асбоблари ва бошқа молларни, Англия, Шотландия, Норвегия, Швеция, Данияга вино, туз, шафран маҳсулотлари чиқарарди. Айниқса, Германия ва бошқа давлатларда Францияда ишлаб чиқариладиган ипак, бахмал, парча, гилам, тўр ва бошқа буюмларга талаб катта эди. Франциянинг Урта денгизда Левант билан савдо-сотиғи кўчайди.

Лекин Францияда капиталистик ривожланишининг умумий кўриниши Англия ва Нидерландияга нисбатан орқада эди. Мамлакат асосан аграр давлатлигича қолмоқда эди, чунки ерларнинг бир қисми майда хўжалик олиб бораётган деҳқонлар қўлида эди. Сеньор деҳқондан пул формасида феодал рента оларди. Француз деҳқонидан марказлашган Франциянинг жуда ўсиб кетган давлат идораларини таъминлаш учун турли хил катта-катта солиқлар, черков учун эса десятина солиғи олинар эди. Француз деҳқонларининг кўпчилиги судхўрлардан қарздор бўлиб қолган эди. Англиядан фарқ қилиб, Франция деҳқонлари катта тўлов тўлаб озод бўлган эдилар, мана шундай шарт билан озод бўлиш эса деҳқонларни бўйнигача қарзга ботириб, уларни хонавайрон қилиб қўйган эди. Кейинчалик юз йиллик уруш давридаги вайронлик натижасида деҳқонларнинг судхўрларга қарамлиги яна ҳам ошиб кетди. Француз деҳқони шахсан озод бўлса ҳам, ижтимоий жиҳатдан ҳуқуқсиз бўлиб, ўз сеньорининг ҳамма суд ва маъмурий тартибларига бўйсунишга мажбур эди. Шун-

дай йўллар билан экспроприация қилинган Франция деҳқонлари баъзида қисқа муддат билан ижарага жуда кичик ҳажмдаги ерни олиб ишласа, кўп ҳолларда эса бутунлай ердан ажралиб қолиб ёки дайдига, ёки қишлоқдаги батракка, ёки шаҳарда кучсиз тараққий этган капиталистик саноатда банд бўлиб, ёлланма ишчига айланиб қолмоқда эди.

XVI—XVII асрларда Францияда бўлиб ўтган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар ва у билан боғлиқ ҳолда синфий курашнинг кескинлашиб бориши, ҳукмрон синфни ўша вақтдаги шароитга бирмунча тўғри келадиган диктатуранинг янги формасини излашга мажбур этди. Бундай диктатура абсолют монархия бўлиб, у Францияда ўзининг классик формасини топди.

Франциянинг тарихи Людовик XII (1498—1515) ва айниқса узоқ ҳукмронлик қилган Франциск I (1515—1547) ва Генрих II (1547—1559) даврида абсолют монархиянинг ташкил топиши тарихи билан ифодаланди. Феодал давлатнинг ривож ва мустаҳкамланиши ҳамда кейинги марказлашиши учун феодаллар қаршилигини йўқотиш зарур эди. Қирол шаҳарлар ёрдами билан бу вазифани амалга оширди. Давлат ҳокимияти XVI асрда вақтинча мустақилликни қўлга киритган бўлса ҳам, синфий моҳиятига кўра абсолют монархия илгаригидек феодал давлатлигича қолиб, дворянлар диктатурасини давом этказди. Қирол ҳокимияти учун буржуазия фақат унинг синфий вазифаларини амалга оширишда қурол сифатида зарур эди. Абсолютизм дворянлар сепаратизмига қарши ҳаракатда буржуазия кучидан фойдаланди ва унинг капитали билан давлат хазинасини тўлдирди. Буржуазия ҳам қирол ҳокимиятига муҳтож эди. Давлат харажатлари ортиб борган сари, давлат буржуазиядан кўпроқ қарз оларди. Деярлик ҳамма солиқлардан тўпланган пул молияси капиталистларга топширилди. Дворянлар учун янги ижтимоий шароитда абсолютизм бир томондан, ўзларини халқ қўзғолонларидан мудофаа қилиш учун зарур бўлса, иккинчи томондан, қўшимча феодал рента олишда муҳим қурол сифатида зарур эди.

Францияда абсолютизм — синфий формада ташкил топди, унинг мустаҳкамланиши Франциск I нинг қироллиги даврида кучайди. Франциск I генерал штатларни бутунлай чақирмай қўйди. Унинг ҳуқуқшунослари тўғридан-тўғри ҳокимиятини ҳеч ким ва ҳеч нарса чекла-

майди деб эълон қиладилар, қирол танҳо ўзи қонунлар чиқариш ҳуқуқига эга бўлиб, парламентга уларни рўйхатга олиш ҳуқуқинигина қолдирди. Бутун марказий бошқарма иши қирол кенгаши қўлида эди. Франциск I даврида бюрократик давлат аппарати ўрнатилди. Бу даврда губернаторлик вазифалари ташкил этилиб, улар мамлакатнинг маъмурий ишларини бошқарар ва вилоятлардаги маҳаллий суд палаталари ишларига аралашар эдилар. Вилоятларга баъзида қирол комиссарлари ҳам юбориларди. Бу тадбирларнинг ҳаммаси вилоятларнинг марказга бўйсунушига ва маҳаллий бошқариш ишларини кучсизлантиришга қаратилган эди. Франциск I черковни ҳам ўзига бўйсундирди.

XVI асрда Франция Ғарбий Европадаги қудратли давлатлардан бирига айланди. Франция абсолютизмининг халқаро муносабатлардаги асосий мақсади Европада ўз мавқеини кучайтириш ва сўнгра Габсбурглар мулки ҳисобига Франция ерларини кенгайтириш эди. Бу қарама-қаршиликлар Италия урушлари (1494—1559 йй.) билан қўшилиб кетиб, ярим асрдан ортиқ давом этди. Бу уруш асосан француз дворянларининг бойиши ва Ўрта денгизда Франциянинг савдо позициясини мустаҳкамлаш учун олиб борилди. Италия учун олиб борилган бу урушлар Франциянинг бутунлай муваффақиятсизликка учраши ва Като-Камбрезида тузилган сулҳ билан тугади. Сулҳ битимига мувофиқ Франция Италиядан бутунлай воз кечди. Лекин Франция Туль, Мец, Верденга эга бўлди. Студент ушбу темага тайёрланишда XVI аср Франция тарихидаги муҳим воқеалардан бири бўлган гугенотлар уруши деб номланган граждандар урушининг синфий моҳиятини ва унинг оқибатларини ҳам аниқлаб олиши лозим.

XVI асрнинг иккинчи ярмида Франциянинг иқтисодий аҳволи оғирлашди. Италия урушлари туфайли давлатнинг қарзи ошиб, ҳокимият пул тўплаш учун солиқларни оширди. Буларнинг ҳаммаси аҳолининг аҳволини ниҳоятда оғирлаштириб, ички низоларни кучайтирмоқда эди. Энг аввало, деҳқонлар ва шаҳардаги қуйи табақалар бирлашиб, феодал зулмига қарши курашдилар. Усиб келаётган буржуазия ҳам антифеодал оппозицияга қўшилмоқда эди. Бу табақалар учун ўша даврда маълум даражада прогрессив роль ўйнаётган қирол абсолютизми объектив хавф бўлмай, балки мамлакатни орқага тортаётган феодал тарқоқлигига интилган фео-

дал реакцияси хавфли эди. Дворянларнинг юқори қатлами, ўзларининг сиёсий ҳуқуқларини камситувчи марказлашган давлатга чек қўйишни талаб қилиб, вилоятлардаги губернаторлик мансабларини эгаллашга ҳаракат қилдилар.

60- йилларнинг бошида энг йирик феодаллар иккита диний-сиёсий группага бўлиниб, уларнинг бир қисми қудратли герцоглар уруғидан бўлган Гизлар бошчилигидаги католиклар лагери томонида эди.

Иккинчи оппозицион кальвинчи дворянлар партиясига Бурбонлар бошчилик қилар эди. Диний қарашлари турлича бўлган бу икки аристократ дворянлар партиясига бир хил сиёсий программани олдинга сураб эди. Бу программа Франция абсолютизмини заифлаштириш ва дворянлар эркинлигини кенгайтиришга қаратилган эди. Юқоридагилардан кўриниб турибдики, абсолютизмга қарши қаратилган дворянларнинг оппозицияси ҳокимиятга эга бўлиш учун икки қарама-қарши куч сифатида ҳаракат қилди.

Студентлар гугенотлар урушининг уч даврини характерлаб, гугенотлар уруши Франция давлатининг бўлиниб кетиш хавфини туғдирганлигини ва шундай тарихий шароитда абсолютизмни қайта тиклаш масаласи зарур бўлиб қолганлигини аниқлаб олишлари керак.

Гугенотлар урушлари давридаги феодал низолар Францияга жуда қимматга тушди. Саноат ва савдо-сотиқ ишлари жуда қийин аҳволда қолди. Қишлоқ хўжалиги вилоятларда тамомила тушкунликка учради. Давлатнинг молиявий ишлари барбод бўлди. Шундай шароитда кучли қирол ҳокимиятини тиклаш зарур бўлиб қолган эди.

Қирол Генрих IV (1594—1610 йй.) даврида Бурбонлар династиясининг ҳокимиятни бошқара бошлаши билан абсолютизм тузуми янгидан мустаҳкамлана бошқайди. Молия ва савдо-сотиқ ишлари бўлиниб кетиши билан Франциянинг иқтисодини тиклаш ва ривожлантириш учун ўтказган тадбирлари натижасида анча муваффақиятларга эришилди. Генрих IV нинг вафотидан кейин яна феодал ғалаёнлар бошланди. Лекин бу ҳаракатлар узоқ давом этмади. Францияда абсолютизмнинг кейинги мустаҳкамланиши ва равнақ топиши Людовик VIII нинг (1610—1643 йй.) биринчи министри, кардинал А. Ж. Дюплесси Ришелье (1585—1642 йй.) даврида юз берди.

1619 йил Франция қиролининг тавсияси билан папа

Ришельега кардинал унвонини берди. Ришелье 1624 йилдан давлат кенгашига аъзо, яъни давлатнинг ҳақиқий раҳбари, биринчи министри бўлди. У 18 йил давомида биринчи министр вазифасида хизмат қилиб, Францияда қирол абсолютизмни мустаҳкамлашда анча иш қилди. Франциядаги феодал исёнларининг батамом йўқотилиши ва абсолютизмнинг кейинги мустаҳкамланиши унинг номи билан боғлиқ. Ришельенинг ўзи руҳоний бўлишига қарамай, давлат манфаатларини черков манфаатларидан устун қўйди. У папа ёки оқсуяк феодаллардан чиққан ҳар қандай феодаллар реакциясига қарши тинмай кураш олиб борди. Асл чиқиши дворянлардан бўлган Ришелье дворянлар табақасининг мулкий имтиёзларини бекор қилишни кўзда тутмаса ҳам, уларнинг қиролга садоқат билан хизмат қилишини ва умум давлат қонунларига бўйсуншини талаб қилди. Ришелье феодаллар оппозициясининг ҳар қандай фитналарини таъқиб қилди. Феодалларнинг давлат стратегияси нуқтаи назаридан аҳамиятга эга бўлмаган қасрларини буздириб ташлади. Ришелье даврида Францияда абсолютизмнинг марказлашган бюрократик аппарати ташкил топди. Марказда давлат секретарларни, вилоятларда интендантлар (махсус амалдорлар) таркиб топди. «Полиция, суд ва молия интендантлари» марказий ҳокимиятнинг вилоятлардаги кучли қуроли ҳисобланарди. Бу янги мансаблар Франциядаги бошқа мансаблар сингари пулга сотилмас, сотиб олинмас ва мерос бўлиб ҳам ўтмас эди. Ришелье иқтисодий сиёсатда ўсиб бораётган мануфактурани қувватлаб чиқди.

Студент Ришельенинг Франция абсолютизмни мустаҳкамлашдаги сиёсатини ўрганишда унинг бизгача етиб келган «Сиёсий васиятнома»си ва бошқа ҳужжатлар билан батафсил танишиб, уларни чуқур таҳлил қилиб чиқиши керак. Унинг «Сиёсий васиятнома»си абсолютизмнинг идеологияси ва синфий моҳиятини очиб беришда катта аҳамиятга эга. У жуда мукаммал ва аниқ тузилган бўлиб, қиролга хатолардан сақланмоқ йўллари кўрсатиб беради. Ришельенинг «Сиёсий васиятнома»сига муқаддимада шундай деб ёзилган: «Сиз жаноб олийлари, бир вақтнинг ўзида менга, сизнинг кенгашингизга йўл очиб беришга ва сизнинг ишларингизни бошқаришга катта ишонч билдиришга қарор қилганингизда мен сидқидилдан шуни айтаманки, Гугенотлар давлатни Сиз билан баб-баробар бўлишиб олдилар. Кат-

та амалдорлар ўзларини мустақил сифат қилиб тутдилар. Айниқса, ўлка губернаторлари ўз мансаб ўринларида ўзларини ҳукмдор сифат қилиб тутдилар.

Мен шуни айта оламанки, уларнинг ва бошқаларнинг бу аҳмоқона намунаси давлат учун жуда зарарлидир. Айниқса бу тартибсизликлардан кейин ўз кучини сезиб, ўз обрўси доирасини янада кенгайтириш учун айрим корпорациялар¹ ўзларининг имкони борича маълум ҳолларда сизнинг қонуний обрўингизни туширишга ҳаракат қилдилар.

Яна мен шуни айта оламанки, улар ҳар қайсиси ўзининг хизматини ўзининг қилган беодобликлари билан ўлчайдилар. Сиз жаноб олийларидан ўзларининг ҳақиқий хизматларига кўра олган хайр-саховатни, яхшиликни, улар фақат ўзларининг ўта бузуқ фантазияларини қониқтириб тургандагина қадрлаб турдилар.

Яна мен шуни айта оламанки, чет давлатлар билан иттифоқ илтифотсизлик, менсимаслик даражасида олиб борилди. Хусусий манфаатлар давлат манфаатларидан устун қўйилди. Бир сўз билан айтганда, қироллик қадрқиммати, обрўси шу даражада пасайтирилдики, у ўзининг амалда бўлиши лозим бўлган даражасига сира ўхшамай қолди. Сизнинг ишларингизга раҳбарлик қилганларнинг йўл қўйган хатолари туфайли уни сира таниб бўлмади қолди.

Мамлакатимиздаги барча нарсани йўқотмаслик учун Сиз жаноб олийлари ўз давлатингизни идора қилишини топшириб қўйган кишиларингизнинг хулқ-атворларига, қилган ишларига энди бошқа чидаш мумкин эмас. Бошқа томондан эса бу ўзгаришларни қилишга йўл қўймайдиган оқилона қонунларни бузмасдан, буларнинг ҳаммасини бирданига ўзгартириб бўлмайди. Сизнинг ишларингизнинг бунақа ёмон аҳволи вақт ва маблағ билан ҳисоблашмасдан шошилинч чораларни кўришга Сизни чорласа ҳам, Сизнинг донолигингиздан зарурат талаб қилгандек, бу ўзгаришдан келгуси ишлар учун фойдали сабоқ олиш мақсадида у муносабатда ҳам, бу муносабатда ҳам аввал оқилона чораларни танлаш зарур.

Гугенотлар партиясини емириш, амалдорлар қаршиликларини синдириш, Сизнинг барча фуқароларингизни ўз бурч ва мажбуриятларини бажаришга мажбур

¹ Ришелье парламентни назарда тутди.

қилиш, хорижий мамлакатлар ўртасида сизнинг об-
рўйингизни янада илгариги даражада кўтариш ишлари-
га мен ўзимнинг барча имкониятларимни, кучимни сарф
қилишга Сиз жаноб олийларига ваъда бераман. (С. Д.
Сказкин, Старый порядок во Франции, М. —Л., 1925,
11—19-бетлар.).

Бу темага онд бошқа ҳужжатлар: эдиктлар — фар-
монлар, декларациялар, баёноتلар ва бошқалар қисман
«Васиятнома»га ўхшаш бўлиб, Ришельенинг сиёсий
принципларининг қандай қилиб ҳаётга татбиқ этилган-
лигини ифодалайди. Шунинг учун ҳам студент ушбу те-
мани ишлаб чиқишда, биринчидан, XVII асрда Фран-
циядаги давлат ҳокимиятининг аҳволини ва айрим иж-
тимоий табақаларни характерлаши зарур бўлса, иккин-
чидан, монархиянинг бу табақаларга нисбатан ўтказа-
ётган сиёсатини аниқлаши керак. Ришелье ўз фаолия-
тида дворянлар орасидаги дуэлларни қаттиқ таъқиб ос-
тига олади, дулда қатнашган дворянларнинг ўлмай
қолганларини ҳам Франция территориясидан ҳайдатиб
юборади. Ришельенинг дулга қарши нашр этилган
эдиктлари ва эски суд қонунлар ташкилоти ҳисоблан-
ган парламентнинг абсолют монархия таркибидаги ро-
лини ифодаловчи 1641 йилдаги эдикти давлатнинг тур-
ли табақаларга нисбатан қўлланган хилма-хил метод-
ларни ифодалаб беради.

Студентлар Ришельенинг маъмурий ва иқтисодий
соҳадаги ислоҳатлари билан чуқур танишиб чиқиб,
унинг абсолютизмни ривожлантиришдаги ютуқлари
юқори мулкдор табақалар манфаатини кўзлаб, халқ
оммасини кучли равишда эзиш ҳисобига олиб борил-
ганлигини аниқлаб олиши лозим.

Ришелье Франция абсолютизмни мустаҳкамлаш
учун халқдан олинадиган солиқларни яна оширди. Энг
кўп тарқалган талья солиғининг ўзи тўрт марта оши-
рилди. Ришелье дворян монархиясининг ҳақиқий ваки-
ли сифатида чиқиб, халқ оммасини оғир солиқ ва мажбу-
риятларни ўз елкасида кўтариш учун яратилган деди.
У «Сиёсий васиятнома» сида халқ ҳақида шундай деб
ёзган: «Агар халқ жуда роҳатга эришса, унинг ўзини
асосий мажбуриятлари чегарасида ушлаб туриш мумкин
эмас... Яхши тарбияланган ва кўпроқ маълумотга эга
бўлган давлатнинг бошқа табақаларига нисбатан кам-
роқ билимга эга бўлган халқ агар уни доимий муҳтож-
лик ушлаб турмаса, ақл-идрок ва қонунлар белгиллаган

тартибларга бўйсунуши хавфли бўлиб қолади... Солиқлардан озод қилинганда эса у ўзини бўйсунушнинг ҳамма кўринишларидан батамом озод ҳисоблар эди.

Уни оғир меҳнатга кўниккан ва меҳнатга нисбатан узоқ давомли бекорчилик ишдан чиқазган хачирга тенглаштириш мумкин». (С. Д. Сказкин. Старый порядок во Франции. М. —Л., 1925, 19- бет.).

Ришелье ҳокимиятни идора қилиб турган даврда қиролликнинг ҳамма томонида бир неча марта деҳқонларнинг қўзғолонлари бўлиб ўтди, лекин бу қўзғолонлар ҳукумат қўшинлари томонидан шафқатсиз равишда бостирилди.

XVI асрда, айниқса XVII асрда Францияда абсолют монархия шундай мустаҳкамландики, XVII асрда Европанинг бирорта давлатида абсолют монархия бундай классик формага кўтарила олмаган.

Манбалар

Дуэлларга қарши эдикт!¹

Ҳеч бир нарса илоҳий қонунни дуэлга бўлган жиловланмаган ҳирс каби бузолмайди. Бизнинг давлатимизни сақлашга ва кучайтиришга қарши ундан хавфлироқ душман йўқ. Бу нодонлик сабабидан давлатимизнинг асосий таянчларидан бири бўлган дворянларимизнинг кўпчилиги ҳалок бўлмоқда. Бу ишни тўхтатиш учун биз имкониятимиздаги бошқа чораларни ахтариб кўрдик. Энг қаттиқ жазолар билан қўрқитиш ва бошқаларга ибрат учун жазолаш йўлларини қилдик. Жазоланмасдан қолишга умид боғлаб, бу каби жиноятларни қилувчиларга қарши, жиноятларни қайта такрорламасликлари учун ёрдам бериб, янги чоралар кўришга ҳаракат қиламиз...

1. Дуэллар ва яккама-якка олишувлар ҳақидаги эдиктларга қарши қилинган илгариги жиноят ва гуноҳлар кечирилади. Буюрамизки, кимки бундан буён шу жиноятни қилса, дуэлга чақирганлар ҳам, чақирилганлар ҳам, уларнинг турли-туман найранг ишлатиб айёрлик билан олган афвномасига қарамасдан агар мансабдор бўлсалар, эгаллаган мансабларидан, агар пенсия ёки бошқа имтиёзларга эга бўлсалар, пенсияларидан ва

¹ Хрестоматия по истории средних веков. III жилд, Учпедгиз, 1950 г., 182—184- бетлар.

Ўша имтиёзларидан маҳрум қилинадилар. Агар судьялар уларнинг қилган жиноятларини жиддий жиноят деб топсалар ва шароит шуни талаб қилса, улар илгариги эдиктларимизнинг энг оғир жазо бандлари бўйича жазоланадилар. Ушбу эдиктга хилоф равишда қотиллик қилиб, юқоридаги айтилганлар бўйича жазога ҳукм қилинганларга ҳеч қанақа енгиллик берилмайди.

III. Яна буюрамизки, дуэлга чақирганларнинг ва чақирилганларнинг мол-мулкининг учдан бир қисми мусодара қилинсин.

IV. Дуэлга чақирганларни иккала томондан қилган жиноятнинг асосий сабабчиси деб топиб, буюрамизки, дуэлга чақирганлар, юқорида айтилган жазолардан ташқари яна уч йилга узоқ ўлкаларга бадарға қилинсинлар ва мол-мулкининг учдан бир қисми ўрнига ярми мусодара қилинсин. Агар судьялар зарур деб топсалар ва шароит бунни талаб қилса, улар яна ҳам оғирроқ жазога ҳукм қилинсинлар.

VI. Буюрамизки, қиролликда ўзаро жанжал чиқариб, ammo дуэлда қироллик территориясидан ташқарида ёки унинг чегарасида учрашганлар ҳам барибир ушбу эдиктимиз бўйича жазога маҳкум қилинсинлар.

VII. Худо олдида, кишилар олдида шунчалик оғир жиноятлар қилиш билан қаноатланиб қолмасдан, унга яна бошқаларни таклиф қилиб, улардан иккинчи, учинчи ва ҳоказо секундантлар сифатида фойдаланувчиларни ҳеч қанақа раҳм-шафқат қилмасдан эдиктимизнинг қаттиққўллиги бўйича ўлим жазосига ҳукм қилишга буюрамиз. Бундан буён иккинчи, учинчи ва ҳоказо секундантларнинг хизматидан фойдаланиб дуэлга чақирганларнинг ва чақирилганларни иззат-икром, ҳурматдан маҳрум қилинганлар деб эълон қиламиз. Улар ва уларнинг келгуси авлоди дворянликдан маҳрум қилинган деб эълон қилинади. Ҳар хил мансабларни эгаллашдан бутунлай маҳрум қилинадилар. Токи биз ҳам, биздан кейингилар ҳам уларни илгариги аҳволига ҳеч қачон қайтариб олмасинлар. Адолатнинг бутун қондаси бўйича босилган номус тамғасини улардан ҳеч ким ҳам олиб ташлай олмасин. Шунингдек, дуэлга иккинчи ва учинчи секундант бўлиб иштирок қилган кишилар, дуэлга чақирилганларга қўлланилган жазо билан жазолансинлар.

Парламентларнинг давлат ишларига ва маъмурият ишларига аралашиларини ман қилувчи эдикт (1641 й.)¹

Биз, бизнинг кенгашимизнинг фикрига биноан, бизнинг аниқ ишончимиз бўйича ва бизнинг қироллик ҳокимиятининг кучига ва обрўсига таяниб, шуни айтамыз ва эълон қиламызки, бизнинг Париж парламенти ва шунга ўхшаган бизнинг трибуналларимиз бизнинг фуқароларимизга адолатни (одил судни) тарғиб қилиш ва уни кузатиб бориш учун таъсис қилинганлар. Биз келгусида уларнинг давлат маъмурияти ёки ҳукуматга тегишли бўлган қандайдир ишларни ўз қўлларига олишларини қатъий равишда ман қиламыз. Агар, биз, бизнинг ҳокимиятимиз ёрлиқлари ёки махсус буйруқлари билан бу ишлар ҳақида мамлакатимиз равнақини кўзлаб, парламент билан маслаҳатлашишни зарур деб топмасак, у ҳолда бу ишларни бутунлай ўзимизнинг ва ворисларимизнинг қўлида қолдирамыз...

IV. Биз шуни истаймызки ва буюрамызки, бу форма бўйича (қироллик кенгашида бизнинг иштирокимизда) реестрга киритиладиган эдиктлар ва декларациялар ўз шакли ва мазмуни билан бутунлай бажариладиган бўлсинлар. Бизнинг парламентимизни ва бошқа трибуналларни уларга қарши ҳар қанақа ҳаракат қилишларини қатъий ман қиламыз. Аммо парламент ва трибуналлардаги мансабдор шахсларимизга, агар улар зарур деб топсалар ва уларнинг бу таклифлари мамлакатимиз равнақи учун хизмат қилса, биз эдиктларнинг тўла бажарилишига онд бунақа таклиф ва мулоҳазалар билан чиқишларини ман қилмаймыз. Бу таклиф ва қўшимчалар билан қайта ишланган эдиктларга агар биз буюрсак ҳеч сўзсиз бўйсунишларини зарур деб топамиз.

V. Уларга ҳукумат ва давлат маъмурияти томонидан юборилган эдиктлар ва декларациялар хусусига келсак, биз буюрамызки, уларни ҳеч қанақа муҳокама қилмасдан ва текширмасдан дарҳол рўйхатдан ўтказсинлар ва эълон қилсинлар. Бизнинг молиямизга тааллуқли бўлган эдиктлар ва декларациялар хусусига келсак, агар улар рўйхатга олинаётган пайтда қандайдир қийинчиликларни туғдирса, биз истаймызки ва буюрамызки, улар дарҳол бизга қайтариб юборилсинлар. Биз ўзимиз тузатиш зарур деб топган ерларига ўзгариш киритиб тузатамыз.

¹ Хрестоматия по истории средних веков. III жилд, Учпедгиз, 1950, 186—187-бетлар.

Уларнинг эса ушбу эдикт ва декларацияларга ҳеч қанақа ўзгариш киритишларига ҳақлари йўқ. Давлатимиз обрўсига ҳақоратли бўлган «биз мажбур эмасмиз», «биз қила олмаймиз», деган сўзларни ишлатишларига ҳақлари йўқ.

VI. Биз эдиктларни қай шаклда юборган бўлсак ҳамда шу ҳолда қабул қилиниши ва рўйхатга олиниши лозим деб топсак, бу ҳақдаги бизнинг топширигимиз олингач, истардикки ва буюрамизки, улар бошқа барча ишларини тўхтатиб, ушбу эдиктларимизни рўйхатга олишга киришсинлар.

Ришельенинг «Сиёсий васиятнома»си¹

(III боб. Дворянлар ҳақида)

Дворянларнинг фаровонлигини ва кадр-қимматини кўтаришга қаратилган ҳар хил тадбирлар. Дворянларни давлатимизнинг шон-шухратини ва қудратини сақловчи асосий кучлардан бири деб қараш лозим. Аммо улар бир неча вақтлардан буён асримизнинг манфаатларига зид равишда, жуда кўпайиб кетган ҳар хил амалдорлар томонидан зарар кўриб, ниҳоятда камситилдилар. Бунақа таъқибларга қарши улар бизнинг ёрдამимизга жуда муҳтождирлар.

Уларнинг эзаётганларга қарши курашини қувватлаш керак. Уларга ўзларидан паст бўлганларга, худди ўзларидаги кабилар билан муносабатда бўлишларига мажбур қилинишларига чек қўйиш лозим.

Ўзини ҳимоя қилиш учун эмас, балки ўз тирикчилиги учун нон ишлаб топишида худо уларга қўл берган оддий меҳнаткаш фуқарога нисбатан зўравонлик қилиши, бу табақанинг одатдаги камчилигидир.

Бунақа ўзбошимчаликларга энг юқори даражада чек қўйиш керакки, токи қўлида қуроли бўлмаган ожиз фуқароларингиз сизнинг адолатли қонунларингиз соясида ўзларини, қўллариди қуроллари бор, қудратли кишилар каби хавф-хатарсиз сезсинлар...

Менинг учун шу нарса аниқки, кимки ўз ота-боболаридан мерос бўлиб қолган тахт учун, давлат манфаати учун хизмат қилишдек олижаноб ишдан бош тортар экан, у зудлик билан давлат қонунлари талаб қилган-

¹ С. Д. Сказкин. Старый порядок во Франции. М., — Л., 11—19-бетлар.

дек жазоланмоғи, юқори табақага мансуб бўлганлиги туфайли эга бўлган барча енгилликлардан маҳрум қилинмоғи, халқ бошидаги машаққатнинг бир қисмини кўтаришга мажбур қилинмоғи лозим.

Улар учун шон-шараф ҳаётга нисбатан қимматлидир. Шунинг учун уларни ҳаётдан маҳрум қилишдан кўра шон-шарафдан маҳрум қилиш афзалроқдир.

Деярлик ҳар куни шуҳратпарастлик учун ўз ҳаётини тикадиган бу кишилардан уларнинг ҳаётини тортиб олиш уларга камроқ таъсир қилиш қувватига эга.

Уларни ҳаёт қолдириб, шон-шуҳратини тортиб олиш эса улар учун мангу азоб-уқубат бўлиб, кўпроқ таъсир қилади.

Дворянларнинг ота-боболаридан давом этиб келаётган шон-шавкатини сақлаб қолишлари учун, уларнинг ота-боболаридан қолган мол-мулкларга янги мол-мулклар қўшишларига халақит қилмасликларимиз зарурлигини эътибордан четда қолдирмаслигимиз зарур.

Барча касалларга даво топиш мумкин бўлмагани каби, менинг қилаётган таклифларимга ҳам олдиндан қандай қилиб эришиш учун умумий чораларни айтиш қийин. Бунинг учун сарой дворянларини қишлоқ дворянларидан фарқ қила билмоқ зарур.

Сарой дворянларининг аҳволини сарой таъсиридан аста-секин уларга ўтган, чидаб бўлмайдиган бениҳоя катта харажатларга ва бениҳоя қиммат безакларга чек қўйиш ҳақида топшириқ бериш билан яхшилаш мумкин бўлса, бу топшириқ уларга бериладиган ҳар хил пенсиялар каби жуда фойдалидир. Қишлоқ дворянлари хусусига келсак, улар камбағалликлари туфайли ҳар қанақа катта харажатлар қила олмаганлиги учун юқоридаги топшириқнинг уларга мутлақо алоқаси йўқ. Бироқ шунга қарамасдан қишлоқ дворянларини ҳам хонавайрон бўлишдан сақловчи, давлат учун муҳим аҳамиятга эга бўлган бу қарорнинг натижаларини тез орада улар ҳам сеза бошлайдилар.

Агар Сиз жаноб олийлари, ўша тартибсизликларни бартараф қилиш учун ўзлари маъқул кўрган юқоридаги топшириқни жорий қилиш билан бирга, ўзига тўқ, дворян қатламларини қувватлаш учун ўша ўлкаларда эллик ҳарбий рота ва шунчалик енгил отлиқлар сақлаб туриш ҳақида буйруқ берсангиз, аини муддао бўлур эди.

Ундан кейин Сиз жаноб олийлари бу табаканинг қони билан тўланадиган қиролликдаги губернаторлик ман-

сабларини ва барча ҳарбий мансабларни сотишни йўқ қилсангиз. Бунақа тартиб сарой мансабдорларини тайинлаш ишларида ҳам қўлланилса яхши бўларди. Токи айрим шахслар ҳамёнини ишга солиб ифлос кирдикорлар туфайли мансабларга эришмасинлар, балки ўз ижтимоий келиб чиқиши, тахт олдидаги ва мамлакат олдидаги қилган яхши хизматлари эътиборга олиниб мансабларга Сиз жаноб олийлари томонидан тайинлансинлар.

МУНДАРИЖА

Кириш		3
1- тема.	Эрамиздан аввалги I аср ва эрамизнинг I асрида қадимги германларнинг ижтимоий тузуми	10
2- тема.	«Сали ҳақиқати» бўйича франкларнинг хўжалиги ва ижтимоий тузуми	35
3- тема.	«Деҳқончилик қонуни» бўйича Византия жамоаси ва феодал муносабатларнинг ривожланиши	55
4- тема.	Франклар давлатида феодаллашиш жараёни (VII—VIII асрлар)	65
5- тема.	VIII—IX асрларда феодал помещьеси	82
6- тема.	Араблар ва ислом динининг пайдо бўлиши, унинг ижтимоий моҳияти	100
7- тема.	XII—XV асрларда ўрта аср ғарбий европасида шаҳарлар ва ҳунармандчилик цехлари	119
8- тема.	XIII—XIV асрларда Франция деҳқонларининг аҳволи ва Жакерия	144
9- тема.	XIII асрда Англияда сиёсий кураш ва «Эркинликларнинг буюк хартияси»	165
10- тема.	XIII—XIV асрларда Англия деҳқонларининг аҳволи ва Уот Тайлер қўзғолони (1381 й.)	181
11- тема.	XII—XV асрларда Чехия ва Гусчилар уруши	198
12- тема.	XVI асрда Германияда деҳқонлар уруши	227
13- тема.	XVI асрда Англияда ерларни тўсиб олиш ва Роберт Кет қўзғолони	247
14- тема.	Ришельенинг «Сиёсий васияти» бўйича Франция абсолютизмнинг синфий моҳияти	264

На узбекском языке

РОЗА КУРБАНГАЛИЕВА

УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКОЕ ПОСОБИЕ
ПО КУРСУ ИСТОРИИ
СРЕДНИХ ВЕКОВ

Для студентов исторических
факультетов пединститутов

Переработанное и дополненное
2-издание

Ташкент «Ўқитувчи» 1991

Муҳаррирлар *Д. Бегимқулов, М. Маҳмудова*
Мусаввир *А. Шмаков*
Техник муҳаррир *Т. Золотилова*
Мусаҳҳих *Ш. Тулаганов*

ИБ № 5218

Теришга берилди 10.11.89. Босишга рухсат этилди 01.01.91. Формати 84×108₂₀.
Тип қоғози № 2. Литературная гарнитураси. Кегли 10 шпонсиз. Юқори босма усу-
лида босилди. Шартли б.л. 14,7. Шартли кр.-отт. 14,86. Нашр л. 14,71 Тиражи 10000.
Зак. № 18 0. Баҳоси 2 с. 20 т.

«Ўқитувчи» нашриёти 700129. Тошкент, Навоий кўчаси 30. Шартнома 07—181—90.

Область газеталарнинг М. В. Морозов номидаги бирлашган нашриёти ва босма-
хонаси. Самарқанд ш., У. Турсунов кўчаси, 82. 1991.

Объединенное издательство и типография областных газет им. М. В. Морозова,
Самарканд, ул. У. Турсунова, 82.

К 80

Курбангалиева Р.

Урта асрлар тарихи: Уқув-методик қўлл.
Пед. ин-тларининг тарих фак. студ. учун ўқув
методик қўлл. — Т.: Уқитувчи, 1991. — 280 б.

Курбангалиева Р. Учебно-методическое пособие по курсу истории средних веков: Для студ. ист. фак. пед. ин-тов

ББК 63.3(0)4я73